

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj)**

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

संस्कृत कथा कुञ्जम्

लेखक

पं० राणेद्वारान्न शर्मा

©

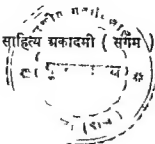
राजस्थान साहित्य अकादमी (संगम),
उदयपुर

प्रकाशक

निदेशक

राजस्थान साहित्य अकादमी (संगम),

उदयपुर

95577

प्रथम संस्करण ११०० प्रतियां

© अगस्त, १९७२

मूल्य—नौ रुपया मात्र

मुद्रक

वैदिक मन्त्रालय

केसरगंज,

अजमेर

प्रकाशकीय

राजस्थान साहित्य अकादमी (समम), उदयपुर प्रदेश के हिन्दी, राजस्थानी, संस्कृत और उर्दू के मृदन्वर्धनी साहित्यकारों की मौलिक कृतियों के प्रकाशन का कार्य अनवरत रूप में कर रही है। हिन्दी और राजस्थानी लेखकों की कई कृतियाँ एवं सफलनादि अकादमी द्वारा प्रकाशित किये जा चुके हैं। संस्कृत और उर्दू भाषा के लेखकों की रचनाओं के संकलन भी अकादमी ने प्रकाशित किये हैं।

प्रदेश के बीस संस्कृत साहित्यकारों की रचनाओं का एक संकलन अकादमी द्वारा सन् १९६५ में प्रकाशित किया गया था। उसके बाद संस्कृत भाषा की कोई कृति अकादमी द्वारा प्रकाशित नहीं की जा सकी। हमें यह सूचना देते हुए हमें है कि इस वर्ष संस्कृत भाषा की कतिपय मौलिक कृतियाँ अकादमी द्वारा प्रकाशित की जा रही हैं। उस श्रुति में ५० गणेशराम शर्मा की कृति 'संस्कृत कथा कुञ्जम्' प्रथम प्रकाशन है।

प्रस्तुत पुस्तक प्रदेश के संस्कृत भाषा के सुप्रसिद्ध लेखक ५० गणेशराम शर्मा की मौलिक कथाओं का संकलन है। आशा है, अकादमी के इस नवीन प्रकाशन का संस्कृत साहित्य जगत में सर्वत्र स्वागत होगा।

डा० देवलाल पालीवाल
निदेशक
राजस्थान साहित्य अकादमी (समम),
उदयपुर

संस्कृतकथाकुञ्जम्

विषयानुक्रम

पृष्ठम्

१—सिद्धो रासायनिक	१
२—वक्र दर्शनो हनूमद्भूत	१३
३—घाटे घाठपम्	२०
४—गदभपुरे नापिताचार्यस्य प्रतिष्ठानम्	३७
५—स्वाभिमान	४६
६—अकिञ्चनस्योदायम्	५०
७—हास्यपरवदो राजकुमार	५५
८—प्रदस्तमास्तुव्यसनिन	५६
९—भ्रातृ स्नेह	६०
१०—वीरपरीक्षा	७१
११—भाग्य पुष्ट्यार्थद्व	७३
१२—धर्मदेवी	७६
१३—एकावाणी सरसा	८०
१४—पराधीना भर्तृपिदेवा	८२
१५—पूर्वाग्रह	१०६
१६—स्पर्षा	११८
१७—मोजनमट्टाना गृहदगोष्ठी	१४३
१८—मूत्रचिह्नरसा	१५७
१९—घृतपुरोहित	१६५
२०—विधानमङ्ग	१७०

सिद्धौ रासायनिकः

ध्यामोत् न मनु मिद्धो रामायनिक । तस्य प्रतिभा सर्वनामुनी, सर्वजन-
 चेनश्चमत्ताग्रिणी, विद्वन्मनोहाग्रिणी च बभूव । न किन्नापुर्वदमहितामु,
 नादोदवामपरीक्षामु, रमोपचिन्मन्त्रेषु, निदाने, चिकित्साया च सर्वतन्त्रस्वनन्त्र
 किमपि लोकादिनायिप्रावीण्य दधौ । न केवलमय प्राणाचार्यो वद्यगङ्गेदावर्तना-
 पितु व्याकरणे, न्याये, साहित्ये, सर्वेष्वपि दर्शनशास्त्रेषु, कर्मकाण्डे, ज्यानिर्वि-
 ज्ञानादिषु, वेदवेदान्तधर्मशास्त्रेषु, निवृत्तिवाङ्मयप्रपञ्चेषु, पुराणमहाभारतादिषु
 चेतिवृत्तप्रकरणेषु, मन्त्रनिरासामु ग्रीक-धर्मण्यपारमोक्त्याग्नीषादिषु नानाभाषामु
 तथान्याय्यामु विद्यामु च कामप्यपूर्वमिवानन्त्यमुत्तमा प्रौढा व्युत्पत्ति ममात्तमाद ।
 सर्वनोऽपि तस्य मनोपा काव्यनिर्माणे श्रम्भुगति स्म । तस्य काव्यरचना-
 कोशलमनल्पकल्पनाम्पृगनीव रमणीय महदयचेताहर बाञ्छूत् । विविधविद्या-
 पारावारपरीण भवतकलाकलापकुशलश्च मोक्ष महानुभाव प्रष्टुपन्नमनित्व-
 माशुक्वित्व शतावधाननैपुणी मूर्द्धनाचार्यत्वं चित्रानेम्नतपदना च दधाम् ।

इयं स स्वयं प्रीडवत्तं प्रकृष्टं पाण्डित्यं बहुनपि मरुतमरमहदयो
 हास्यानापप्रियो, वाक्पतिग्वि वाक्ब्रूकानां प्रब्रण्डास्वर्गवभेत्ता प्रपन्नवागपि च
 प्रभरतगधागप्रवाहमुनगेतग्युक्तिपुग्मग्मनिकर्कमनर्कठा मशान्प्रप्रमाणं प्रव-
 त्तापि च वातबन् मरुतस्वभावा विनोदप्रिया गोष्ठीरमपग्निदा स्वयं वनो-
 दधिकारी सम्मान्य मभापतिरभूत् । प्राप्तकालं तत्प्रतिभाप्रकर्षं मुष्पीन माक्षान्
 कुर्वाणा मुप्रतिष्ठिताः नागरिकाः शिक्षिता दीक्षिताः सुमन्वृता कुलीना मभ्या-
 निष्टाश्च मामाजिका आश्चर्यचकिता इव तद्भाङ्मयमुषामाधुरीमास्वादमन्तो
 ब्रह्मानन्दमहोदर लोकोत्तरमपूर्वं रस कर्णपुटे पेयीयमानास्त्वमनुरज्यन्ते स्म । न
 कापि मभा, परिपत्, मभ्मेनन, महोत्सवो, विद्वद्गोष्ठी, समितिर्विद्याविनोदाधि-
 वेदनानि च तं विना माफल्यायाकल्पन्त । इमे सर्वे गुणास्त विद्वज्जनमूर्धन्य
 स्वामिधानग्रन्य गर्वेषा वरेष्य शरण्य च प्रामाण्यम् । लाकाम्न शीघ्रमहाराजा-
 न्यग्र, माङ्गभ्रीम, पञ्चजिह्वम् ।

आयुर्वेदे तु तत्प्रावीष्य मनोवाचामगोचरमिवाभूत् । यो हि ह्यणा
 शक्तरेवैवं यं वनचित्रित्मनैरसाध्यो दुष्प्राध्यो वा समुद्धोष्य परित्वन्मम तमाश्रित्य
 नवजीवन लेभे । वरुणाद्ब्रह्मदयोज्य धीधरमहाराजो दीनानातुरान् ममत्वपूर्णेन

हृदयेन, दयाभावेन, महद्भिः प्रयत्नैश्च चिकित्सते स्म । निर्धनानामसहायानामि-
शरणानामगतिकानां दीनानामनाथानां च कृते निखिलामपि चोपधिष्यवस्था,
पथ्य, शयनासननिवासप्रबन्ध च सर्वं स्वधनेन स्वकीय एव तत्त्वाधाने स्वयमेवा-
करोत् । एव मुक्तहस्त घनव्यय कुर्वतस्तस्याधिकी स्थितिः, लोकध्यवहारसक्षमत्व,
सम्पद वा यथायंतोऽनुमातुमिहमित्यनेन कोऽपि प्रवर्तुव । स चातुरेभ्योऽप्येभ्यश्च
न किमपि द्रव्यं प्रतिजग्राह न च दासकेभ्यः पदाधिकारिभ्यो घनिकेभ्यो वाऽप्येभ्यो
दानदक्षिणादिव स्वीचकार । नगरेभ्यो ग्रामेभ्यो वाऽप्यस्थानेभ्यः समागता
शतशोऽप्य सहस्रशश्चातुरास्तद्गृहाङ्गणं प्राप्य परा सात्त्वनामापु । औपधादिव
निर्मूल्य सेवमाना रम्या स्वल्पेनैव कालेन नीरोगा स्वस्था प्रसन्ना हृष्टपुष्टाङ्गा
स्वगृहान् प्रतिजग्मुः । एव वर्तमानस्य तस्य श्रीधरमहाराजस्य विद्यावैभववैजयन्ती
सर्वतोदिक् कीर्तिकीमुदी सार्वभौम वितेने । सर्वसाधारणलोकाश्चापि
तद्यशोगानं चक्रुः ।

अथैवदा वयं तद्दर्शनार्थिनो जिज्ञासवः केचनाभिन्नहृदया सुहृदोऽतिवि-
त्वेन श्रीधरमहाराजस्य गृहं गताः । तद्गृहदेहलीं प्राप्य यावद्वयमपश्याम
तावत्तस्य भवनप्राङ्गणौजके रम्या कुट्टापस्मारक्षयरोगाक्रान्तास्तमेव प्रतीक्ष-
माणास्तदाश्रयास्तन्मनस्वास्तद्गतप्राणास्तद्गतयश्च तत्रास्माभिर्दृष्टाः । तद्भवनं
मुविशालं बहु हर्म्यचित्रशालं सप्तलण्डात्मकं यानवाहनोपकरणधनधान्यविभवंश्च
सर्वतः सम्पन्नमिवाट्टयतास्माभिः । तत्र प्राङ्गणसन्ने प्रथमलण्डे स्वयसेवकत्वेन
सत्पुत्तिकभूत्यत्वेन च निपुता केचन भद्रजना रोगिणा मत्स्याणी सेवा सपर्या
च विदधतोऽवालोकयन्तः । गृहाङ्गणं परितः आतुराणामावासवक्षास्वनेके कुट्टा-
पस्मारक्षयवशासजीर्णज्वरादिरोगाक्रान्ताश्चिन्वितास्तर्ह्यं तं श्रीधरमहाराजं प्रतीक्ष-
माणाः सोत्पृष्टास्तदाश्रयास्तन्मनस्वास्तद्गतप्राणास्तमेव सत्पुत्त्य चिन्तयन्ता
मस्माभिर्दृष्टाः । यदा वयं तद्भवनद्वारदेशं प्राप्तास्तदा श्रीधरमहाराजस्य द्वौ
शिष्यौ सादरमामाप्यागमनप्रयोजनं पृच्छतुरस्मान् भवनस्य चतुर्थे मध्यलण्डे
वर्तमानामेका मध्या मुस्फीता मुसज्जिता च चन्द्रशालामनयताम् । सङ्केतं तत्रा-
स्तृताग्यासनानि प्रददयं, किञ्चित्कालं प्रतीक्षणायावेद्यास्मभ्यं तौ द्वावपि शिष्यौ
एचिदन्त्यतो जग्मुः । तस्य विद्वत्प्रवरस्यागमनं प्रतीक्षमाणा वयं ता चन्द्रशाला-
मध्यासीना इतस्ततो यावत् पश्यामस्तावत्तदन्तर्निहितान् नानाविधान् सुखोप-
भोग्यवैभवसम्भारान् राजोचितान् यथास्थानं सविधिचातुर्येण क्रमशः सस्था-
पितान् दर्श-दर्शं मिथो मुगान्यवलोकमाणा सदेह स्वर्गोयमिन्द्रमवनमिव
प्राप्तमात्मानभवत्ययाम् । तत्र चन्द्रशालायाः सोदर्यानि राजतानि च पात्राणि,
मुष्मसनानि, नागदन्तेष्ववनाम्बितानि वीथेयवस्त्राणि महापर्णिक, विविधानि
चारणि मनोहारीणि विचित्राणि कलापूर्णानि चित्राणि, पर्यङ्किकाः, पीठिकाः,

कुट्टिमानि, मणिमण्डितानि, तानि तानि राजवंशवोचिनाणि च विविशोपमोद्-
 वन्तूनि च निरीक्ष्यात्मनोऽकिञ्चनत्वमनुभवन्तो महाराजस्य श्रीपरमपण्डितस्य
 विषये महती राजसी सम्भावनामास्था यदा च ममभावयाम । तत्र प्रकोष्ठ-
 म्यान्वतिव्यङ्ग्यम्भिन् लघुकोष्ठे चन्द्रशानायाः क्वचिद्दीप्तामुरजमञ्जीरादीनि
 वादिवाणि, क्वचिद्वनत्र निहिता नाम्बग रत्नहारा, क्वचिन् मुगययुक्ता
 रमकलगाः, क्वचिदूणाविवक्कम्बपादीना चयाः, क्वचिदीपविरमरमायनाना
 पानाणि, क्वचित्ताम्रूलानि, फलानि, पुष्पाणि, वनस्पतयः, कन्दमूलानि, कृष्णान्या-
 सवा यत्र-तत्र सत्रम सम्पादितान् सर्वान् पदार्थान् दृष्ट्वा वयं श्रीपरमहाराजस्य
 भौतिकश्रिया विषयेऽतीव चमत्कृता इवाऽभूम् । यद्यपि तत्र मन्त्रे भगवो जना
 इतस्तनो निदग्धा यानायात च प्रकुर्वाणा आभ्यन्तराणि तत्रत्य वानावरणमतीव
 प्रशान्त स्निग्ध गम्भीर स्तब्धप्रादमपि चान्त क्रियाकलापचञ्चलमिवातोक्तरत्न ।

इत्यमाह्लादजनके स्निग्धे स्वम्ये प्रभातेऽपि चातिप्रभावजुष्टे वायु-
 मण्डले स्थिता वयं मुहूर्त श्रीपरमहाराजस्य विषये कामपि धारणा मानसी
 कुर्मन्तावदेवाकस्मात् पादुकाष्वनिरभ्युन्न मोक्षानमार्गलोपरिप्लान् क्षण्दादवनर-
 न्तमेक दिव्यविग्रहं महोपकल्पं महापुरुषं चाद्राम । तथा हि--पाटनारक्तौ चरणौ
 स्वर्णपादुके दधानौ, लोहस्तम्भमहदयो प्रपुष्टे जङ्घे, मूर्ध्ने वटिप्रदेशे लम्बमान
 पीताम्बर, वनित्रयविभूषित सरोजपत्रमिवोदर, प्रपुष्ट वज्रम्यल, परिधातृती
 वज्रमारावापादलम्बितौ मुचिककणौ मामनी भुजदण्टौ, वृषभस्कन्धौ, कम्बुकल-
 श्रीवा, त्रिपुण्ड्रशोभी श्रोत्रतोऽर्द्धचन्द्र इवोजोवीर्यत्रैजोमयो भाग्यप्रदेश कमलपत्र-
 सट्टये श्रुतिगामिनीपद्मत्ते विशाले मुष्मिरे लोचन, रक्षाक्षमणिविभूषितौ कर्णौ,
 ज्ञानविज्ञानकोषोपम गिरः, स्निग्धकुञ्चनपनश्चामकेशवर्तितो जटाभूटो,
 यज्ञोपवीत वामस्कन्धे लम्बमान, दक्षिणहस्तस्य कनिशायामङ्गुली कुण्डमुद्रिका,
 द्वयोर्हस्तप्रकोष्ठयोः सुवर्णमणिवर्चिने वङ्गुरे, हस्ते चैकस्मिन् पत्रपुष्पपूर्वाङ्कुर-
 द्विभ्वपत्रतुलसीदलवैशरचन्दनादीना पूजोपहाराणां स्यात्ती दधानः, कञ्चनोर्ध्वरेताः,
 सुदृढवपुष्माञ्ज्योतिर्मयः, मिथरराज्यं, शीते वयमि वतमानोऽपि च मूर्तिस्फार
 पशति शेष कुर्वाणः, प्रमथाम्भीरावृत्ति, स्थिरदानचिन्तो धनगम्भीरया गिरा
 स्तोत्रमन्त्रानुच्चारयन् स्पष्टतः किमप्यवधारोऽपि च कर्मणि दिव्यमन्देशमा-
 कृत्यैव प्रदन्तश्चित्राम्भस्तुरज प्रादुर्भूय तस्यौ ।

दृष्ट्वैव तमेत महापुरुषं वयमामनेभ्य समुत्थाय वद्धाञ्जलप प्रणामाभि-
 वादनगिगृचारमकरवाम । म चान्नकथं प्रविश्य पूजोपहारम्यातीं निषाय
 बहिरागत्यामनमेकमुपाविशन् । म सन्तु क्षणाद् यवान् किमपि निमूटमन्तर्हंदि
 चित्तमप्रिव स्थित्वाक्षिणी प्रसार्य धननिर्घोषगम्भीरयाऽतीव मुष्पटया सम्वाग-

यत्या वाचाऽस्मान् बभाषे—“कृतो नु सत्वागम्यते श्रीमद्भिः ? मद्योग्या च का सेवा ?”

वचम्—“भगवन् । वयमत्र सस्कृतमहाविद्यालयेऽधीयानाश्छात्रा । श्रीमन्त विलोद्भूता विद्वांस इति श्रुत्वाऽद्यावकाशदिनमिति कृत्वा भवद्दर्शनावा-
ङ्मयैवागच्छाम ।”

स —“नन्वत्र नगरे क्व नु कुत्र कृतवसतयो भवन्तः ? किं कुल श्रीमताम् ? का वा शिष्यादीक्षा च भवताम् ? ? अपि भवन्तु कोऽपि कृताकारः सङ्गीतज्ञः कविलेखको वा ? ? ?”

वचम्—“वयं सर्वेऽपि ब्राह्मणा विद्यासमेज्य राजकीये सस्कृतसाहित्य ज्योतिषमायुर्वेद चाऽधीयामहे ।”

स —“धाम्, साधु ! महमधुना क्षणादेवातुरान् वीक्ष्य यावत् प्रति-
निवर्ते तावद्भवन्तो निरीक्षन्ता यमैतदायमस्थलम् । इदानीमेवागच्छामि ।
यदि च भवन्तो नित्यक्रिया निवर्तयितुमभिलषन्ति तदात्रैव सम्पादयन्तु ।”

इत्युक्त्वा स तत उत्थायैकस्माद्भागदन्ताच्चोनायुक्कञ्चुक धीतवस्त्रमुत्तरीय
च गृहीत्वा परिधाय चैकैक शिरसि कोशेयमुष्णीष च धृत्वाऽनुराध्वित्स्त्रियतु-
मघस्तादङ्गत् सत्त्वरोऽभूत् ।

नीचैर्गच्छता तेन महानुभावेन द्वौ शिष्यावस्मत्सम्भावनासपर्याविधौ
निपुक्तौ, तौ चागत्यास्मान् प्रणम्यान्त प्रकोष्ठाञ्जल, पय, फलानि तथाग्याश्च
प्रातरागन् पदार्थाभानाविधान् राजतस्थालीषु सन्धाप्यास्मत्पुरतो न्यधत्ताम् ।
'मुखमुपभुज्यन्ताम् ।' इति सानुरोध मागह च तद्रघुहृणायाऽस्मान् प्रावर्तयताम् ।
अस्माभिश्च तत् सर्वं यथेच्छमुपभुक्तम् । पुनर्हस्तपाद प्रक्षाल्य ताम्बूलवीटिवा-
श्चविताः । ततो ह्येक शिष्यजनो वीणामादाय सगीतस्वरतहरी मुघास्वादी-
यर्मा प्रवाहयितुमारभत । तस्य विपञ्ची वादयतो गुणवोशल भावयन्तो वयं
तत्र चित्रार्पिता इव तदेकतानमग्ना इव क्व नु सन्तु कृतो वा वर्तमानह इति सर्वं
व्यम्मराम ।

अथ चाऽग्नीनेष्टं प्रहरप्राये समये स किल महापुरुषो निवन्त्यातुर-
चिन्तिता, तस्मैवामर्षासम्बन्धि प्रवन्मादिष च सर्वं श्रुत्यं शिष्यैश्च सम्पाद्य,
नडागनेभ्यश्चातुरेभ्य ओषधानि दत्त्वा, समुपदिदय च सेवनविधौ, पृथक्-
पृथक् सर्वेषां कृते शपनासननिवासमध्यस्थ्या कारयित्वा पुनः कक्षा-तः प्रविश्य
स्वल्पवामो सधुवेण च परिधायाम्मलग्नुमुखमेरुमामन ममासीनोऽस्माभि साध-
वार्तानापायोन्मुख सन् किञ्चिद्रक्तमुपाश्रयत—

म—“कुतो नु सन्वत्र भवन्तोऽन भामनुगृहीतुमनिधित्वेनाद्य प्राप्ता ? साधु कृतम् । जानत्येव श्रीमन्त ‘शिवा नोऽनियय सन्तु ।’” इति प्राचा वचनम् । भनुगृहीतोऽस्मि ।”

वदम्—“भगवन् । न वयमनियय प्रत्युन भवद्दर्शनच्छर्पवायाता स्म । श्रीमन्तो विद्वद्भोरया, प्राणाचार्या, कविशिरोमणयोऽनेकविधाकानाना-
निवान महद्दया, कारुणिका, विनोदप्रियाश्चेति नागरिकेभ्यो लोकेभ्यो भवत्कीनि सर्वेन श्राव-श्राव, अद्येदानीमत्र समागच्छाम । वयमत्र स्थानीये सम्भृतविद्यानयेऽन्ययनपरादृष्टावा स्मो द्विजन्मात । अत्रागत्याम्माभिर्भवता पुण्यदर्शनं मफलता नीन स्वजन्म । सत्प्रप्येवमत्रागतैरम्माभिर्भवद्दिनचर्चा-
क्रमोऽपद्राविता रोगिणा मेवामपयामिलग्नान् भवन्तोऽजीव व्यस्ततमान् तपु-तेषु कार्यकलापेषु व्यापृतान् केवलभीत्युत्पपरवशा वय विघ्नविहितानकरवामेति किचिदिव लज्जामह भगवन् । तत् क्षम्यतामय नो बालानामपराध ।”

स—‘मैव कृतं वत्मा । भवदाभमनात्र कापि क्षति । अत्रत्या नामका अत्रिकारिणो नागरिकाश्च सर्वे मामनितरा स्मिहन्ति । निलितमपि दिनमत्र लोकानाम् यानायात बोभयमान वतन एव । भवन्तो विद्यापिनोऽपि कुलीना ब्राह्मणा अकिञ्चनस्य मे गृहमायानास्तन्मम सौभाग्यमिव मन्य । अयाद्य तु तावद्भवतामवकाशदिनम् । तदद्य नु तावदत्रैव स्वीयनाम्, स्नानमग्न्यादिकं कृत्वा मया सार्द्धं भव भगवत्प्रसादो भुज्यताम्, स्वसगत्या च मामानन्दयन्तिविति प्रार्थयद्भम् । न ममेवामभ्यर्थना प्रत्याभ्यातुमर्हन्ति भवन्तो द्विजतनया भूदेवा । विशेषता विद्यामयीयाना गुरुकुले वमन्तो ब्राह्मणपुत्रा मर्नतद्वचनमव-
मन्तु नाग्रहश्रित्ता म्यु । अत्रागमनागमन तु भवदायनमभूत् परमितो निवर्तन श्रीमता मदाजीनमत्र वर्ततेऽनुना । तत् सङ्कोच विह्वल स्वगृहनिविशेष निशङ्क च मुस निवमन्तु ॥’

वय सर्वे विद्वन्मूर्द्धनस्य तस्य वचाऽनुरागस्वीकरणादन्यत्किमपि वक्तुं नाभारयाम । परिणामतन्त्रैव भाजनादिकं कर्तुं स्वीकृतवन्त ।

अथ कियत्तममयानन्तर म सर्वकानाट्ट्यास्मत्कृतं स्नानसन्ध्यादीना नित्यकर्मणा व्यकस्या कर्तुंमादिश्य स्वयं ‘भोजनोपक्रमं करवाणि ।’ इत्युक्त्वा भवनम्यापरपाद्वे वर्तमाना रसवतीशाना जगाम । वय सर्वे तत्सर्वकं सर्वादी स्नानागार नीना कृताम्यङ्गाम्नता वय ससुगन्धेन कवोष्णेन निर्मतेन मुखस्पर्शेण च वारिणा स्नापिता । ततो वय देवपूजामन्दिर गता सन्ध्यादिकं नित्यविधिं न्यवर्तामहि । एव कुर्वतामस्माकं मध्याह्निप्राय ममयोऽतिक्रान्तः । तावदेव वय सेवकद्वारा भाजनानय गन्तुमाकारिता महानमापकश्च प्राविशाम ।

पुष्पकालयमदर्शयत् । तत्र पुष्पकालने विविधभाषाणामनेकेषां विभिन्नविषयानां च मुद्रितान्यमुद्रितानि हस्तलिखितानि पुस्तकानि, दुर्लभान् ग्रन्थान्, शिला-
लेखान्, प्रमाणपत्राण्युपाविपत्राण्यभिनन्दनपत्राणि, विविधानि विचित्राणि चि-
त्राणि चालोक्यालोच्य वयं चकितचकिता इवाभूम् ।

अपराह्णोत्तर सोऽस्मान्वस्तन भवनवण्डमर्नवीत् । तत्र पञ्चाशत्प्रायां
जनास्तमेव प्रनीक्षमाणान्तरुह्य । तेषु केचन धूम्रपानोत्सुका, भगारसपानसस्पृहा,
अहिक्तेनमेव नर्मिता, अन्य नमानसत्राण्युर्णमास्वादयन्त, केचन व्यायामसिंशाप्रण-
यिनो मन्त्रा, केचित्तेनमर्दनकलापटवः, परे सङ्गीताऽऽराधनरमिका, अग्रे
सरसस्थावतारः, केऽपि पणिहासका विदूषका, विनोदप्रियाञ्जाटुकारा, अपरे
लोकभाषाकव्याग्रे प्राकृतसाहित्यविशेषज्ञाः केचनोपधिनिर्माणतत्सरा, परे
रसरसायनसम्भारे सावधान तन्मया, कतिचिन्मृदङ्गमुरजवीरादिविद्यानां
सम्भारसल्लाघां शिल्पकाराः प्राकृता जनास्तथापरे न्यायव्याकरणमाहिर्यादि-
मास्त्रान्ययनप्रवृत्ताः कतिचिन् केवल 'हा-हा ही-ही मात्र' कुर्वाणा बालशेपा-
यैव तनावस्थिता अकर्मण्या अनसा व्यसनिनोऽपराधवृत्तयो गालीप्रदानपुरस्सर-
मात्मनाऽज्वर्गवर्गमौढस्य च प्रकटयन्त, सज्जना, दुर्जना, नागरिका, शिशिना,
अशिशिनाश्च सर्वविधा सम्भ्रा, असम्भ्राश्च नागरिका जना बालवृद्धयुवानो-
ऽदृश्यन्त । श्रीमत् रामायनिन गुरुमहाराज तत्रागतं वीक्ष्य सर्वेऽपि च ते पत्तिबद्ध
स्थित्वा बड्ढाजलय साटाङ्गपात प्रणोमु । स गुरुवर्यश्च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
ताम्यर्थैव भजाम्यहम् ।' इति नीत्या सबन्धितं तान् पृथक् पृथगालप्य तन्मनो-
गतमभिप्रायमिच्छ्या कुशलमनामय च प्रसन्नेन मनसा समन्दहासं पृष्ट्वा सर्वेषामेव
मनोरथपूरणाय मयामोक्ष्य प्रतिज्ञाय व्यायामशालामम्मानिनाय ।

अम्माक पश्यतामेव स भगवन्तं हनूमन्तं, बलदेव, परशुरामभीष्मद्रोणा-
दीन् सस्तुत्य रत्नवस्त्रं वीपीनं स्वात्मनाघृतं सुव्यवस्थितं दृष्ट्वा च बध्वा
व्यायामशालारङ्गमभिमवातरन् । अनावृतं तस्य व्यायामपुष्टं भौतिकं देहबन्ध,
स्फूर्तिस्फारं तस्य व्यायामाचरणं वीक्ष्य वयं बहुचमत्कृताः । तस्य भौतिको
देहबन्धो लाहसारनिमिनो बन्धवत् दृढीयाश्चालयन् । स्वयमेव भगवान् मारुति-
मन्दनो हनूमान्, मार्गवा, भोगमेना, बलदेवो वायं भूलाके मनुष्यविग्रहं घृताऽवि-
भूतं इवातर्कतास्माभिः । स खलु व्यायामचर्मोऽयुक्तान् गतिमङ्गान् यागा-
सनानि श्रमजं कृत्वा सह वैदिकिच्छिद्यजनेर्मत्स्यद्वन्द्वानभ्यस्य शिव्येभ्यश्च
प्रदर्शयन्तरात्मानं नार्गीय परमां तूर्ति, फूर्ति, चार्ति, सुखं चान्वभवत् ।

अथ व्यायामचर्मणा निवृत्ते तस्मिन् महाराजे गुरो केचन भद्रवना
विद्वान्, कवया, गायकाः, कलाकारा, लेखका, गुणप्रह्णिणश्च तत्रागच्छन् ।

महाराज च त गुरु प्रणम्योपरितने हृष्यप्रकोष्ठे न्यपीदन् । वयं हि तेनाज्ञप्ता —
 'अथ सायमन विद्वद्गोष्ठी भविता । इमे च सर्वे सज्जना मम सुहृदः, सखायो,
 मित्राणि, परिचितास्तदर्थमेवागच्छन्ति । तद्यावदहं स्नानसन्ध्यादिकं निर्वर्तयेयं
 तावद्भवन्त सादृमेभिर्वार्तालापसुखमनुभवन्तु ।' इत्यादेयं स्वयं स्नानागारं
 प्रविवेश स ।

अथाधुनोर्ध्वखण्डे वर्तमानं हृष्यं वक्ष्यते प्राप्तोष्वस्मात्पुनः किञ्चित्कालानन्तरमेव
 स रासायनिको गुरु कृततलाभ्यङ्गं सेवकैः सहान्नाणि, नदलीफलानि, नदरङ्ग-
 द्राक्षादीनि नानाविधानि फलानि, दुग्धशर्करौषधिरसमिश्रिता अनेके पेयाः
 मुन्वाद्या रसास्ताम्बूलं तालवज्जादयो भोग्यपदार्था राजतस्थालीषु पानपात्रेषु
 शीतस्थोपयन्तुवाच तत्रोपस्थितान् सर्वान् न — "मान्या सुहृदः ! क्षमन्ताम् ॥
 अस्माकमद्यतनी दिनचर्या किञ्चिद्विसृजिता । यावदहं स्नात्वा भवत्सेवायामा-
 स्नानं नियोजयामि, तावदेतानि फलानि, रसाश्चैते यदेच्छमास्वाद्यन्तामुपभुज्यन्ता
 च । एषोऽहमचिरादेव स्नात्वा गच्छानीति उक्त्वा स पुनः स्नानागारं
 प्रति प्रनस्थे ।

अथ होराद्वयानन्तरं स प्राणाचार्यः स्नानो विरचितकेशवलापो घृत-
 मधोवस्त्रमुत्तरीयं च परिदधानो दुग्धफेनघवसममरं कञ्चुकमुष्णीयं धृत्वा
 पीताम्बरं तदुपरि परिधाय भालदेने कृतोर्ध्वपुण्ड्रं सुवन्धद्रव्यं मुरभिनवायुमण्डलो
 राजसंवेष्ट कृत्वा विञ्चन्मादवद्रव्यसेवनात्मदभस्ताभ्यामीपदारक्तनोणाभ्याम्
 विस्फारिताभ्यामिव विशालाभ्यां लोचनाभ्यां निर्यक् दशमितस्ततो व्यापारयन्
 शनैः शनैः कक्षां प्रविश्य स्वकीयमेव भवनसभासूक्ष्मध्यासीनाम् सभ्यास्तत्रो-
 पस्थितान् सादरं सविनयं सगिष्टाचारं समर्पाद च प्रणम्य स्वासनमुपाविशत् ।

तावदेव सभ्यासमयः सञ्जातः । अथ प्रज्ज्वलिताया दीपमालिकाया,
 धूपमुग्धे सवतो व्याप्यमाने, निष्यभृत्यगणैः च यथास्थानमुपविष्टे, विद्वज्जनेषु
 सर्वेषु मुख्यासीनेषु बीणामुरजमृदङ्गमञ्जीराणां मधुरस्वरेषु रसगुणायमानेषु
 श्रीमज्जयदेवकवेर्गीतगोविन्दस्य चतुर्दशपद्या मङ्गलाचरणपुरस्सरं क्रमशस्तत्र
 कामंत्रमं प्रारभन् । तत्रोपस्थिता सर्वेऽपि च सभासदोऽहमहमिदया स्वरचना
 बाध्यानापरीक्षया संश्रमाह सानन्दं चाश्रावयन् । मध्यान्तरेषु च तत्र हासपरिहासा-
 नर्मापादाद्वाङ्मयस्य हृष्यविनोदादयः प्रावर्तन्तः । यदा यदा शास्त्रार्थप्रमङ्गादचापि
 तर्कमुक्तिपुग्मरं मोहापाहृषयानार्यन्तः । मस्तुत हि हिन्दी-चङ्गखी कुजरी-गारमीक-
 उर्दू-महाराष्ट्री प्रभृतीनामनेकभाषाणां नवनिर्मिता प्राचीनादयः बाध्यरचनाः
 सुहृद्गोष्ठ्यां तरयामधूयन्तः । लोकभाषात्रयाऽपि तत्र प्राग्ययोगाति, भजनानि
 सावली-गत्र-टप्पा तुमरी प्रभृतयः प्रगुणगीतीर्वीरगाथादयः गायन्त्या रमरमानन्द-

वर्षणमकुर्वन्लोका केचनाम्लभापाविदो जनाश्चात्र सदसि पाश्चात्यकवीना
काव्यानि मधुर मधुर पठुः । विद्यमानेष्वपि तस्या परिपदि विद्वत्प्रकाण्डेषु सर्व-
विद्यानिधानेषु समर्थेषु प्रकृष्टप्रतिभादत्सु, विद्वत्प्रका परिहामकाश्चापि सान्निभ्य
स्वकलाप्रदर्शनं कर्त्तुं यद्यष्टमवसरमासाद्यानन्दरसैर्नवनवैरात्मानं सम्प्राश्ना-
प्लावयन् । अस्मानिश्च तत्र निपुण निरीक्ष्यानुभूत परिपदि यत् स सलु
रामायनिको गुरु स्वयम्वतः सनापतिरिव किमपि सर्वातिशायि व्यक्तित्वं दद्यानो
दिव्यविग्रहा देवदूत इव रराज । मध्ये मध्ये जलपानं, ताम्बूलवर्षणं, पूगोफलेला-
लवङ्गतमालपत्रस्रवनं च सदस्यैर्ययासुचि निर्वाहं च क्रियमाणमभूत् । इत्य-
द्विप्रहरप्रायोऽत्यवर्तत प्रथमरात्रे समयः ।

अथ निशीथे कश्चिन् सङ्गीतज्ञाना समुदायश्च समाजगमः । तेषु
सङ्गीतमण्डलमदस्येषु केचन सङ्गीताचार्या गायका वीणावादननिपुणास्ताल-
तत्त्वविशेषज्ञा भावमूद्राप्रदर्शनपटवो नृत्यकारा रूपलावण्यसम्पन्ना युवतयो नर्तक्यो
बाराङ्गना विविधवाद्यविशारदा कलाकाराश्चाभ्युपेत्याचार्यप्रवरं तं रासायनिक
गुरुं नूयो मूयः प्रणम्य तदाज्ञाकारिणो दासा इव, भृत्या इव, म्वयसेवका इव,
अकिञ्चना भिक्षुका इव श्रद्धाभक्तिपुरस्सरं सादरं सविनयं च तदादेश
प्रतीक्षमाणा उपनम्युः । गुरुणा तेनाचार्येण कृतेन तिर्पन्भूभङ्गकटाक्षमात्रेण
तच्चिकीर्षितं, तन्मनोगतं, तत्प्रवृत्तिं, तदादेशं, तदनुशासनं च जानाना इव तत्रो-
पस्थिताना सन्नामदामपि मर्यादा, शिष्टता, सम्यक्ता, सदाचारः, ससम्मानभाव
सानुशासनं च परिपालयन्तो यथास्थानं न्यपीदन् ।

तत्र परिपदि समुपस्थिता सर्वेऽपि च विद्वज्जना किञ्चिदिव विश्राम
कामयमाना काव्यसङ्गीतसेवनेन श्रान्ता मनाक् स्थानपरिवर्तनभासनपरिवर्तनं
वामिलपन्तो यत्र तत्र स्वानुकूलं चेष्टितुमारभन्त । ततस्तेनाचार्यप्रवरेण सा
नवागता कलाकारमण्डली जलपानताम्बूलादिभिः प्रसादवितरणं पुष्पमाला-
समर्पणैः सुगन्धद्रव्यप्रदानैश्च सम्मान्य सङ्गीतनृत्यादिकं समारम्भ्य प्रणोदिता ।
तैश्च मण्डलीमण्डनैर्गुणगुणविशिष्टैश्च सङ्गीतज्ञैर्नर्तकीभिश्च सङ्गीतनृत्यादिकं
शास्त्रीयपद्धत्यनुसारं भावमूद्राप्रदर्शनपूर्वकं प्रवर्तितं, सर्वैस्तत्रस्यैविद्वत्कविकला-
कारैर्मन्तुं सर्वे सानन्दमनुभूय साङ्ख्याद समाप्तिं नीतोऽग्रे महामहोत्सवः ।

ततः सर्वे सदस्यास्तु तस्य रासायनिकस्य गुरोर्महाराजस्यानुमतिमासाद्य
स्वगृहान् प्रति प्रतस्थिरे । ततो हि तेनाचार्यप्रवरेण सर्वेऽप्युपस्थितेभ्यः कला-
कारेभ्यो मिष्टान्नप्रसादं, फलानि, वस्त्राणि, सुवर्णमुद्राश्च दत्त्वा प्रसन्नेन मनसा
मधुरभाषणैश्च सन्तोष्य सन्नेहं विसर्जिताः । अस्मान् सर्वाश्चातिथिमवने
कल्पितानि शयनोपानि सेवकैर्नीत्वा शयनायाज्ञाप्य स्वयं चाप्यसेत ।

मय द्वितीयेऽहनि शय्या त्यक्त्वोरिषिता वम स्वपृष्ठान् गन्तुमाचार्यंस्थाशाम
याचाहिम । तेनाश्वास्थास्मान् सस्नेहं पृष्टम्—“व्रूत वत्सा ! वस्तुतः किमर्थं
भव तोऽत्र मम सवित्रे प्राप्ता ? ब्रह्म जाने, भवन्तो दूरात् स्वजन्मस्थलादत्रागता
विद्याधित्वेन विद्यालयेऽध्ययनमारचन्ति । भवता यमनोयत भवेत्तन्निशङ्क-
मुच्यताम् । यूयं ब्राह्मणा कुलीना पुनर्देववाणी सस्कृतभारतीमधीयाना
ब्रह्मचर्यव्रतं परिपालय-तोऽत्र मम नगरे वसथ । तत्किमपि मा प्राचक्ष्व तन्मध्य
च । ममेदं भवनं प्राप्य न कोऽपि रिक्तहस्तो गच्छति । नात्र मम एहे किमप्य
पहोयने । भगवता परमेश्वरेण प्रदत्तं पुष्कलमक्षयं च धनं मम समीपे वर्धते ।
वदत, वदत वत्सा ! स्वमनोरथं नूनं वदत । यत्कामयध्वे तत्तत्तत्त्वं गम्यताम् ॥
सर्वान्गो मनोरथान् भगवान् धन्वन्तरि परिपूरयितुमिहार्त्रंवाधुना समर्थं ॥”
इत्युक्त्वा सोऽस्मन्मनोगतामाकाङ्क्षां श्रोतुमुत्कण्ठं प्रतीक्षमाणं स्नेहाद्वा
हसाऽम्नान् परिपश्यस्तस्यौ ।

पुनर्भवराहित्यात् कुलीनत्वादल्पवयस्कत्वाच्च किञ्चित् सङ्कोचमञ्च
द्विलज्जमानैरप्यस्माभिर्बालबुद्धिभिः कथमपि प्रयत्नात् परस्परं मुक्ताभ्यवलोका-
चायाय सविनयं महता काठिन्धेन निवेदितम् —

‘भगवन् ! लोकास्तावच्छ्रीमन्तसिद्धं रसायनाचार्यं, प्रसिद्धं पीयूषपाणिं
प्राणप्रदातारं कविराजं, सर्वंसास्त्रनिष्णातं, प्रकुप्टं विद्वांसं, परमदर्शनिकं,
रसोन्मत्तं कवीश्वरं, दातावधानं पण्डितं महामन्त्रिकप्रवरं च भवन्तं वदन्ति ।
श्रीमता कीर्तिं, यशो वाक्सिद्धिं, धनवर्धनं, सभाचातुर्यं, गुणगणान्, सहृदयत्वं
च श्राव्यं श्राव्यं वयमत्र श्रीमच्चरणां यो सम्प्राप्ता स्मः । श्रीमता पुण्यानि दर्शनानि,
सत्सङ्गमातिथ्यं च प्राप्य भवत्समृद्ध्या विदुषा गुणिजनानां कलाकाराणां चान्न
गोष्ठीरसमुखं समास्वाद्य वयमानन्दसदोहमुधास्वादमास्वाद्य कृतकृत्या धन्याश्च
सजाता स्मः । अधुना स्वनिवासस्थलं गतुमाज्ञापयतु गुरुदर्या । पूर्णं नो
मनोरथा ॥ अधुना तु गृहगमनंयानुमन्यताम्, पुनः कदाचिदायास्यामः ॥”

एव व्रूवतो मे वचनमाक्षिप्यास्मास्वेकेनोक्तम्—‘प्राचार्य ! वयं बहुकृतज्ञा
स्मो यच्छ्रीमद्विररम्भामु ब्राह्मणवदुषु निर्व्याजं महतीं हि कृपां विहितां, परम-
स्नेहं प्रदक्षितो, निर्हेतुको दयाभावो ध्यधीयत, परं यथा लोकां वृद्धति, न तथा
भवत्कृतं कोऽपि रासायनिकत्वचमत्कारोऽत्र प्रत्यक्षीकृतोऽस्माभिर्न च काऽपि लोको-
त्तरा सिद्धिश्च साक्षादक्रियत । तद्यदि शुद्धचरणा प्रसीदेयुर्भवंच्छिष्यानुशिष्येष्व
स्मानु तदा सिद्धविद्यानां श्रीमतां रासायनिकत्वं धर्मधनुष्यां साक्षात्सत्त्वं
कामयामहे ।” इति ।

अप्राचार्यं परमगम्भीरं मुक्ताहनि कृतवान्तर्भेदिनीं इत्यमस्मानु नि क्षिप्या-

स्माक पात्रत्वमन्तर्हि विचारयन्निव प्रोवाच—“साधु, वत्सा । अद्य तावद्युपम-
नैव निवमना भावनान्तर मध्याह्ने किञ्चिद्विधाम् कृत्वापराह्ने दुष्माकमिय
जिज्ञासापि च यदासाध्य समुपशम्यत ।” इत्युक्त्वा स पुनरस्माक परिचर्यापै
सेवकाग्निवाज्य स्वदिनचर्यामनुवर्तितु सत्त्वरोऽभूत् । वयं च तद्वचनविदग्धा
महदोन्मुक्त, जिज्ञासा, कौतुक च स्वहृदन्निगूढ विभ्रन स्नानसध्याभोजनादिषु
प्रवृत्ता अरराह्णकाल प्रतीक्षमाणास्तत्रत्यमेव दिनचर्याक्रममनुवर्तितुमारभेम ।

अयं क्रमेणापराह्णमनो जन । शयिनोत्थित स सन्वाचार्योऽस्मिन्
भवन्स्योद्यानपाद्वे विनिर्मिता भूयर्भान्तिर्गृहे वर्तमाना स्वकीया रसायनप्रयोगराना
निग्ये । बहिष्ठा पण्डुटीमिव दृश्यमाणा ता शाना सोपानमार्गेण प्रविश्य
यावदन्त पश्यामस्तावत् स हि रसायनाचार्यस्तत्र स्वकीय सिद्धासनमुपविष्टोऽस्माश्च
पृथक् पृथक् पङ्क्तिस्थितान् मृन्मयीषु बटिकामु मुक्कमुपवेष्टुमाज्ञाप्यैव
वक्तुमारभत—

“पश्यत, वत्सा । इय हि म रसरसायनसिद्धये निनिता प्रयोगाना
विद्यते । अर्चवाऽह नानीपविनिर्माणा भस्मसाधन, पारदसन्धारान्, धातुशोदन
वाज्यच्चातुराणा विविक्तासापक्ष रसरसायनादिक सर्वं शास्त्रोक्तरीत्या
सतापयामि । इतोऽज्जलावयताम्—अयं हि सर्वसंस्कारशुद्ध पारद । एतानि
विविधानि भस्मानि, असौ सिद्धो मकरध्वज, संधा स्वर्णवसतमासती, इमाः
सुवर्णरजतपण्डिका, इदं मायूर धूतम् असौ गुग्गुलुराजः, अयं भैरवरसः, स
एष अवनप्राष्टः, इदं हिरण्यमण्डुटिका, इदं हि बाजीकरणमौषधम्, तदिदं
सरस्वतीधूर्णम्, स एष पञ्चाधाननिवारको रसः, तदिदं महानारायणतैलम्,
संधा सर्वश्वरप्ररामनी बटिका, अयं त्रिदोषान्तकरो रसः, संधा विदारीकन्दबटी,
इमं च सर्वं संस्कारशुद्धा धातुपिष्टा । यदाऽह किमप्योपधिरसादिक साधयितु-
मिच्छामि तदात्रैवागत्य निमृत् साधयामि ।”

इत्युक्त्वा स तत्र निहितानि नानाविधानि विभिन्नगुणान्यौषधानि,
रसान्, भस्मानि, तैलानि, चूर्णानि, तन्निर्माणोपयुक्तानि विविधान्युपकरणानि
चाऽस्मभ्य प्रदर्शयाऽभूत्—“वत्सा । साधधानं शृणुत ॥ यतो भवन्त सर्वे
कुलीना ब्राह्मणा विद्यापिनोऽतीव तीव्रा जिज्ञासामावह्य, पुनर्मया प्रदर्शित
चमत्कारविशेष प्रत्यक्ष द्रष्टुमभिलषथ, तस्माद्भवता पात्रत्वमाकतय्यात्र भवतः
सर्वानानीनवानस्मि । तच्छ्रीमद्भिर्भमं प्रयोगशालावीक्षणं न कस्मा अपि जातुचित्
कथनीयं, नो चेन्महाननर्थं सम्भवेत् । एतत् सर्वं गृह्यातिगृह्यं रहस्यं मातृनारवद्
गोप्यम् ॥ स्वेष्टदेवता, वेदमातर, गायत्री, मातापितरौ, धर्म, गुरु, विद्या च
सर्वांमत्र साक्षीकृत्य भवन्त सत्या प्रतिज्ञां कुर्वन्तु यथावज्जन्म नैतद्रहस्यं
कस्मैचिदपि कथयन्ति ॥”

वयं च तत् सर्वं दृष्ट्वा, श्रुत्वा, विस्मिता इव चकिता इवोद्भ्रान्ता इव दिडम्बा इवामवाम । अन्ततोऽस्मास्वेकं सुद्वत्तमाचार्यं साञ्जलिबन्धमूचे—

“भगवन् ! के वयं वराकाज्ञानरङ्गादीनदीनाश्छात्रा वयं च भवान् समयो गुरुः । अन्तरं महदन्तरम् ॥ सूर्येण कीटमणिना किं वत साऽश्वम् ॥ सत्यप्येव श्रीमद्भिरेतत्सर्वं प्रदर्शितं कृपया तत्कृते वयं बहु कृतज्ञाः स्म । श्रीमन्तो यदस्माकं पात्रत्वमाकलयस्तदेव हि सोभाग्यं नः ! श्रीमच्चरणौ स्पृष्ट्वा वयं प्रतिजानीमहे यन्न कदाप्येतद्ब्रह्म प्राणात्ययेऽपि समुपस्थितेऽपि कस्मैचिद्वक्ष्यामः ।”

एव वदत एव तस्य नो मित्रस्य स किञ्चाचार्योऽस्मान् सर्वान् नेत्रेणाकुञ्चितभ्रुवा तिर्यग्दलोवयं मर्मभिदा दृष्टाञ्जलीत्—“यूयं ब्राह्मणवटवोऽस्माकम् परमा विश्वासभूमिः । भवन्तोऽनुत्तम पात्रं विद्यासिद्धेः क्रियात्मकप्रयोगप्रदर्शनस्य ॥ तत् पश्यत साधनानम् । इत्त इतोऽजलोक्यताम् । ‘एतदस्ति तावत् सर्व-सत्कारसंस्कृतं विगुह्यतमं हि शुल्बम् । इत्यताम्, कीटशमिदम् ?’ इत्युक्त्वा स शालातो बहिर्गत्वा कानिचिदौषधिपत्राणि मूलानि चोद्यानादानयत् । पुनरात्म-प्रज्वालितेऽग्नीं त ताभ्यपिण्डं प्रक्षिप्य पात्रे निर्घूमेनान्निना विद्वांस्य तस्मिन्स्तर-लाग्निकल्पे द्वे कानिचिदौषधिबूर्खानि चिक्षेप । ततो हि सद्यः समानीतानि पत्राणि मूलानि च पाणिनलाभ्यां दृढमापीदृश्य रसं निष्कास्य बिदुषश्चक्रपरिमाणं रसं प्रतप्तं तस्मिन् शुल्बपिण्डपात्रे मन्त्रोच्चारपूर्वकं प्रक्षिप्तवान् । प्रक्षिप्ते च तद्रसे तत्क्षणमेव स खनु शुल्बपिण्डोऽग्निमभ्यस्यो ऽथोति प्रभाभास्वर स्वरूपरमणीयं तेजोमयं विगुह्यं सुवर्णं परिणतम् । तच्चाम्नेर्बहिर्निष्कास्य गृहीत्वा चाऽयं जलकुण्डे क्षिप्त्वा पुनर्निष्कास्य ततो रसायनशालायां अस्माभिः सहबोद्यानपथेन स्वभवन-रक्षमासाद्य प्रकोष्ठं प्रविश्यास्मान् प्रत्यूचे—“भूदेवाः । समयो मे गुरुदेवो महात्मा महामेता विद्यासिद्धिं प्रादाद्यथाह स्वजीवनं मुनेन जीवामि । सत्या महत्यामाव-श्यकतायामेव सुवर्णं सम्पाद्यातुरसेवायां मुक्तहस्तं ध्येयम् । यदि च मे विद्यासिद्धेः सद्गुणयोगो लोकसेवायां भवति तदैव मम जीवनसाफल्यम् । अग्न्या न मे किमि-द्व्येण प्रयोजनम् ॥”

एवमुक्त्वा तेन सिद्धेन रासायनिवेन पञ्च-पञ्च स्वर्णमुद्रा, धन्वाणि, मिष्टानानि, पत्नानि, पुस्तकानि च दत्त्वा—“सति घनप्रयोजने श्रीमद्भिर्नूनमत्रा-गन्तव्यं, घनं च मत्तो निरस्तद्धोच यावदिच्छं प्राप्तव्यं, विद्याध्ययने च समयोयोगं प्रयतिष्यम् ॥” इत्युक्त्वा तेन सस्नेहाद्रंभाय वयं स्वनिवासस्थानं गन्तुं विमर्जिताः । वयं सर्वे हर्षनिर्भरमानसा अपि बहुचमत्कृता स्वगृहान् प्रति समागच्छाम् ।

०

वक्र दर्शनो हनूमद्भक्तः

अस्मि वक्त्रिन् पावंत्यजनमङ्गुले भारतीये हि भूभागे वक्त्रनेको ग्रामविशेषः । तत्र च ग्रामे मुख्यतः वृक्षीयलानां भिल्लजनानां तदनु ग्रामीणानां ब्रह्मसूत्रविद्या वननिर्वाणे । ग्राम परितः सयनवृक्षतनागुमरादपाङ्गादिनम-
निनिविष्ट वनमास्ते । सर्वेनो ग्राममावृत्य कितंवा सननगहिनी प्रसन्नगतिता
नदी प्रवहति । वनमध्ये चैको महान् सरोवरश्चापि विद्यमानोऽस्ति । वन
सर्वेन उद्यावत् पर्वतमाला स्वकीयं प्रोन्नतैरभ्रद्वयं शिखरं शोभमाना वाम-
प्यनिर्वचनीया मनोरमा रमणीया शोभामानन्वाना विराजन् । एवविदे
प्रवृत्तिनोन्दयंसनानाये चाऽऽराऽरप्यके स्थाने मिहा व्याघ्रा भल्लूका वृकारिचक्ररा
मृगा भ्रजगरा धूमरा सर्पान्नयान्येऽपि चैवविविधा अनेके हिंसका वन्यजन्तव
प्राबुर्ण निवसन्ति । तेषां तत्राहारमोविध्य, निवासानुसूलना, वृण-
जत्तवनरवृद्धादादीनां परम मौलम्य, निवासानुसूलना च वर्तते । वनभूमा-
वस्या नानाविधा पक्षिमूहा स्थलचरा जनचरा व्योमचराश्च प्रचुरा सन्ति ।
ये स्वकीयं वत्तवृजनैर्निमित्तमपि वन मुखरीकुर्वन्ति । मावमेव पशुपक्षि
भिरनेकेऽस्तत्र वने बहूनि वानरपूवान्यपि च विद्यन्ते । न इमे वानरा ग्रामेण
वनाग्निभूय ग्रामाग्रामान्तरं वध्रम्यमाणा दिनान्ते पुनर्वन्तः प्रविश्य महा-
वृक्षाणां शाखाप्रसायामु विधम्य समुत्तम जीवनं समनिवाहयन्ति । यदा यदा
त एते वानरा ग्राम्यगृहस्थानां क्षेत्राणि, बाटिकोष्ठानानि च प्रविश्य तास्या-
शक्त्यादीनि प्रमम भगयन्ति । क्षेत्रादिष्वनुपलभ्ये चाहारे वनिपुत्तना ग्रामीण-
गृहस्थानां गृहाङ्गरोपु गृहाम्यन्तरेषु च यत्र तत्र मग्निहितान् साधयशार्थान्
साकृन्नाश्यादीन् प्रसह्य खादन्ति । न केवलं खादत्येव प्रत्युत कूर्दंनैरत्न-
वर्नरारोहणावरोहणीनामिन्नाभिश्च वनिपुत्तोचिनाभि स्वभावचेष्टाभिश्च
प्रीडावैतिक्तहोन्वानंलोकान् प्रवायन्ते । अनेन वानरवृन्दोरप्यनेन तत्र
भूभागाश्ले निवसन्तो ग्रामीणा प्रजाजना. सनन पीड्यमाना विनश्यन्ति
चेविद्यन्ते च । इत्य सनन जायमान वानरोपद्रवममहमाना ग्रामीणा सोरा
ग्राम्यवस्थापनेषु, नगरपाविकामु, शासननत्राधोनामु मभिनियु, सङ्घटनेषु
च सर्वेषु वानरजातिविस्मयमभियोगायत्तोनिवेदयन्ति । पर तान्विच विमप्यु-

पापान्तरममोघमनुपलभमानास्ते सर्वे सङ्घटनाधिकारिणोऽपि न तत्प्रतिक्रिया
याथाव्येन कर्तुं पारयन्ते । धाम्, यावच्छव्य त इमेऽधिकारिणो जना यदा
कदा दधे वपेद्वयान्तरे वा तानिमान् कपियूषान् तद्विशेषज्ञेस्ताम्रिकर्मन्त्रिकैश्च
ग्रामेभ्यो दूरमपसारयन्ति, परन्तु व्यतीते हि कस्मिंश्चित् कालान्तरे
यानरसमूहा पुनर्वनमागत्याधिवसन्ति, शनं शनं पुनरपि च प्रागिव ?
स्वकीयां यानरी प्रकृतिमनुसरन्तो लोकान् पीडयन्ति । भूयोऽपि च
तेऽपवाह्यन्ते ताड्यन्ते, किञ्चित्कालानन्तर पुनस्तत्रायान्ति चेति क्रमः प्रवर्तते
विपरिवर्तते च ।

[२]

अथ तत्रैतस्य ग्रामस्योपसीमिन्, सरोवरोपकण्ठमेकस्यामाम्रवाटिकाया,
वटपिप्पलनिम्बाशोकादिमहावृक्षनिकुञ्जे सघनच्छायशीतलाया भुवि भगवतो
हनुमदेवस्यैक शिखरनिबद्ध महामन्दिरमास्ते । तस्मिन् देवालये पञ्चमुखा-
कृतेर्हनुमदेवस्य दिव्यविग्रहोऽतीव भास्वरो मानवदेहादपि च स्पृक्ष्यवृद्धाकारो
विराजमानो वर्तते । वयस्कठिनदेहस्य, सिन्दूररक्तमूर्तेर्विद्यालविस्फारिताक्षस्य,
सतत तैलाभिषेकात् सुस्निग्धचिह्नावयवस्य तस्य हनुमतो दर्शनात् सद्य एव हि
रोद्रभीषणा भावा समुदयन्ति दशंकानां मनसि । सुकुमारमतयो बाला,
निसर्गरोमलहृदया महिलास्तु ता हनुमन्मूर्तिं समीपतो नेत्रभर द्रष्टुमपि न
पारयन्ते । सत्यमेव हि सा काष्ण्ण्यसद्वीर्यसी महावीरस्य मूर्ति सचेतसां
प्रौढानामपि चेतसि तद्दर्शनकाले भयमातङ्कुमुप्रभभावं चोत्पादयति । मीरव-
निस्तम्भेऽतितरा प्रचान्ते हि सत्रये निर्जने वातावरणे दिवाऽपि च जना कोमल-
हृदयास्तत्र गन्तुं सहसा मोत्सहन्ते, किं पुनः प्रत्युपे, प्रदोषवासे, घनान्धकारमय्या
निबिडनिशायाम् ! भगवतो हनुमत्प्रभोस्तस्य पापाणामूर्तिविग्रह एव तादृशो
भीषणरोद्रावृत्तिरतीव तेजोमयी वर्तते य इष्ट्वैव सहसा वीराणां, वीराणां,
मुग्धस्थिरचेतसां, स्थितप्रज्ञानामपि च हृदयं भयादुत्कम्पते । सर्वसाधारणानां
ग्रामवासिनां मनसि सेय धारणा बद्धमूलाऽसीत् यदसौ हनुमानेवाऽत्र भूभागे निव-
सता ग्रामाणां रक्षकोऽस्ति । सर्वसमर्थो देव एकस्तथा च तत्र प्रदेसो घनान्तनिवसतां
यानरूपानामपि चायमेवाद्यं कुलपतिरधिष्ठाता च विद्यत इति । प्रायेण
प्रत्येकस्मिन् शनिवासरे, शुक्लाष्टम्या, चतुर्दश्या, पूर्णिमाया च तेषु महोत्सवेषु
वास्य क्षेत्रपातस्य भगवतो हनुमतो मन्दिरप्राङ्गणे सुविधाले विस्तृते रमणीये च
ग्रामीणा भक्तजनाः समवयन्ति, नद्यां ज्ञेयं स्नात्वा हनुमन्तं तमिमं परमया
धृष्ट्या, प्रगाढभक्त्या च पूजयन्ति, प्रज्जपन्प्रपन्नैवेति मन्त्रं यन्ति, तैलाभिषेकं
कुर्वन्ति, सिन्दूररक्तचन्दनादिभिर्लिप्यन्ति, कीर्तनानि च गायन्ति । इत्थं
महोत्सवमङ्गलमाचरन्ति । केचनभक्ता 'हनुमान-पालीसा'-वाल्मीकिरामायणस्य

मुन्दरकाण्डादीनां स्तुतिस्तोत्राणां पाठशारादयमादिकं च कुर्वन्ति । इत्यमम्य
महावीरस्य महिमा विब्रूमते ।

[३]

तत्र चैवविने देशे, काले, परिस्थितौ, यात्रावरणे च कञ्चिदेको ब्रह्मचारी
यदा यदाजगत् हननूद्घातं करोति । त्रिदशानानन्दर न किञ्चिन्मिन् दाने परां-
कुटीमेका विरच्याप्नुवाम । ग्रामेषु निजाटनं कुर्वीत न क्रमेणावरणान् सर्वान्
पश्यान् सप्राह । गच्छन्ति जाने म निजावृत्तिननुपयोगिनीं मत्वा कमपि
व्यापारव्यवसायोद्योगं कर्तुं मनश्चक्रे । म सन्तु हननूद्घातानामवेपु पूर्वोक्तविनेषु
स्वप्नान्त 'टला' इति व्याजया चतुष्पदा एकटिकाया महावीरस्य तस्य हनूमतो
भगवतः पूजोपहारोचिनाशानानशार्पान् नीत्वा लोकैर्गो विह्वेतुमारभे । ग्रामीणा
जनाश्चापि तस्मान् माधोन्तान् पश्यान् मूढविनिमयेन छीत्वा तदैवसेवा-
विधादुपमुञ्चन्ति । म जामो ब्रह्मचारी महाम्मा तत्र क्रियवत्सूनि विह्वीय निजा-
र्जनं विनाशपि च स्वव्यवसायतानाद्येन मनुष्यं स्वजीवनं परिपालयति ।

अनौ महात्मा गिरति जटादूट धत्ते । पञ्चकेद्यो दधानोऽग्नौ कर्णान्ति-
लम्बीनि इमश्रुति, वज्रम्यत सप्तग्नौ तम्बकूर्चान् सदैव मुह्यदम्याप्य
तैलमिग्यान् सरक्षति । मासपट्टे मुविषाणे कृतविशालोर्ध्वनुगुम्भदधं निन्दूर-
विन्दु विरचयति । दध्मयमेकेनाश्रा कारस्तयापि नेत्रयोर्धोऽप्यन्वीं गज्जल-
रेखा विधाय तस्मैन्दयद्वने रुमन चेष्टते । तस्यैकं नेत्रं तु सर्वमा गतंप्राय
गोलकमिवावशिष्यते पर स्वस्यमन्यन्नेत्रं ज्वलदद्भारतेजस्कमरराजारत्
सर्वमपि हृदयप्रपञ्चं काक इव निपुणं भूवोरपि गज्जलकाणिमानमीपतैल-
स्निग्धं सम्पृश्य तदयो मस्मोद्धूतनरवानेका तन्वीं लाञ्छयति । कण्ठो
ध्वाक्षमणिमये कुण्डलकन्ये लुनन्मुलिते शूयने परिषत्ते । एने मूलमूषाना
तुलनीकाष्ठमणीनां दृष्टीं माला नाभिरग्न्याग्निनीं त्रिवलीकृत्य धने । मुखेऽप्य
सर्वत्र घौतलाश्रास्तमिम साधुमहात्मानं भीमभैरवावृत्तिमाभ्यापयन्ति । कदा
रक्तवस्त्रं रक्तकीर्तनं, पादयो काष्ठशार्पकं च वितमज्ज । म मनु मर्माभ्यां
चाश्रस्मानु व्यायामाचरणात् प्रपीतपुष्टसर्वपात्रावयव कृतवैनाम्नः स्निग्ध-
चिह्नरादेहबन्धोऽन्यातीव हृदयरा लोहनिमित्तं ख परिदधत् । तस्य
स्कन्धयोर्धोर्गुणदध्मयोश्च नस्मरेखात्रिवली निन्दूरारक्तं गजगुण्डादध्ममुकरोति ।
तस्य हन्तप्रकीर्णयो रक्षाक्षवले त्रिनसज्ज । म हि सर्वानु च हन्ताङ्गुलिषु
स्वारणरज्ज्वाकृतौहृदिष्यदुनिमित्तं मुद्रिकां कुशमुद्रिकार्जेकां च दक्षिणरात्रौ
कनिष्ठिकामूले परिदधाति । यदाऽग्नौ मपाटकाचरणं इनस्ततो यात्रायात् करोति
तदा तत्तदध्वनिना सर्वेऽपि त सद्यः परिचिन्वन्ति । तस्य दतिवेगादरणी-
तसमुत्कम्पमिव जायते । यदाऽग्नौ स्वकीया चतुष्पदी व्यापारवस्तुगुण्ठीं नीत्वा

हनुमन्मूर्तिसमक्ष मच्छति तदा प्रणम्य भगवन्तं श्रीरामदूत तच्चरणतले विद्यमानं शङ्खं समग्रेण प्राणबलेनाध्मायाध्माय दुन्दुभि च मृदुध्वनयित्वा दूर-दूर यावत् स्वोपस्थनिधोदणामिव लीलया सर्वतो दिक् प्रसारयति । अयमपरोऽस्य विशेषो यदि प्रतिदिनमसौ नवनवास्तिलवरचना विस्तारयति । कदाचित् बिन्दुमात्रं, कदाचिदध्वचन्द्राकारं, कदाचिदूर्ध्वपुण्ड्रं, त्रिपुण्ड्रं, भस्मत्रिरेखं वा तिलकं रक्तपीतश्वेतकेशरकुमुम्भवर्णैः स्वमालपट्टे विरचयति । वस्तुतः सोऽयं साधुनिरक्षरो भट्टाचार्य एव तथापि प्रतिदिनं हनूमद्वर्णनवेलायां भूयो भूय प्रणामैः प्रदक्षिणाविधिभिः सिन्दूराकंपनपुष्पापंखैर्हारमालासमर्पणैः शङ्खघण्टाघोर्ध्वपुष्पवतिकाप्रज्ज्वालनैस्तथान्यान्यैश्चापि पूजाविधिविधानादम्बरं कमण्डलुघटादोप तथा प्रदर्शयति यमबलोक्य सर्वसाधारणा विशिष्टाश्चापि ग्रामीणा जनास्तत्प्रभाव-प्रभावितास्तं कामपि ससिद्धिमाप्तं योगिनं नैष्ठिकं कुलीनं विद्वांसमेव हि सम्भावयन्ति ।

इत्थं तत्र निवसतो दिनचर्याक्रमं व्यवसितस्य तस्य वक्रदर्शनस्य ब्रह्मचारिणो द्वित्रमासप्रायं समयो व्यतीयाय । स प्रायेण नित्यं एष हनूमत्पूजा-चर्चनादिकं निर्वर्त्य स्वस्मयविक्रयपदार्थेभ्यः शेरपरिमाणाश्चणुकानाञ्चाय वनान्तरे कियद्दूरं गत्वा ताश्चणुककणान् वानेरभ्यो विक्ररति । वानराश्चापि तत्सम-क्षमागत्य चणुकान् भक्षयन्ति । एव कुर्वन्तस्तस्य वानरपूर्य सह परिचयं क्रमेण दृढतामापेदे । कतिचिद्दिनाञ्जन्तरं तु वानरा नियतवेले तत्रागत्य तमेव प्रतीक्ष-माणाः सन्तिष्ठन्ते । तस्येदृशी हनूमद्भक्तिं मर्कटोपासना च विलोक्य गतानुगतिका लोकाभ्यामन्यान्ये तदिदं कर्म प्रशस्तन्तस्तत्सकाशादेव चणुकान् क्रीत्वा मर्कटेभ्यो भोजयितुमारेभिरे । एव तद्धनूमत्तीर्थस्थानं वानराणां कृते बिहारचर्याक्रीडाप्राङ्गणमिव रमणीयं बभूव । स च भक्तराजो ब्रह्मचारी महात्मा वक्रदर्शनो नित्यमेव हि तत्र गत्वा भारतितीर्थे स्वदिनचर्यां निर्वर्तते, चणुकविक्रयं कृत्वा-कृत्वा, बहु धनमुपाज्यं, सायं स्वपणकुटीमाश्रयं विधाययति । एव समुल्ल-जीवनक्रममनुवर्तमानं स भक्तोत्तमं स्वकीयां सिद्धतामास्तिकतां च प्रस्थापयन् जीवनधर्मांनुतिष्ठते ।

[४]

अथापुनः वक्रदर्शनो महात्मा लोनानां वानरी भक्तिं दृढयन् प्रभूतानां चणुकानां विषयं कुर्वन् हि पुष्कलं धनमुपाज्यग्रास्ते । संपादितं तत्तदस्य तथा सद्यः धनदायो समभूत् यन् सोऽनुदिनं चणुकानाम् महाद्राप्तिं विश्रीणीते, तत्रैव तत्पणकुटीं धनधान्यसम्पन्नां सुवल्लभं रजतमुद्रामहीयसो च बभूव । महात्मापि च लोकेभ्यो हनूमद्भवतो भक्तैरुपदेष्टान् महोत्साहेन सटीक-व्याख्यायते । यो हि जनस्तस्योपदेशात् बहु मन्यते, चणुकाश्च वानरेभ्यो

च सर्वजनसमक्ष समुद्धोषयति, निन्दति, निरस्करोलुपहसति च । यदा कदा तु
 मेलकादिषु धार्मिकेषु महामहोत्सवेषु स तथा धूमवोरणिनापरान्मुद्धोषयति, यथा
 तच्छब्दन्तो लोका दुःखमनुभवन्तो वाक्क्षता अपरज्यन्ते । धर्मोपदेशव्याजेन स
 नवशिक्षितानां विशेषेण धर्मममाजानुयायिना स तथा कट्वीमालोचनामश्नुता
 घाराप्रवाह करोति येन तत्रोपस्थितानां जनानां तद्भाषणमेव मुख्याकर्षणं
 समभूत् । स्वभावतः सत्तृण्डोच्छ्वस्तप्रवृत्तिः, पुनरिन्द्रो भट्टाचार्यस्तत्रापि
 कारणो महात्मा चापरुवाने तथा दर्शनाकारेण, स्वरघ्वनिना, मुक्ताकृति-
 विकारैरेकेनापि चक्षुषा, तामिस्तामि सर्वाभिर्वक्षिटाक्षव्यङ्ग्यवचनचेष्टामि,
 पश्यमापरुंरभिनयंश्च स्वदेवस्विनामाविष्कृते, यत्पश्यता शृण्वता च लोकानां
 हृदयानि विदीर्यन्ते स्म । आमोरा वाताः स्त्रियो विनोदप्रिया लोकास्तु तदिदं
 सर्वं तच्छ्वेष्टित केवलं विनोदमात्रमुपहानजम्पितमिव गृह्णन्ति स्म, श्रद्धाजटा
 अशिक्षिता आमोराभ्यस्तदिदं तस्य महान्नन अकाशताण्डव नगवतो
 हनूमद्देवस्यावेशधमत्वारचाक्चक्रं भावयन्ति स्म, किन्तु शिक्षिता समाज-
 सुधारका नेतृत्वामितापिणो राजनीतिप्रिया सचेनसो मामिका मनस्तत्त्ववेत्तारो
 जनास्तु तत्त्वतो हीनमित्य जानते स्म यदतो कस्मै प्रयोजनाय, कस्माद्वा हेनो,
 केन वा बलानिरिकेरुणावहर्षांते, विकल्पेन, जल्पेन, ब्रूयन्ति चेति ।

एव व्यर्थस्तत्तस्य वक्रदर्शनस्य महात्मन प्रायः पञ्चवर्षात्मकः समग्रो
 व्यतीपातः । को नु सलु प्रपञ्चेष्वेवविषेषु फल्गुविषयेषु वा मनो दधीतेति
 सर्वेति नात्र परीवादो विहितो न च केनापि विरोधः कृतः । सर्वसामान्यैस्तदिदं
 वक्रदर्शनस्य दुर्दान्तमपचेष्टितमुपेक्षितमिवासीत् ।

अयं गच्छति काले स महात्मा किञ्चिदिव रभ्यो बभूव रोगाशान्तत्वात्
 प्रबुरघनसम्पन्नत्वात् च वक्रदर्शनस्य मनोदशा चणकविजयकर्मणि मनाङ्ग-
 मन्दतामिवाप । नित्यनिषेधेन, दिनव्याक्रमेण च तस्य मनसि किमपि वैराग्यमिवो-
 दिषाम् । इत्य जाताया स्थितौ तत्र हनुमतीर्थे वानरेभ्यश्चणकापरेण पूर्णतः
 क्रममङ्गी जातः । दैनन्दिनाहारविरहात् चणकात्वावरसिक्तास्तत्र बनावले
 निवसन्तः कपिद्वयाः स्वभाववपला भूतं चुशुन् । महात्मानं वक्रदर्शनं तस्य
 चणकपूर्णां चतुष्पदीमपश्यन्तो वानरास्तत्र हनुमतीर्थे सर्वनाधारणान् लोकान्
 पीडयितुमारोभिरे । चणकप्रदायकैर्मानवैः सह सन्नमतिपरिचयात् निर्भीकता-
 मुपदाता घृष्टाः सन्तो भर्कटाः कदाचित्तत्र दर्शनार्थं गतानां जनानां वस्त्राभ्याकृष्य
 दूरमनयन्ति, कदाचित्तेषामन्नपानादिकं प्रमननपहरन्ति, कदाचिन् पूर्वोपहारान्
 बलादपनीय वृक्षशाखा आरोहन्ति, कदाचिन्मेलकावतरेषु जलपात्राणि दूषयन्ति
 भोग्यवदार्थांश्च प्रसह्यपवहन्ति, कदाचिद् शिशून् बालान् कुमारान् कन्यका-

महिलाश्च सदन्तकटकटाशब्दं तर्जयन्ति, भीषयन्ति, धर्षयन्ति च । कदाचिद्वृक्षाद्-
वृक्षमवप्लुत्य मनुष्याणां स्कन्धेषु निपतन्ति, चिकुर्वन्ति, वृक्कुर्वन्ति, हस्तपाद-
पुच्छास्फोटान् विदधति, दन्तघर्षणपूर्वकं घर्षंरारावहंङ्कारंश्च महोपद्रवानाचरन्ति,
कदाचित् वृक्षशाखापर्णादीनि समुत्पाद्य जनानामुपरि पातयन्ति, कदाचिदुद्यान-
वाटिकामु लतापादपानपमर्दयन्ति, क्षेत्रेषु क्षस्यानि च विध्वंसयन्ति, कदाचित्
ग्रामान् प्रविश्य गृहे गृहे घोरामतिक्रष्टा विप्लवलीलामातन्वते । इत्थं मर्कटोपद्रव-
स्तथा भीता दुःखिताश्च जनाः क्लेशस्य परा काष्ठामन्वभूवन् । केचन लोकास्तु
तमिमं वानरयूयकृतमकाण्डताण्डव प्रलयकालमिवापरं लङ्काकाण्डमिव
सवनाशकरं मेनिरे । कतिचित्तिदिदं सर्वं महावीरस्य हनूमद्भगवतः क्षेत्रपालस्य
तस्य कोपघातपरिणामविलसितमेव भावयामासु ।

अथ गच्छति काले कदाचित् तत्र हनूमत्तीर्थक्षेत्रे मेलकमेकं प्रावर्तत ।
नानाग्रामेभ्योशामीणां प्रजाजनास्तत्र समाजम् । जाते हि बहुजनसम्मर्हं
समुपस्थितेषु प्रजासङ्घेषु हनूमत्पूजादिकं परिसमाप्य लोकभोजनादिके प्रारब्धे
वनान्तरात् वानरयूया सहस्रागम्य मध्येमेलकं समाचक्रमु । उद्धता मर्कटा लोक-
समूहेषु तथा निपेतुर्यथा लुण्टाकाञ्चोरा सर्वतोहाहाकारं प्रावर्तत । 'नाहि, नाहि,
रक्ष रक्ष !' इति समाक्रोशा समन्ततः प्रसेहः । सर्वजना भीतास्त्रस्ता कातरा
'कान्दिशीका' किंवर्तंभ्यविमूढा यतस्ततः पलायमाना नारमन स्थितिं परिरक्षितुं
प्रवभूवुः । को नु वतः कं पृच्छेद्रक्षेत्तेति यदा तदातिभीषणा भयविकलवा
परिस्थितिं सर्वेषां समभूत् । संपा वानरोपद्रवकया तत्र भूभागान्चले क्षणादेव
समन्ततो ग्रामेषु ग्रामेषु सर्वत्र प्रससार । तामिमां मर्कटोपद्रववातां श्रुत्वा नगरेभ्य
भारक्षिविभागीया सैनिकाः सशस्त्रास्तत्र लोकत्राणाय सदलबलं समाययुः ।
मृतराणि, शकटिकास्तपान्यान्मानि यानानि समारुह्य केचन कौतुकपरवशा
नागरिकाजनाश्चापि तद्दृश्यं द्रष्टुमाजग्मुः । स्वयं वक्रदर्शनो महात्मापि च
तदिदं वानरकृतमकाण्डताण्डवं प्रत्यक्षमीक्षितुं स्वग्रामसीमानमतिलङ्घयामाजगाम ।
यावत् राजकीया भारक्षिविभागपिनारिणः सैनिकाश्च वानरान-
पवाहयितुं विमपि क्रियारमकं दानास्त्रप्रयोगं वक्तुं चेष्टन्ते, तावदेव ते सर्वेऽपि
च मर्कटपूषास्तं वक्रदर्शनं तत्रागतमभिबीक्ष्य पूर्वेपरिचयात् सम्यक् परिचीय
जातविश्वासां भ्रातृवस्तां स्वरक्षकं पोषकं सेवकमिवमन्यानास्तमेवात्मरक्षार्थं
शरणं गताइव सर्वतस्तं परिवव्रुः । क्षणादेव क्षतशः सहस्रसंख्यं वानरा वक्र-
दर्शनं सर्वतः समावृण्वन् । सत्यप्येव तद्दिने शनिव वक्रदर्शनस्य महात्मनः सविधे
सा चण्डिकापूरिता चतुर्णदी शकटी नासीत् । रितहस्तोज्जो महात्मा हनूमद्भक्तो
वक्रदर्शनोऽस्मात् वानरयूयं परिकृतो भीतभीतस्त्रस्तो विकलवोऽनिष्टतद्भा-
तद्भाकुलं चम्पमानसर्वाङ्गो यावत् स्वकीया तामिमां विपत्तरम्परावृतां स्थितिमव-

बुद्धपति, तत्प्रतीकार बोधादान्तरमात्मरक्षणमनुचिन्तयति, तावदेव ते
 सर्वेऽपि च वानरास्तमाहमिति चेष्टमाना स्तत्समीपमात्रम् । इदानीं वक्र-
 दर्शनी 'हा, हतोऽस्मि । श्रियमाणोऽस्मि ॥ मर्कटकृतोपप्लवान्निरामाह्नोऽ-
 स्मि ॥ मत्तुमे समुपस्थितोऽनुता ॥ किं करोमि ? क शरणमहं गच्छामि ?
 को नु मामस्मान्महोपद्रवात् पायात् ? अत्याहित । अहह, मो । आयताम् ॥
 आयताम् ॥' इत्याक्रोशन्तमेव हि त केचन वानरास्तस्य स्वन्वयोऽन्तर्मये-
 तस्तन स्तमाददृष्टु । केचन कपिपरिवृष्टास्तस्य वस्त्राण्यदृष्टु प्रहर्षमिवोदयुञ्जत ।
 केचन तद्वासाति धेतुमिवाचेष्टन्त, परे नवशतैस्त स्रग्दशो विदारयितुमिवोप-
 श्रमिरेऽप्ये तत्केचजटाजूटमाहृष्याहृष्य प्रहर्षमिवोदयुञ्जत । स च वक्रदर्शनी
 हाहाकारपुरस्सर रोदधमानो विलापकलापान् कुर्वाणो वानराणां मध्ये तिरोहित
 स्वास्तिस्त्वस्यान्त्या ह्मां याति, तावदेव सार्वकारीया रक्षादलस्य सैनिका-
 स्तनागत्य शस्त्रास्त्रप्रहारैर्लंगुडाक्षैर्पण्यैश्चपापाण्यव्याघातैर्नलिकास्तविस्फोटै-
 र्दण्डकादिनावादित्रघोरै प्रोक्ष्य शस्त्रैश्चोर्ध्वस्तम्बोपायशर्नैरन्यान्यै कथमपि मृता
 काठिन्येन त मर्कटैर्म्योऽरसन् । त चापगतचेतनमिव विसृज्य मूर्च्छितवानराणां
 मलदन्तापस्रवमदं मृतमिव तस्यैवान्यत्र स्थापिताया चणुकवाहिन्या चक्रिका-
 चतुष्पदामारोप्य चिकित्सालये निम्नु । तद्दिने जात त व्यनिकर प्रत्यक्षमनुभूय
 घासनाधिकारिभिः प्रयत्नानां शतैरुपायान्तरैश्च वानरास्ततोऽपवाह्य दूरीकृता ।
 वर्षान्तरं कथमपि तदनुमतोर्यस्मैल वानरवाधोपप्लवरहित प्रशात च समभूत् ।
 स चासी महात्मा वक्रदर्शनं पम्मासान् चिकित्सालये व्यतीत्य स्वस्यो मूर्त्वा न
 जाने, क्व नु कुत कदावा तस्माद्भ्राम्यनिवासादन्तर्दधे ।

शठे शाठ्यम्

एकदा नगरे किंसा चर्चा कर्णपरम्परया प्रसरन्ती समश्रूयत यदि नगरस्य समीपे वर्तमाने शिवालये कश्चिदेक सन्यासिप्रवरो यात्राप्रसङ्गात् पयठन् समागतोऽस्तीति । अन्यान्पेक्षु सर्वतः सेय चर्चा प्रचक्षत यदसौ परित्राद् सूर्योदयादारभ्य सायंकालपर्यन्त सन्ध्यापूजादिकं नित्यकर्म कुर्वन् एव तिष्ठति । ततो दिने दिने नागरिकाणां समाजेषु सुहृन्मित्रगोष्ठीषु परित्राजोऽस्य विषये मानाकथा प्रावर्तन्त । केनचिन् प्रोक्तम्—“सोऽयं सन्यासिप्रवरो महानेव विद्वान् प्रब्रह्मपण्डितश्चास्ते ।” अन्येनोक्तम्,—“अयं हि साधुमहाशयोऽतितरा भगवद्भक्तो रात्रिन्दिव भगवत् परभेद्वरमुपासमानो धर्मकर्मसु निरतस्तिष्ठति ।” अथापर कश्चिदुवाच,—“अये ! स एष परित्राद् व्याकरणे, न्यायशास्त्रे, साहित्ये, नानाभाषासु चातीव व्युत्पन्नो विषयलो विशारदश्चतुरशिरोमणिश्च वर्तते ।” अन्यं प्रोजनवान् — कथ्यते यदसौ साधुर्महार्मा समग्रमपि भूमण्डलं पर्यटितोऽस्ति । ततो हि स आत्मभाषाया, धर्मन्यायभाषाया, रूपदेशीयाया भाषायाममरीकादिवहूना देशानां भाषास्व विव्युत्पत्तिमाधयते तद्वैशीया भाषाश्च सर्वा साधिकारं वेत्ति, तथा च तासां सर्वासां भाषाणां साहित्यमपि च सम्यक् परिचिनोति । अस्माकं भारतदेशस्य तु सर्वाश्चापि प्रादेशिकीर्भाषास्तत्साहित्यं च साङ्गोपाङ्गं जानाति ।” कश्चिदपरोऽवदत्—“अहो ! सोऽयं सन्यासिप्रवरोऽनीव तेजस्वी, निस्पृहो, विरक्तश्चास्ते । भोजनाच्छादनादिषु विषयेष्वसावत्यन्तं निरपेक्षतां दृढयति ।” अथापर कश्चिदब्रूत्,—“याम् सत्यमेतत् ! ह्यो वयं पञ्चशः सुहृदः सायसमये तद्दर्शनार्थंममञ्जाम । सामसंध्योपासनानंतरं तत्प्रवचनानि च वयमभ्युत्थुमः स खल्वतीव व्युत्पन्नो विद्वान् वेदवेदाङ्गधर्मशास्त्रपुराण-ज्योतिषाद्युवेदादिशास्त्राणां यथार्थज्ञातां धाराप्रवाहं भाषमाणो विषयतत्त्व-निरूपणं सतीव करोति । वयं तु तद्भाषणं श्रुत्वातीव प्राप्नोदाम प्रभाविताश्चामभूम् ।” अपरं कश्चनाब्रवीत्,— वयमपि च दिनद्वयान् पूर्वं तत्समीपमव्रजाम । तत्र वर्तमानानामस्माकं नरेणमहोदयाश्चापि तद्दर्शनार्थंमाज्जमुस्तस्य धर्माचारैस्तद्भाषणेन, तस्य विद्वत्तया, तद्व्यक्तित्वेन चास्मद्भाषाधिराजं सुतरां प्रभावितो बभूव । अथास्माकं शामवमहोदयस्तस्य तावत् प्रभावं मेने, यत् स्वकीये हि

मृत्तरयाने समारोप्य त राजभवनं निन्दे ।” अन्यं कश्चिदुवाच,—“यस्यैव स
 खलु तादृश एव । अस्माभिस्त्विदमपि श्रुतं यत् राजाविजयोऽस्माकं सर्वैव रात्रौ
 तत्सकाशमागच्छति, तत्तत्सङ्गमुद्यमनुभूय प्रसन्नो हृष्टश्च तत्र प्रतिनिवर्तते ।”

इत्येव क्रमेण तस्य साधोर्वैदुष्यस्य, सदाचारस्य, चातुर्यस्य, धर्मप्रवणताया
 बहुभाषावेदितायाश्च चर्चा नगरे सर्वत्रापि प्रभूता व्याप्तिमाप्य सर्वतो व्याप्तेने ।
 एतदपि च लोके स्पष्टतारमवालोकि यत् सोऽयं साधुर्महात्मा नित्यशो मध्याह्न-
 समये राजा प्रयत्नं भूमरयानमाहूय राजभवने प्रवचनोपदेशार्थं यातायात
 करोति । यैश्च राजनीयैश्चाधिकारिभिः, सेवकैः राजप्रासादनृत्यैश्च
 तत्र तद्दर्शनमकारि, ते सर्वेऽपि च राज्ञः प्रामाण्यात् गतानुगतिकमाचरन्निस्तम्भ
 साधोराश्रमस्थित भूत्वा तदुपासनाया महतीमास्यां निष्ठा श्रद्धा च दृढयितुमा-
 रेभिरे । “यद्यदाचरन्ति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।” इतिवत् सर्वेऽपि नागरिका-
 पुत्रा महिला बाला बालिकाश्चापि साधोराश्रमं प्रत्याकृष्टास्तत्र गन्तुमारभन्त ।
 गच्छन्तु दिनेषु प्रायेण नित्यमेव हि तत्र सन्यासिनो निवासस्थले किमपि मेलकमिव
 जायमानमिवाटश्यत् । सर्वैव मध्याह्नोत्तरं तत्र साधोराश्रमेऽनेके नागरिका-
 कृतूहलादृष्टदया गच्छन्ति तत्सङ्गानुभवं मुदानुभवन्ति । सर्वेऽपि च सकामा
 नागरा जना मयावसरं तस्य साधो सम्पर्कमधिकधिकं समासादयितुं सयत्ना
 बभूवुः । कश्चिद्वर्मदेशार्थमपरो भगवत्प्रायमन्यो घनाप्यये, परो राज्ञः प्रसादाय,
 कश्चन सत्सङ्गमियाऽपरो व्याप्तिविधाताय, कश्चित् शत्रुहृता बाधामपनेतुं कश्चन
 केवलं चमत्कारकावचक्य दिग्भुरयान्ये मनोविनोदाय, सायन्तनं वायुसेवनं
 कर्तुं कालक्षेपणाय वा तस्य महात्मन आश्रमपदं गन्तुमारभन्त ।

तदिदं सर्वं श्रुत्वा दृष्ट्वा च तत्रगरनिवासिनो ब्राह्मणपण्डिता राज्या-
 श्रिता, सर्वेऽतः सन्यासिप्रवरं प्रति समाकृष्टास्तत्सङ्गोऽपि सममिनम् । एव
 कमस्तस्य साधोस्तत्र नगरे महती व्याप्तिः, कीर्तिः, प्रतिष्ठा, सम्भावना
 सम्मानना च सर्वतो जायमाना समभूत् । स्वयं महान्तो विश्वासोऽपि च
 द्विजपण्डिता नित्यमेव तत्र साधुं स्वगृहे भिन्नाहारादिकं कर्तुंमामन्त्रयन् । तस्य यत्
 कौपीनं कमण्डलुश्च गृहीत्वा लोकास्तः स्वगृहनिगुर्विचिदिधानपूर्वकं पञ्चोपचारै-
 षोऽष्टोपचारैश्चादौ सम्पूज्य भक्त्या परमया च तमभोजयन् । भोजनान्ते च
 तस्मै दक्षिणाद्रव्यं वस्त्रादिकं च समर्प्य ससम्मानं तं व्यसृजन् । एव तत्र
 निवसतस्तस्य महात्मनः सन्यासिनो दिवसा गच्छन्ति ।

२

अथास्मिन्नेव नगरे प्राणजीवनो नाम कश्चित् ब्राह्मणपण्डितो दृष्टव्यमस्यो
 वर्तते । स खलु मुख्यतो राजसभापण्डितोऽपि राज्ञोऽनुरोधात्तत्रत्ये स्थानीये

विद्यालये बालकेभ्यः सस्कृत-हिन्दी-साहित्यविषयान् पाठयन्तास्ते । पौर्वात्य-विद्यासु व्युत्पन्नः स प्राणजीवनो भारतीयदर्शने सुतरा व्युत्पन्नोऽस्ति । प्राचीन-विद्याविज्ञोऽपि च प्राणजीवनो राज्ञा सह नानादेशेषु पर्यटनात् वर्तमानविश्वस्य समस्तानपि गतिविधीन् तत्त्वतो वेत्ति । विज्ञानराजनीत्यर्थंशास्त्रादिविषयेषु चापि नामपि व्यावहारिकीं परिचिन्ति साधोयसा प्रकारेण घत्ते । स क्लाम्त-भाषामपि कार्यक्षमा जानीते । कुलीनो ब्राह्मणवशजन्मा प्राणजीवन साहित्य-सङ्गीतचित्रकलासु प्रवीणो विदग्धमतिको रसिकहृदयो बहुश्रुत सभाचतुरः प्रौढो वक्ता पुराणकथापारायणादिषु धार्मिकेषु कर्मकाण्डक्रियाकलापेषु चापि महान्तमधिकारं घत्ते । प्रगतिशीलविचारवानसौ प्राणजीवन धार्मिकसमाज-सिद्धान्तेष्वपि श्रद्धा विश्वासः च यावद्वाह्यं दृढयति । भुक्तभोगत्वात् प्रौढानु-भवशीलत्वाच्च प्राणजीवनपरिचितोऽसौ नैवविषेषु गतानुगतिकेषु जनसम्मर्दबहुलेषु कोलाहलविशिष्टेषु प्रसङ्गेषु मोदते । विशेषतो नवागन्तुकं सह सम्पर्कपरि-चयादिस्थापने जनसाधारण इव नो सहसा समुत्कण्ठते, न च स्वरते । वस्तुतः प्राणजीवनो वर्णाश्रमसनातनधर्मानुयायी परमास्तिको भगवत्परायणो भावुकोऽपि सन्न कस्मिन्नपि कार्ये सहसा प्रवृत्तिं कुरते न च शीघ्रकारिता चास्मै रोचते । एषु दिवसेषु तस्य भार्या यन्मिणी समासन्नप्रसवा चास्ते, ततो हि स एहकार्यै-ष्वतितरा ध्यातुं व्यस्तसमस्तञ्च त सन्यासिप्रवर साक्षादद्भुतं नापारयत् ।

३

अथाद्य नगरे कस्यचित् ब्राह्मणस्य गृहे ॥ पूर्वोक्तं परिव्राज् मिथा स्वीकृतुं समायातोऽस्ति । तत्र गृहे ब्राह्मणस्य तत्कोटुम्बिका सम्बन्धिनो मित्राणि सुहृदः प्रतिवेशिनः परिचिताभ्यानेके जना अपि मन्यासिनस्तस्यानिधेः सम्भावना-यमागतास्तः परित्राजः परितो यत्र तत्र नियष्णाः सन्ति । अथ च प्रारम्भिकोप-चारविधेः सम्पादनान्तरं केचन प्रकीर्णां वार्तालापास्तत्र श्रावतेःतः । प्रसङ्गे प्राप्ते सन्यासिना पृष्टम्—

“अत्र श्रीमता नगरेऽस्मिन्ननु को हि सन्तु शास्त्रज्ञो विद्वान् प्रामाणिको ब्राह्मणेषु युष्मासु वर्तते ?”

तत्र यावत्तत्र निस्तब्धता प्रससार । क्षणादनन्तरं मुहुरपि तेन सन्यासि-प्रवरेण स एव प्रश्नः पृष्टः । तदा तत्रोपस्थितेषु ब्राह्मणेषु वञ्छितेनो वृद्धजनः प्राह—“भगवन् ! अत्र ग्रामप्राये नगरे को नु सन्तु विद्वान् भवेत् ? वयं सर्वेऽपि ब्राह्मणाः राज्याश्रिताः परम्परागतं “राज्यप्रदस्ता जीवितवृत्तिमुपभुञ्जन्ताः कथमप्यात्मानं वृद्धुम्बज्जनांश्च परिपातयन्तो जीवनं निर्वहामः । वस्तुनो नैवोऽपि समयं प्रामाणिको व्युत्पन्नो विद्वान् शास्त्रज्ञोऽत्र वर्तते तथाप्यल्पज्ञानस्यगिनि-

तानपि सर्वानस्मान् ब्राह्मणान् सर्वे पण्डितानेव मन्यते । 'अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामस्मी तनुः ।' इतिवदत्र सर्वेऽपि च ब्राह्मणाः पण्डिताः परिगम्यन्ते । पुनरत्र राजाश्रयान् राज्ञः प्रियन्वात् वृत्तिब्राह्म्याद्वा परस्परपेक्षया केचन वरिष्ठाः पण्डिताः केचित् सामान्याश्च प्रोच्यन्ते । राज्ञः प्रभाष्यात् सर्वेऽपि च प्रजाजनाः श्रवत्वात् ब्राह्मणपुङ्गवान् पण्डितपदवाच्यान् व्याहरन्ति , सर्वान् तान् पूज्यान् श्रद्धेयान् सम्मान्याश्च भावयन्ति ।"

संन्यासी—“सत्यमेव वञ्चितुं दुष्प्राप्तुं शान्दमः पण्डितो व्युत्पन्नः स्यादेव । निर्विघ्नदुष्प्यताम् ननु कोऽप्यभवत्तु प्रतिभासम्पन्नो विद्यते पण्डितः ? अन्ततः सैषा राजधानी वर्तते, राजा चात्रत्यो विद्वान् विचक्षणो धार्मिकश्चास्ते, ततः कोऽपि विद्वत्स्ववरूपमेव भवेदेव ।”

धूम्रैः साधुमहात्मना इतः प्रश्नमेकः प्रौढवया विप्रोऽब्रवीत्,—“भगवन् ! गुरो ! शत्रुत्याः सर्वेऽपि च ब्राह्मणाः सामान्यतः पण्डिता एव सन्ति, परमिदानीमत्र नगरे प्राणजीवन एव पण्डितो वरिष्ठ इति मन्यते । सर्वेऽपि नागरिकैर्नृपतिना च स एव हि बह्माद्रिपते । राज्ञः कृपाशत्रुमपि स एव विशेषेण वर्तते । तस्य जीविकावृत्तिश्चापि त्रिपुना । स एव हि समये-ममये राज्ञः सन्निधात् दानदक्षिणादिकं पुरस्कारादिकं च प्राचुर्येण लभते । अतः स एवात्र विद्वद्गौरवो भवतीत्यत्र लोकेऽस्मान्मिषः ।”

वञ्चितव्यो युवा—“अयि, महात्मन् ! प्राणजीवनो बत नास्त्येव तादृशः कोऽपि महापण्डितः परन्तु राजा बहुमदत्वादेव न पण्डितायते । ‘ननुः प्रियं च सामान्यवर्ती !’ इतिवत् सोऽत्र पण्डिततः परिगम्यते ।”

संन्यासी—“अथ स किं कुरुते राज्ये नगरे च ?”

अपरः वञ्चितव्यो—“स किलात्र विद्यालये प्राध्यापको ऽस्ति । प्रातः सायं च राजपेक्षां विनये, मध्याह्ने चासावध्यापकत्वं सम्पादयति । अपि नाम समर्थाः पण्डिताः कस्यापि ‘नौकरा’ कुर्वन्ति ? मनीषिण्यस्तु सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः स्वानीन-चेतसो भवन्ति । ‘नौकरा’ कुर्वन्ता जनाः कथं पण्डितां नवितुमर्हन्ति ? अहं तु तमेव प्राणजीवनं नैव पण्डितं मन्ये ।”

संन्यासी—“नन्वस्मान्मिन्तु तावन्नेदानीं यावत्तुदृष्टो ऽसौ प्राणजीवनः ।”

अन्यो ब्राह्मणः—“भगवन् ! यतिप्रवर !! साम्यन्तु तामिमां मे स्पष्टोक्तिम् । परमेष्ठमहता दुःखेनोच्यते, यदस्मी प्राणजीवनोऽतीवोद्दोऽस्मि । स सत्तु राजा बहुपलानितोऽश्ववर्गवर्मावहति । अस्मदादीस्तु स दृष्टाय मन्यते । विद्वस्तु स नाशतोऽपि वर्तते परन्तु धनवर्गवसम्पन्नत्वात् ‘मन्वेयु

कारण एव विचक्षण' अथवा 'निरस्तपादपे देशे ह्यैरण्डोऽपि द्रुमायते ॥ 'इति सूक्तिमिमा चरितार्थयन् पण्डितायते ।"

अन्यः कश्चित्—“महात्मन्, प्रभो ! श्रीमत्पादानां यतिप्रवराणां दर्शनार्थं स कथमागच्छेत्ताम ! श्रीमन्तस्तु निखिलशास्त्रार्थतत्त्वपारङ्गता नैष्ठिकाः सन्यासिप्रवराः । भवत्समक्ष यदि स समागच्छेत्तदा तु तस्य पाण्डित्यं पाक्ष्ण्डावरणाच्छन्नं ननु नम्रतामपब्रजेन्नाम नूनम् !”

अपर—“अये, स खलु महानेव धुर्तदिगम्बरो दाम्भिकशिरोमणिश्च वरीवर्ति । वृथैव पाण्डित्याढम्बरं यतात्र प्राप्तीयेषु विस्तारयति ! क्व नु सत्त्विकेऽप्रभवन्तो भवन्तो वागीशकस्या अशेषशेषमुपीजुषो विद्वत्तमाः सन्यासिपरिवृता बीतरागाः सर्वसहा यतिप्रवराः क्व चासौ प्राणजीवनो वराको जीवः ? अन्तरं महदन्तरम् ! सूर्यस्य पुरतः कीटमणिः कथं नु वत स्वात्मप्रकाशं विद्योतेत ? उक्तं च—“लघोतो द्योतेते तावत्, यावन्नोदयते शशी ।

उदिते तु सहस्रांगो, न लघोतो न चन्द्रमा ॥१॥ ॥इति॥

सन्यासी—“स्यात् कदाचिदेतत् सत्यम् । मयापि च तद्विषये क्वचिदेवमेष श्रुतम् ।”

अन्धोद्विज—“श्रीमन् ! नात्र स्याद्वादस्यावकाशोऽप्युपानयि । स खलु प्राणजीवनो बहिस्तरतु स्वात्मानं सनातनवर्णाश्रमधर्मानुयायिनमुद्योपयति, परमेतत् किल तस्य बाह्याढम्बरमात्रम् । अन्ततस्तु स दयानन्दमेवैवमात्रं मह्यमिमान्नायते । श्रायंसमाजे तस्य महती हि थडा । स तु ‘सरयार्थप्रकाशमेव निगमागमसारस्वरूपं सम्भावयति ।’

अपर—“अरे ! स खलु नास्तिको निरीश्वरवादी च वर्तते ! वैहारमवाद एव तस्य द्रवीयसी निष्ठा ! स हि विद्यालयेन समायोजितेषु महोत्सवेषु सर्ववर्णानां भैरवीचक्रस्वरूपेषु स्वभाषणे समाक्षिपति वेदोक्तं धर्मम् । स पुनस्तत्र सर्वैः सहान्नपानादिकं निविशद्भूः भुङ्क्ते !!! अस्मज्जातीयास्तु प्राणजीवनं त जातिरिति बहिष्कृतमेव चिन्तयन्तः सन्ति परं ॥ राज्ञा बहुमतस्ततस्तदपेक्षया जातयोऽपि च तस्येव दुर्व्यवहारं कथमपि सहमानास्तन्ति । तस्मादेव स नेदानीं यावत्तस्य अष्टाचारतिरस्त्रतो जातिभिनं च दण्डितो बहिष्कृतश्च जातिसमष्टेः ।”

एकः कश्चित्—“स्वामिन् ! निमेषिकं वयमत्र प्राणजीवनस्य चारित्र्य-विषये द्रुमाम ? परन्तु प्रसङ्गानुगतं वक्तव्यमेव भवति । ‘अत्र बन् विद्रुमन्वापि-गरः किंत्वपमस्तुते ।’ इति वचनानुरोधादनिच्छतापि मयात्र निवेष्टे मत्

सोऽयं प्राणजीवनो अतिविविक्तस्वभावोऽस्ति । वस्तुतो 'दासत्वमेव तत्पुण्यो गुरा' । चादुकारिता तन्मापरो हि विधेयः । स खलु 'सत्त' राजप्रसादेहस्या प्रमुत्तेवनोन्मुखनिष्ठस्ति । राज्ञः समीपं वर्तिनो वृत्तादीन् स सर्वाभनाराधनं स्वार्थान्धो विचेष्टते । रात्रिन्दिम सत्तसम्पर्कान् कोऽपि तत्त्व महतोऽपि दोषान् राज्ञः समक्षं कथयति । इत्यप्यकौशलात् स्वाकारं प्रच्छाद्य, सर्वानपि चाधिकारिणो, वृत्तान्, दासदासीञ्च बन्धयित्वा कथमपि स्वयसिद्धनामात्मनः प्रस्थापयति । इत्थं स वरिष्ठपण्डितत्वमुपभृज्यानो मोदते । अन्यत् किम् ॥”

सन्धासी—“सेवाभावोऽपि च मनुष्येष्वेको महानेव गुरा । राजानस्तु पुनस्तमेव जनहितं पिरा मन्यन्ते यो हि निरन्तरं तानुपस्रवते । विरोधेन कतिपुगे अस्मिन् गुरोर्म्योऽपि सेवासाधना यतोदमो प्रसिद्धयति । सद्यः फलं प्रयच्छति सेवासपर्या । अद्यत्वे सेवासाधरन्तो जना एव तत्कालं पूजा, प्रतिष्ठा, दानमाना-दिन, सत्कार च समन्ते । प्राणजीवनपक्षेऽपि च तदिदं सर्वमेवमेव हृदाचिन्त्यं सत्यं नवेदिति सम्भवति -”

कश्चिद्द्वार —“न हि, न हि, नयवन् । प्राणजीवनम्नु चादुकार एव । तस्मिन् पाण्डित्यं तु नाममात्रमपि नास्ते । परमसाधवीथ-वाचानो जस्याश्च बवंति । अशिक्षितानां-शास्त्रज्ञान-ज्ञानाणां पुरतो नानाविधानि सुभाषितानि, काव्योत्तीर्णापरादीनि च सनुबायं लोकोक्ती कथाररितम्भादान् हास्यविनोदादीञ्चकृत्वा विदूषक इव दुर्विचेष्टतेऽन्यो यानरः प्राणजीवनः । लोकानां मनोरञ्जन-मात्रं कृत्वा सर्वसाधारणानां राजसमासदा च प्रियत्वमापाद्यमानो मूढमौमुक्षतेऽन्यो प्राणजीवनो मृगम् ।”

एषो बृद्धजन —“अरे ! किमर्थं त्वनञ्च वृषाक्षिपसि प्राणजीवनपण्डितम् परोक्षे स्वामिबर्षाणां पुरतस्त निन्दसि ? (सन्धासिनं प्रणि) नयवन् ! स खलु नवशिक्षितोऽस्ति । स खलु ज्ञातिसमाये प्रचलितं रटिवादं न बहू मन्यते । स विल-कारो गत्वा किमप्यधीतवानस्ति । वयं तु तत्त्वतस्तस्य शास्त्रीया योग्यता न परिविनुमन्तयापि लोकं कथयन्ति यदसौ व्याकरणे, व्याये, साहित्ये, ज्योतिषि तथामुर्बेदादिषु विषयेषु कामपि महती योग्यता श्रुत्यति च धत्त इति ।”

अथर—“एतत्तु सत्यम् । प्राणजीवने च केचन गुराश्चापि प्रभावोत्साहका-वर्तन्त एव । स खलु बहूषु विषयेषु विचक्षणः । स वाग्विलासचतुरः । काव्य-पाठे पदुर्वाजविनोदरसिक-प्रत्युत्पन्नशक्तिर्नीतिनिपुणश्चास्ते । तस्मादेव स राज्ञो-बहूमतो राजसमानदर्श मनोविनोद-कुर्वाणः सर्वानपि स्वानुकूलान् सम्पादयन्ते, प्रियस्तद्विदासमाजनमन्तरङ्गञ्च समभूत् । अपि नो खल्वेते मानवोचितं गुरा ?”

अथ कश्चित्—“नन्वत्र विनाम पाण्डित्य भो ? एतन् सर्वं तु नटानां विटानां विदूषकानामेवापकीर्णतम्, हीनवृत्तिकानामेव चातुर्यम्, न तु पूज्यानां वर्यगुरूणां कुलीनानां विदुषां भूदेवानामनुरूपम् । न जानाति किं भवान् यदि हितोपदेशे विष्णुसर्मणोस्तामुक्तिमिमाम्—

—“न नटा न विटा न गायका,
न पर शोह निबद्धबुद्धयः ।
नृपस्यनि नाम के वय,
स्तनभाराममिता न घोषितः ॥१॥”

अथ कश्चित्—“अथा सौ राजा किं जानीयादस्माकं शास्त्रयोग्यतां पाण्डित्यतत्त्वरहस्यं वा ? अथ हि नरेशोऽस्माकं केवलमागतभाषाशिक्षितः । आग्लाचारविचारपद्धतिमेव सर्वात्मनानुवर्तते शास्त्रकोशमस्माकम् । पुनरप्यमधुना तरलनयणौ वयसि वर्तमानोऽस्ति । स स्वयं शास्त्रज्ञानमूढो वेदवेदान्तादिशास्त्राणामनाघ्रातगन्धः केवलं पाश्चात्यवाङ्मयमेवापीतचरोऽस्ति । तेनैवासी धूर्तार्थायमिमं प्राणजीवनं तस्य वाक्चापत्याद् पण्डिताभासमपि पण्डितमेव मन्यते । वस्तुतस्तु प्राणजीवनोऽग्री न मनामपि पाण्डित्यमावहति । स च पुनरत्र राज्ञः कृपाशलादत्रत्यान् सर्वान् सधुमहनो ब्राह्मणान् बहुशस्तिरस्करोति । भ्रष्टवर्गबोद्धतः स न कमप्यन्यं द्विजपण्डितं, शिक्षितं विद्वांसं वा मन्यते । स चासौ सर्वेषामपि राज्याधितानां ब्राह्मणजन्मना वृत्त्युपरोधं कुर्वाण एकस्य एव भुङ्क्ते सर्वानपि राजकीयान् भूरिभोगान् । तेनैवासी स्थूलकामो बलिपशुरिव सम्बोद्धोऽस्ति सञ्जातो भूयो भूयो विकस्यतेऽपचेष्टते च । इत्थं स ज्ञातिक्वण्टक एव नास्तिकायम् ॥”

अथ—“यदि चैव न स्यात्तदा किमर्थमेतावत्कालपर्यन्तं स्वामिचरणानां दर्शनार्थं नागतः ? कथमावच्छेदनाम् ? यदि स स्वामिपादानां समक्षमागच्छेत्ततोऽप्यस्य सर्वाणि वापद्योपाजिता दम्भप्रतिष्ठा क्षणादेव विलयं व्रजेदिति भ्रिया मागच्छति धूर्तः ॥”

अथ—“नैवम्, नैवम् । मम मते तु सोऽस्मादेव हेतोर्नामानि यदि स स्वामिना दर्शनार्थमागच्छेत्तदा यतिप्रवराणाममीषा किमपि पूजासत्कारादिव दानदक्षिणादिकं च समर्पितव्यं भवेत्प्राम नूनम् । अद्यमागच्छत्या वा सोऽपवादभ्रिया जाडिसामा यतज्जया वापि च तेन किमपि वर्तव्यं स्यादेव । तत एव स नायाति । स तु ब्राह्मणानां देवगवादीनां यतीनामतिचीनां सम्भावनं पूजनादिकं सर्वं निरर्थकं मन्यते । तत एव हि मासद्वयं यावत्प्रगटेऽस्मिन् स्वामिचरणानामपि

वगत्रामपि तेन दर्शनमपि नो व्यञ्जायि । अस्तु, किमस्माकं परनिन्दया परानवाद-
प्रकरणेन वा प्रयोजनम् ?”

अन्य —“क्व नु वत तस्यैवैव भाग्यवैभव येन स बह्नीभूतानां
श्रीमत्स्वामिपादानां निखिलधाम्निवारङ्गतानां सत्सङ्गमुपमाप्नुयान् । वयं तु
स्वामिमहामागानां सद्गतिदानेन स्वात्मानं धन्यधन्यं कृतकृत्यं च ? विदध्महि ।
दूरमेव तिष्ठतु न पामराद्यमो जघन्यं प्राणजीवन !”

स्वामी —“अस्तु तावत्, संपाकयात्रैव विरह्यतु । प्रातःकालं वयं प्राण-
जीवनमपि द्रक्ष्यामः । सति प्रनद्धे प्राणजीवनोऽपि कदाचिदस्मदृष्टिं पश्यमा-
गच्छेदेव । अघुनानुशयं चातुर्मास्यं यावदयैव स्याम्यामः ।”

[४]

राजकीयो विद्यालयः । अध्यापकानां ऋक्षे देशेन प्राध्यापकाः सुखमुप-
विष्टा परस्परं वार्तावार्तायां कृत्वा सन्ति । प्रगनाध्यापकोऽपि च तत्र
वर्तमानोऽस्मि । अयं च प्राध्यापको वार्तावार्तापस्योपक्रमं कुर्वन् वार्ताप्रमङ्ग-
मित्यमवतारयति—

“इदानीं नगरेऽत्र कोऽपि सन्यासिप्रवरः समायातोऽस्ति । कथ्यते, स खलु
संस्कृतस्यातीव प्रकाण्डो विद्वान् सर्वशास्त्रेषु व्युत्पन्नप्रतिभावान् विचक्षणश्च
वर्तते इति ।”

द्वितीयः—“मया तु कितैनदपि श्रुतं यत्तस्य परिव्राजः प्रभावमत्रत्यः
शासकोऽपि च बहु मण्यते । बह्वो नागरिका लोकाध्यापि तद्दर्शनार्थं, तदुपदेश-
प्रवचनादिकं श्रोतुं च प्रतिदिनं प्रातः सायं च तत्समीपमुपगच्छन्ति, तस्य
योग्यता च भूयो भूयः प्रशस्तन्ति ।”

तृतीयः—“सत्यमेतन् । मयापि च श्रुतं यदि महाराजोऽत्रत्यस्तस्य
स्वामिनः सत्वासान्धित्वमेव हि धर्मोपदेशप्रवचनानि शृणुते, तस्मान् गीतामपि
च शिष्यते । महाराजोऽप्यस्य सन्यासिप्रवरस्यानीवाहरं सम्मानसत्कारादिकं च
समाचरति ।”

प्राध्यापकः—“स खलु कस्य विषयस्य वर्तते ननु विद्वान् ? स कियत्तु
विषयेषु व्युत्पत्तिं दृश्यति ?? कियतीर्मायाश्च सोऽपि करोति ???”

प्रथमः—“स खलु संस्कृतज्ञो विद्वान् पौर्वायवाङ्मूले साधिकारं व्युत्पत्तिं
यत्ते, इति श्रुतं मया स्थानीवेन्यो ब्राह्मणश्रुतेभ्यः । मया चैतदपि श्रुतं यन्
स सन्यासिमहाराजोऽप्योऽत्र श्रोतृनोऽप्यवगम्यं वर्तते ! यदाकदाप्रारणमेव सः
प्रकुप्यति ।”

द्वितीय — ‘कथं न स्यादेवम्-’ योहि समग्र ससारमेव, कुटुम्ब, परिवार, जातीन्, समाज किं बहुना सर्वस्वमेव त्यक्त्वा वीतरागत्वं गतो विरक्ताचरणो जातस्तदा तस्य कश्चादपि कापेक्षा ? तेन कस्मादपि किमर्थं भेतव्यं भवेत् ? सत्यमुक्तम्—‘नि स्पृहस्य तूणं जगत् ।’

तृतीय — 'यदि चैवमेवस्यात्तदा तस्य शासकोपासनेन किं प्रयोजनम् ? स किल दानदक्षिणा पूजासत्कारादिक राज्ञा कृत सम्मान त्वपेक्षत एव ! एव सति तस्य किं नाम वैराग्यम् ? अग्नारमिव ससार मत्वा यो हि सर्वमपि लौकिक प्रपञ्च तस्याज तस्य धनेन, मानेन वा किं प्रयोजन भवेत्'। उक्तं च—

प्रतिष्ठा। सुकरो विष्ठा, गौरव धोरदौखम् ।

मान चैव सुरापान, त्रय यवत्वा सुखी भव ॥१॥”

प्राप्तवाननकाष्टतांस्वमातन्वते, ज्ञानगर्वाच्च यद्वा नद्वा विवृत्यन्ते । प्रति
विचित्रमेतत् !”

द्वितीय — “अयमनये हि विगेषोऽमीषा यत्ते केवस्त व्यक्तिगत मोक्षमेव
सर्वानिगामि पुरुषार्थं ममयन्ते । ते तु वत स्वायम्भवा स्वदेहेवाविन विश्व
मावयन्ति । ‘चिदानन्दस्य’ शिवोऽहं शिवोऽहम् । रत्ना देगत्य, समाजस्य,
राष्ट्रस्य च हितमन्वित्व वा विद्यमान न भवते । नमस्र विश्वमिदं त्रिद्विस्तृत
मुविशात च वतंते, तने नाशतोऽपि समवयज्यन्ति । अन्तराष्ट्रिय मानव
जातेहिन्विन्तु सु दूरापास्तम् ते प्राचीनतत्त्वज्ञानात्ते न किमपि प्रामाणिकं
कर्तव्यं वाक्ययन्ति । अयस्य वर्तमानस्याप्यस्य जगतोऽस्तित्वे बहु शङ्कन्ते ।
इत्यविद्या भवन्ति सङ्कोणंचिन्तिता इमे सम्वृतता सन्वाप्तिनो निपुणाश्च ।”

प्रथमाध्यापक — “अन्वेतदेवनन्द्याकिमपि । नात्र मय्यामिमहाशयस्य
विषये वयं किमपि तात्त्विकं जानीमहे । न च वयं सम्वृतप्रापामेव विप्र, ।
अस्माकमिमे प्राणजीवनशक्तिता एव तद्योग्यताविषये किमपि प्रामाणिक
जानन्तः स्युः । अये, कृतो वर्तन्तेऽनुना प्राणजीवनशक्तिता ? (नृप सम्प्रेष्य
प्राणजीवनः समाहूतः, स च कञ्चनागदय वेत्तासनुपविशति) ।

प्रथमाध्यापक — “अपिमो प्राणजीवनशक्तिता । नगरेऽत्र कोऽपि
सन्वाप्तिप्रवरः समागतः श्रूयते । स च महानेव समर्थो विद्वानिति कथयन्ति
लोकाः । अपिमवता तेन परित्राजा सह परिचयो जातः ? कीदृशोऽमी
यतिर्भवंमते, का च तस्य योग्यता ?”

प्राणजीवन — “श्रीमन् । इहम्यायमप्रवृत्ते, तत्सम्प्रविषु कर्मकलापेषु
च सर्वात्मना व्यापृतोऽहं नेदानीं यावत् परित्राजमुपायतुमशक्यम् । अर्था तु
मयापि श्रुता, तं द्रष्टुमपि चाहं कामये, परमवकाशाभावाद्वाञ्छन्ति—अहं
तत्सत्सङ्गलाम अहीतुं न शक्नवाम् । सति आवकाशेऽद्वयो वा परस्वो
वाहं तत्समीपं गन्तुं मे विचारोऽस्ति ।”

प्रथमाध्यापक — “यदा भवन्तस्तत्र गच्छेत्तुमशक्यमपि सर्वान्
भवद्भिः सह नयन्तु । वयमपि च सर्वे तं दिशव ।”

प्राणजीवन — “अवश्यम् । यदाहं तत्र यन्ता तदा भवतु सर्वानपि
तत्र मया सादृशं मे नेष्यामि ।”

[२]

नगरस्य पश्चिमदिग्भागे पर्वतशोऽश्वलेखित्युक्तायामेकस्या मुविशात
एकं शिवालयं विद्यते । तस्याङ्गणैकदेशे प्रसन्नमसिता बापी, पुष्पाटिका
चैकान्त । तत्र शिवालयं परितो वनमतीव सघनमास्ते । तदन दशमोशान् यावत्

विरतुत वर्तते । तत्र च वने सिंहव्याघ्रभत्सूकशूकरमहिषादयो जेके हिल-
जन्तव प्राचुर्येण निवसन्ति । शिवालयस्यास्य वामपाश्वर्तो
विष्णुमन्दिर, दुर्गादेव्या स्थानक तथा गणेशभरवादीना मूर्तयश्च
यत्र तत्र सस्थापिता वर्तन्ते । दक्षिणपाश्वर्ते मन्दिरस्यैका घर्मशाला विद्यते ।
मध्ये शिवालयमेको निम्बवृक्ष सघनच्छायासनाय शोभते । वृक्षस्याधो बृहती
चैवा मृण्मयी वेदिकास्ते, सा च गोमयलिप्ता स्वच्छा चास्ति । अस्या हि
वेदिकाया दर्भासनोपरि सन्यासिप्रवरो निषण्णोऽस्ति बद्धपद्मासन । परितो
मृगधर्मासनानि कुशसनानि च विततानि विद्यन्ते । तेषु वासनेषु केषुचन
नागरिका पुर्या महिला बालकाभ्योपविष्टा सन्ति । मध्ये सन्यासिप्रवरस्य
प्रपुटसर्वाङ्गीभव्या तजोमयी भूर्तिविराजते । यतिप्रवरस्यास्य सुविशालस्निग्ध-
चिह्नेण सद्योमुण्डित शिरो, निचालो भालपट्टो, दीर्घपाङ्गे सघने भ्रूवो,
कर्णान्तलम्बिनी सुविशाले नेत्रे, शोभना नासिका, सततमन्त्रोच्चार-
भ्यासवशात् पल्लववत् प्रस्फुरन्तावधरोष्ठौ, रेखाचितयोपशोभिता कम्बुकला-
घ्रीवा, सुविशाल वज्रवत् मुहढ वक्षःस्थल, रेखात्रितयसुन्दरमुदर, करभशुण्डा-
नुकारिणी प्रपुटौ स्थूली मासलो च भुजौ, आरक्तच्छवी सुस्निग्धौ पाणिपल्लवौ,
हस्ताप्राङ्गुलिषु रक्षाक्षपमाला, समग्रमपि क्लेशवर भस्मोद्धूलित, मध्ये-
मध्ये रक्तचन्दनकेशरलाञ्छितस्त्रिरेखाचिह्नललितोऽग्र्य यतेर्भातिर्को विग्रहो
विलोकमाणानाम् जनानां हृदि तत्त्वालमेव कमप्यपूर्वं महाप्रभावमुत्पादयन्नास्ते ।
स च सन्यासिप्रवरोऽधुना सायसन्ध्योपासनोपक्रम कुर्वाणोऽस्ति । तदग्रे
कदलीदलेषु निहिता पुष्पपत्रदूर्वाक्षता शोभन्ते । सम्मुखमेवैको जलपूरितो
मृदटोऽपि सस्थापितोऽस्ति । इत्थं वर्तमानस्य तस्य यतिप्रवरस्य सम्मुखमुभयो-
पाश्वर्योभ्योपनिषण्णा नागरिका भक्तजनास्तस्य परिव्राज सन्ध्योपासनकर्म-
काण्डक्रियातन्त्र मीनमालम्ब्य परिपश्यन्तस्तत्प्रभाववशात् इव सन्तिष्ठन्ते ।
नीरव, नि स्नग्ध, प्रगाढ च तत्रत्य वातावरणं वर्तते । दर्शनायमागता जना
यदा कदा घण्टारव कुर्वन्ति तदैव ध्वनिस्पर्जयते । क्रमतो वायुमण्डले विलीने-
ऽय घण्टानादे पुनस्तत्र पुरातनसूक्ष्मीभावो नि स्तब्धता च सर्वतः प्रसरति ।
स वासी परिव्राट् मुहुर्मुहुर्मन्त्रोच्चारपूर्वकमितस्ततो जलञ्जलीन् प्रक्षिपति ।
एतौ दीपाधारे धृतपूर्णा दीपक प्रज्वलन्नास्तेऽपरतश्च धूपपात्रे प्रज्वालिता
धूमवतिका धूमधोरण्यो महान्तमुक्कट हि सुगन्ध वितरति । तेन तत्रत्ये
वायुमण्डले वापि बाष्पनीया सघनता परिध्याप्नुते ।

अस्मिन्नेव समये केचन भद्रजना देवालयस्य द्वारदेवे सभागच्छन्तोऽ-
दृश्यत । यावत्ते मन्दिराङ्गणं प्रविशति तावदेव घनगम्भीरेण कण्ठध्वनिरवेण
स परिव्राट् तान् प्रत्युवाच—

“अयि, भोः ! नागरा !!! उगानहन्नावनत्रैव द्वाराद्गहिरेव क्वचिन्
सत्याप्यन्ताम् ! यष्टिकाच्छत्रादीन्वपि च तत्रैव क्वचिदवालम्बयन्तु !!! न
जानन्ति किं नवन्तो यदत्र भगवद्देवालयोऽस्तीति ? अत्र भवद्भिः सावधान
समर्थाश्च प्रवेशो विधेयः । (स्वगतम्) त इमेऽत्रत्या जना महानूता नास्तिका
इव प्रतिभान्ति मे । ननु भूर्त्ताश्चैते देवालयस्य मर्गाशमप्युन्तह्यमाना न
तत्रन्ते ! इम् !”

ते च सर्वे नवागन्तुका निशम्यैवैतन् यतिवृत्त भस्मनावधन मिथो
मुत्थाम्बलोकमाना अन्नगूढ किञ्चिदिव मन्दमिथ कृत्वापानच्छत्रमगुडाशीनि
तत्रैव बहिः कोणे देवालयस्य तस्य द्वारपादद्वयोर्वत्र तत्र समन्यापयन् । पुन-
स्तेऽन्तः प्रविश्य शिवपञ्चादतनस्य दर्शनानि कृत्वा, प्रदक्षिणा विद्यापान्ते
सन्धासिनायुपिता धर्मशाला प्रविश्य त महात्मानं प्रणम्य तत्सम्पुनमेवाप्युत्तेषु
कटाक्षनेषु न्यपीदन् । ते सर्वेऽपि च महात्मनस्तस्य सम्बोधनासनागौरव
परिपालयन्तो मौनमास्थामावाङ्मुख उच्युः ।

अथ व्यतीते हि षष्टादश्याये समये स महात्मा सन्धासिप्रवरो
नवागतास्त्वान् सर्वानिपुणं वितोक्त्य पटुच्छ—

“ननु केऽत्र भवन्तो नवन्तो नागरिका किमर्थं चान् प्राप्ता ?”

तेष्वेकोऽब्रूत,—भगवन् ! यत्र सर्वेऽत्रस्त विद्यालयस्य प्राध्यापकाः ।
भवन्महिमानं, दश, बीति, वैदुष्यं च धृत्वा यद्यत्र नवता दर्शनार्थ-
मेवाम्पुंता स्म । (सङ्केत कृत्वा) अत्र हि महानुभावोऽस्माकं विद्यालयस्य
प्रधानाध्यापकः, स चासावित्रिहासभूतानाध्यापकः, अर्था विज्ञानपरिज्ञाध्यापकः,
सौम्य बीदशास्त्राध्यापकोऽयं हिन्दीसाहित्यशिक्षकोऽयं मन्त्रतन्त्राध्यापकश्चास्ते ।
एव क्रमेण ते सर्वेऽपि परिज्ञाव परिचामिताः ।

ततः सर्वेषां तेषां प्राध्यापकानां नानयानादिकं पृथक्-पृथक् पृष्ट्वा
कुशल क्षेमनानां शिक्षाश्रीकादिकं चैकैकं सम्बृक्ष्य स परिव्राट् प्रधानाध्यापक-
माह—

“अथ किं नामासौ मन्त्रतन्त्रिणः ?”

प्रधानाध्यापकेन सङ्केतेन प्रेरितः ससृष्टपण्डितः सन्धासिन् प्रत्यवदद्—

“भगवन् ! जनोऽयं प्रारब्धजीवनशमोत्रैव महाविद्यालये मन्त्रतन्त्रिणत्वेन
जीविकावृत्तिमुपाख्यन् कथमानि निर्वहति स्वकीयं माहंस्म्यजीवनम् !”

सन्धासौ—“आहणस्त्व पुनः ससृष्टतन्त्रं, किमर्थमेतावत्कालमन्त्रं
नागतो मत्समीपम् ?”

प्राणजीवन — “यतिप्रवर ! पराधीना हि वयःराजसेवकाः । भवकाश-
एव नोपलभ्यते । तत एव नात्र शीघ्रतरमागन्तुमपारयाम ।”

सन्यासी—“यदि च बलवती भवेदिच्छा, सात्त्विकी श्रद्धा, धर्मानु-
राग, सत्सङ्गप्रवृत्तिश्च तात्त्विकी तदा तु सर्वमपि सम्भवति । परमपुना
बलिहृतके प्रवर्तमाने द्विजातय सर्वे शूद्रप्राया नास्तिकाश्च बभूवुः । केवलमुदर-
भरणमात्रपुरुषार्थास्ते दासत्वमेव कुर्वाणा स्वजीवनमपक्षपयन्ति । ब्राह्मणानां
दासत्वभावादेव विनष्टोऽसौ वर्णाश्रमसनातनधर्मः । अतीवाश्रयमेतत्, यदि
सर्वेऽप्यत्रत्या ब्राह्मणास्त्वत्र नित्यमेवायान्ति । सत्सङ्गमुख्यं चानुभवन्तो मोमुच्यन्ते,
एव पुनरवकाशाभावमेव कथयसि । नैतदुचितं भवति । सत्यं ब्रूहि,
किमर्थमेतावद्विलम्ब्यागतस्त्वम् ?”

प्राणजीवन — “भगवन् ! इदानीन्तनो जीवनसङ्घर्षस्तावदतीव अटिलो
वियमश्च सजातोऽस्ति । मादृशा मध्यमवर्ग्या बहुकुटुम्बा गृहस्था पुनरगत्या
सार्वकारस्य सेवावृत्तिमङ्गीकुर्वाणा सत्सङ्गार्थमपि चावकाशं प्रायेण
नोपलभन्ते । नाहमस्यापवादः ।”

संन्यासी—“अरे, मा जल्पेवम् । त्वमेवात्रत्यो बृहस्पतिकल्पो विद्वद्भु-
रीण प्रसिद्धपतिः । राज्याश्रयाख्यं मुह्यमानोऽसि ततस्ते यतिभि सह
समागमनेन किं प्रयोजनं स्यात् ?”

प्राणजीवनः—“सम्भवति, कदाचिदहमेवविधेषु सत्सङ्गेषु वृतास्या
निष्ठा बह्वी न दधीम । परं भवन्ती यन्मामश्रयतमाक्षिपन्ति, नैतद्भवदनुरूपम् ।
भवन्तस्तु त्यक्तसंबन्धपरिग्रहा शीतरागा समदर्शिनः कथमत्र क्षुब्धे फल्गुनि च
विषयेऽप्यपादोषमाश्रयन्ति ? यते ! समाधीयता स्वमनः ॥ इत्य-
क्रोधाविष्करणं न भवत्सु वतोपपद्यते ॥

सन्यासी—“महह ! दृश्यताम् ॥ मूढोऽयं मामेवोपदेष्टुमारभते ॥
अरे, प्राणजीवन ! सावधानो भव । एव तु कृपैव पाण्डुरागवर्षमुद्रहति ॥
यदि एव सत्यमेव सुनिश्चितो दीक्षितः कुलीनोऽसि किं प्रतिभासम्पन्नो विद्वान्,
तदाद्य सर्वजनसमक्षमत्रैवेदानीं शास्त्रार्थं कुरुष्व । नो चेत् एव धर्मदण्डेन,
राजदण्डेन, समाजदण्डेन च दण्डनीयोऽसि मया । अपित्वं जानीये ? महह हि
राष्ट्राचार्योऽस्मि । स्वाहसानां पथप्रदर्शनार्थमेवाहं सदादेशे विदेशेषु च
बभ्रमीमि ! यदि त्वमत्र मया सावसास्त्रार्थमुद्रं न मुष्यसि तदाहं ते शांतिं
बहिष्कारं वारयिष्यामि । आहं श्रुतं स्वयात् ?”

प्राणजीवन — ‘श्रुतं ज्ञातं च सर्वम् । भवद्भिरपि चैतज्ज्ञातव्यमुचितं
भवति यदपुना वर्तमानो युगो वन नास्त्येव स युगो यत्र भवादृशा कथनमात्रेणैव

ज्ञातयः पञ्चवक्त्रादुराग्रहाद्वा कमपि सदोप निदोष वा जन दण्डयन्ति स्म ।
 इदानीं रुद्धीवादिसमाजस्यान्यायपूर्वक व्यक्तैस्त्पीडन प्राप्तिव न सम्भवति ।
 अद्वत्वे जनशोष्य सहस्रशो जनानज्ञातोन् बहु मन्यन्ते । ततः पुनर्विशृङ्खलिता
 द्रोहिणो ब्राह्मणान्त्वद्वत्वे स्वात्मघातादतिरिक्त न कस्यापि किमप्यपकृतुं
 पारयन्ते । एव सति भवतामित्य विकृत्यन, मम धर्षण, निरस्करण बत
 सर्वमोपहासान्पदम् । त्वमनीशान प्रकुप्यमि दण्डिमहाशन ॥ (सर्वेऽपि च
 प्राध्यापका परस्परमवलोकवान्तर्गुडमुपाह्वान्)

सन्ध्यासी—‘निड्मूलं ! नास्तिकोऽसि त्वम् । तेनैव ब्रवीषि । नो चेत्
 भवत्समाजसदस्यास्तु मा नित्यमेव श्रद्धया, भक्त्या, श्रौत्या च स्वगृहे मिश्राय-
 मान्त्रयमिति । त्व तु प्रथमदर्शन एवत्य मा निरस्करोपि, गच्छरोपि,
 दुर्वचनैश्चापमन्यसे, सर्वजनसमक्षम् । वस्तुनस्त्वमेव धूर्तोऽसि दाम्भिक ॥’

प्राणजीवन—‘स्यामह कदाचिदाम्भिको धूर्तो वा । पर भवन्तो
 बीतरागाश्चाप्यनु मा स्वायम्भवागतमतिपिम्पमपि प्रथममभ्यापण एवाचिञ्जिषु ।
 कृत्रत्योऽय न्यायः ? कर्त्तव्यो यतीना क्रमः ? अत्रोधना सान्ता दान्ताः
 सर्वभूतहिते रता हि यतयो भवन्ति पूज्या आराध्याश्च गृहस्थानाम्,
 न तु भवादृशा निनिमित्त कृष्यन्तो नन्वाग्रहग्रहिता यत्किञ्चनवादिनो भिषुक्ता
 एव केवलम् ।’

सन्ध्यासी—‘हृ जाने त्वाम् । अरे मा जल्प मूर्ख । मा विकल्पस्व ॥
 अपयाहि दूर शीघ्रमस्मान् स्थानान् ॥ गच्छसि न वा ? नो चेदन्नव्योऽसि ।
 अपसर दूरम् । दूरमपसर गच्छ, गच्छ, रे । स्वरितमपगच्छ ॥’
 प्राणजीवन—‘यदि न गच्छेय तदा . ?’

सन्ध्यासी—‘रे शठ । न पश्यमि कि त्वमेन मम सुख वञ्चकल्प पला-
 ददण्डम् ? शोऽय मया । त्वाहसानामसबमर्षोद्धतानो घृष्टायमाना धर्षणायैव
 धूर्तोऽस्मि नूतम् । निर्धूर ॥ पापिन् ॥ पलायस्व ॥ अपद्रव ॥ मद्गच्छे-
 स्तिरोहिणो भव ॥’

प्राणजीवन—‘धन्योऽमि महाभाग । काय त सन्ध्यासायम्, क्व च तदासी
 ब्राह्मरो जने भय्यनाममि कोपकलुषितो हि दुर्न्मवहार ॥ अह तु तवाम्
 कापायवस्त्रवप पश्यन्तव शान्तोऽस्मि, नो चेन् का नाम तव शक्तिमेव पुरोदग्ने-
 तम्भनस्य ? ममापि च सशम सबल च वर्तत एव हस्तभदादिकम् सर्वमप्यभुञ्जम् ।
 अह त्वा योग्य सुयोग्य च प्रत्युत्तर दातु समर्थं प्रतिद्वयेयम् । अद्य ज्ञात मया
 यदेव विद्या भवन्ति भुवि शङ्कराचार्या ॥’

सन्यासी — 'ब्राह्मणापसद ! अथम ॥ राक्षस ॥' दूर पलायस्व
 शीघ्रम् नो चेत् सत्यमेवेदानीमत्र हन्तव्योऽसि मया । आ ! न त्वमेवमप-
 भास्यसि, भो ! विरम ! विरम ॥ रे नीच ॥' (क्रोधावेशवशात् स खलु
 सन्यासी दण्डमुच्यते प्रहर्तुमिच्छति । तत्रोपविष्टाश्च सर्वे जनास्तदिदमकाण्ड-
 ताण्डव इष्ट्वा सहसा ससम्भ्रममुत्थाय बहिर्गन्तुमुपचक्रमिरे)

शिवालयस्य तस्य प्राङ्गणमायाते प्राणजीवन —

यदि भवान् 'शेष क्रोधेन पूरयेत् ।' इत्येव हि गुरुज्ञान प्रवक्ष्यामं
 वा मनुते तदालमायासेन । कौपीन मौञ्जीपरिकर च सुदृढ नियम्य, बध्वा च
 सन्ध्याय साहसमन्वागच्छ दूर्वाक्षेत्रे किलावा मल्लयुद्धमाचरेत्, येन तवासौ
 निरर्थक क्रोधः क्षणादेव क्षम्य यायात् ।"

सन्यासी — 'दृश्यताम्, दृश्यताम् ! भो ॥ स एष पुनरपि दुर्ब्रष्टे
 राक्षस ! ह्रै पट् ! नाह जातुचिदपि तवापराधमिम क्षमिष्ये, शठ ! अस्तु,
 इवोऽहं प्रातरेवावश्यमेव राज्ञः समीपं गन्तास्मि । राजानं निवेद्य तव देशा-
 दस्मात् निवसिनमेव कारयिष्यामि । नृशस ! त्वमपि इवो शास्यसि सन्यासिनो
 मम शक्ते प्रभावस्य च चमत्कारम् ॥"

प्राणजीवन — 'अहो ! दृष्टवानस्म्यहं ते विक्रम पराक्रम च ।
 साक्षात् विद्यमानस्यापि मे किमपि विप्रिय पापकर्तुमक्षमोऽधुना राज्ञः शरणं
 गन्तुमिच्छसि, राज्ञो बलाच्च मा घपितुं प्रवृत्तोऽसि । स्वबलं ननु ते कापयतम्
 येनान्याथय चाञ्छसि ? यदि त्वमेवविधोऽसि सिद्धाचार्यस्तदा इन्द्रयुद्ध-
 वस्मान्न युष्यसि मया साकमत्र देवालयङ्गणे ?"

'सन्यासिन् ! हा, हन्त ! हन्त ॥ कीदृशीय ते महती विडम्बना ।
 यदि त्वं कामपि सिद्धिं वा स्वेष्टदेवताराधनफलं वासादितवानसि तदा स्वमन्त्र-
 बलादेव किं न मा घपसि ? किमर्थं चान्नेवेदानीं मा क्षणाद्भस्मसाग्न् करोषि ?
 वस्तुतस्तु वृथापुष्टोऽसि मिथुको सम्बोदर ! साधुक्तमेतत्—'घटो घटो
 घोषमुपति नूनम् ।' इति ।"

सन्यासी — '॥ हो ! ब्राह्मणाथम ! निवर्तस्व, भटिति स्थानादस्मात्,
 जघन्य ! पामर ॥ निवर्तस्व ॥"

प्राणजीवन — "अरे, मिथुनाथम ! शृङ्गाणं स्वहस्ताञ्जली जलम् !
 मन्त्रपित्वा चाजगन्मन्त्रिण्यतेन तेजसा तज्जल, 'पापाणां त्वं यातु पामरोजो

प्राणजीवनहनको, विक्षिप्ततां च ब्रजत्वय हि बाह्यराधम । जडता गच्छतु
नीवोऽमौ द्विजः !! प्रेताविष्टो भवत्वय दुरात्मात्रैवाधुना !!' इति वदन् त
जलाञ्जलिं मामुद्दिश्य महसि प्रक्षिप येन मत्पराभवो भवेत्तव विजयश्च
सम्पद्येत, तव दुर्मनोरथश्च सत्तिङ्ग्येत् । नाह तव वृथाविवृत्यनर्मनागपि-
प्रमावितोऽस्मि ! तृणाय मन्ये त्वाटशान् मिथुकाधमान् !! त्व तु नित्रिपोऽसि
मुजङ्गमः । न त्व मम रोमोत्पाटनेऽपि प्रनवमि, भूदमहात्मन् !

“अय यदि त्व मम ब्राह्मणस्य ब्रह्मतेजो, मन्त्रबल, पराक्रम, सिद्धि
वा द्रष्टुमुत्सहसे तदा तथा ब्रूहि ! अहं हि स्वेष्टदेवताप्रसादात्, गुरो कृपया च
त्वामत्रैवाधुना चमत्कारचाकचक्य लोकोत्तर दर्शयितुं समर्थोऽग्न्येकल एव ।
ब्रूहि मो ! किं न ब्रूये ? राज्ञो बलमाश्रित्यात्मशक्ति मा जेतुमिच्छसि त्व
ननु स्वयम्भुनिर्घृणा निलंज्यश्च ।”

प्राणजीवनस्य ब्रह्मतेजोमयी तामिमाम् दुर्वर्षा भयङ्करी क्रोशोद्धुरा
प्रचण्डशक्तिमती मुद्रा विलोक्य सन्यासिप्रबरोऽमौ पर्यन्ते तेजोभ्रष्ट इव
तूष्णीमवातलन्वे ।

तनस्ते सर्वेऽपि प्राध्यापकाश्च कथं कथमपि तौ द्वावपि समाश्वात्म्य
पृथक्कृत्य प्रशम नीतवन्तः । तत्कालमेव ते प्राणजीवनेन सहदेवालयान्निष्क्रम्य
स्वगृहान् प्रति प्रतस्थिरे । सन्तापी चाक्रोशान् विज्ञोशान् मन्दिरान्त प्रविश्य
स्वासनमुपविवेश ।

अय द्वितीयेऽह्नि प्रातर्नगरे सर्वत्र दुर्घटनायां सम्बाध सर्वत्र प्रससार
यदि प्रोक्त सन्यासिप्रवर प्रत्युप स्वाव्युपितस्य देवालयस्य पश्चाद्वर्तिवन्
गतं धूर्करहृत क्षतविक्षतो जात इति । एतदपि चाश्रूयत यद्राज्ञा प्रयितेन
मृत्तरमानेन सत्तोर्जं, कश्चिन् चिकित्सालय नीतस्तर्ज्व स्वराश्यामधिष्ठान-
स्तिष्ठतीति च । विद्यालयस्याध्यापकक्षमुपविष्टा सर्वे प्राध्यापकास्तमिम
दुस्तम्बादमाकर्ण्य साट्टहासं जहमु ।

प्रायः पञ्चदिनानन्तरं स परिघाट् तस्मान्नगरात् प्रतम्ये । गणे च
तस्मिन् नगरम्यारक्षिविभागे तस्य सन्यासिनो विषये मोहमय्या न्यायाधीशस्य
सम्वादोऽसौ लिखितरूपं प्राप्तो 'पदसो सन्यासिमहादायो वन काचिद्युवतिमेका-
मपट्टत्य तत पलायितोऽस्ति । स चेदानीं भारते कश्चिदितस्ततो भ्राम्यन् वर्तते ।
सोऽपराधवृत्तिको दसवारं दण्डितोऽस्ति विभिन्नं राज्यं । वस्तुतो नाय परिघाट्
वर्तते प्रत्युत शिवचरणनामा कश्चनोत्तरप्रदेशवास्तव्यो मत्स्यजीवी ग्रामीणो

वर्तते । न खलु न केवल धनवत कस्यचिद्वणिजो युवतीमेवापजहारापि तु तस्य महाजनस्य दशसहस्रमूल्यात्मक धनमपि चापहृत्य पलायितोऽस्ति । स स्वकीय वेशभूषादिक परिवर्त्य सन्यासिरूत धृत्वा प्रच्छन्नाकारो निगूढ विचरन्नास्ते । श्रूयते, यत्सोऽयमस्माकमपराधी भवता नगर प्राप्तोऽस्ति, तत्र च कचिन्मन्दिरे प्रकल्पितावासस्तिष्ठतीति । यदि स तत्रैवास्ति चेत् तदा त स्वारक्षिविभागद्वारा बन्दीकृत्य मोहमयीस्य न्यायालय प्रापयन्तु ।' तमेत सम्वाद निश्चय्य स्वय राजा, त परिचिन्वाना जनास्तत्सत्सङ्गोष्ठीषु सम्मिलितास्तथा कथिता भक्ताश्च साश्चर्यं ह्येद वहन्तो नन्वद्गुतयेतन्मानवचरित्रमिति वदन्तो लज्जावनतमुखास्तस्यु ।

गर्दभपुरे नापिताचार्यस्य प्रतिष्ठानम्

एकदा ब्रह्म पञ्चब्राह्म मुहूर्तो विश्ववर्धनरात्राप्रसङ्गात् तपस्यान्तर-
 श्रानाश्रानान्तरं च परंरन्तः पार्वत्यप्रदेहे वर्तमानानेका जनवसतिमन्त्रालयम् ।
 यदा ब्रह्म नृपराजानेन तन्मपरोरुक्तं प्राप्ताम्भदा तत्रैव मुदिष्ठान निर्मलवत्त-
 द्योमित्तं सगोवरनद्रास्म । मृतरदानाया विद्यामत्यन्तं तत्रैव मरोदरोरुक्त
 परिकल्पितमासीत् । ततो मृतरदानाश्वास्त्य दावद्वयं तत्रैवम्भुजं हृष्टि
 प्रमानं पददामस्यावदस्यानिरनेके वृद्धाकाशः प्रम्लगशिवननोहृग दवालपा-
 प्राधीनस्याप दकमाकौर्गनीर्कोर्ग विविगर्जदन्तदाधुनादनमर्वागम्य
 नवनिमित्तानि कार्यापनवतानि, मुषिङ्गरुदुगनेनान्वराणि मन्दिराणि,
 वृक्षवतागुल्मनत्रुल्लवतनायानि मन्त्रानि वाटिकोरुवनानि, पञ्चवीदिक्षा,
 मौनुराणि, परिष्ठायाकाग, राजनामांश्चावर्षोक्तिरा दृष्टदा र्वतन् सर्वं वन
 सर्वैरुत्तमैरुत्तमैव श्रानोदान, स्यान्म्याम्य म्मरुतेयता सुम्भान् मद्धान् मौद
 सनीय चान्नमदान ।

अथ नगरवर्धनीजनाः बह्वभ्यूह्य ब्रह्म सर्वं तत्रैव जित्द्वारे वर्तमाननेक
 विप्रान्तिरुह चापचयकधानेच्छुदाज्जवान । तस्य विद्यान्तिरुहस्य द्वारं प्रविशन्त्या
 स्यानिर्तुषु काष्ठामनेद्वयविग्नान्मामिन्त्र विद्वानाया मृशाय पञ्चवस्त्राद-
 पात्राभ्यानेतुनादिष्टम् । स खनु ह्रीन्नेवक्रोस्मन्नुत्तापवर्णोक्त स्तान्-
 हृदीयमन्त्र मन्त्र स्मित कृष्णाम्भानवरीन्—‘महाधरा ! धन्यं सर्वं तु वन्तु
 वातमन्त्रमविदं विद्वानातनाम्ने, पग्निदानी दावद्वयविज्ञेयानामस्तुतो
 भवद्भनवस्त्रावपक्क मत्त एवाधुना मनुस्मार्गविनुमह सर्वदात्मवर्षोऽस्मि’ यदि च
 भवन्तोऽत्र भवन्तः कञ्चित्काले प्रतिवेरम्भशानौ दुग्गविज्ञेया यदि मना-
 मच्छलेष स्मन् । मनावाते हि दुग्ग्रेष्ट श्रीमन्ना चाग्नातव्यदम्या भट्टिदेव
 दुर्गा, परन्तु दुग्ग विनाड प्रातरन्तमनोऽज्ञानम्यं प्रकटयितु विद्वानोऽस्मि
 सत्रात् । स्मन्तान् ! मनावित्तम्यो दा वेत्तातिक्रमरा नृ भवति, परन्तु
 श्रीमन्तोऽर्धदयामित्र ज्ञानदेवनवैव रुद्धेभदाह तादृश चापचयकनेन
 कारयेन भवद्भनो यादृश नादावनि कदापि कदापि हृत स्यान्महोदयै !’

इत्थ निवेदयन्सौ होटलसेवको मार्जनीमेका गृहीत्वा विधान्तिगृहस्य तस्य शुद्धीकरणे सलम्नो बभूव । स्यात्तु गन्तु द्वयमपि नैव शक्नुवाना वयं विपयेऽत्र किमपि चिन्तयेम, तावदेव तत्र स्थितवतामस्माकं शिरसि मक्षिकासमूहा उत्प्लुत्योत्प्लुत्य निपेतुमारेभिरे । यावन्मक्षिकाभ्यो वयमात्मनो रक्षणं चिन्तयामस्तावदेव भृत्येन तेन मार्जनीया सम्मार्जितस्योच्चारसशेषूलिरजोरेणवः प्रस्तरकणिकाश्च सिक्तपोमा पादेष्वस्मान्माघात कुर्वन्तो निपेतु । नेत्रेषु ते रजोरेणवो भूयो-भूयो निपतन्तोऽस्माकं चेतनामपबाधितुमुपचक्रमिरे । अस्माकं तत्रावस्थानं कष्टप्रदमजायत । ततो वयं स्थानासस्मादुत्थाय बहिरागत्य मार्गंमनुसन्ता । तदास्मास्वेकोऽभूत्—‘नगरं प्रविश्य ततश्चाप्रपानं करिष्यामः’, का हानि ?’ ‘न कापि क्षतिः । प्रविश्यताम् ॥ नगरम् ॥ नगरदर्शनाय त्वागता एवमयमत्र, तन्नूनं द्रष्टव्यमेव, परं यात्रायाः शान्तानामस्माकं चापानं तावन्महदेवावश्यकमित्यपि तात्त्विकं विमृश्य नैव विस्मरणीयम् ।’ एव चापानाय सस्पृहा सोद्यमाश्च वयं नगरप्रवेशायोपक्रान्ता ।

अथैव मिथो वार्तालापान् कुर्वता मार्गं सञ्चरता चास्माकं पुरतो नगरस्यास्य प्रवेशद्वारं दृष्टिपथमवातरत् । वयं पदविन्यासपाटवमिवाभ्यस्यन्तः प्राकारपरिखामनुशोभमानं नगरस्य प्रवेशद्वाररूपं सुविशालकाष्ठकपाटद्वयं गोपुरं प्राविशामः । प्रविश्य च नगराभ्यन्तरमितस्तत् स क्रुतुकं दृष्टिं प्रसारयन्तो राजमार्गं प्रचलन्तं कियन्तमध्वानं समत्पलङ्गेमहि । तत्र मार्गं चलन्निरस्माभिरव-
लोकितं यद्वि नगरस्यास्य स्थितिं पर्वतत्रयमध्यभागे परिकल्पितास्ते । पार्वत्यप्रदेशेऽस्मिन् कठोरा वर्कशा च भूमिरुदातिनी दिपमोक्षावच गिरिगह्वर-
बन्दरावनसङ्कीर्णतिसपनमसतिभ्याकुला च वर्तते । त्रयाणां पर्वतानां मध्ये यावती मध्यगतोपत्येव प्रसृता पृथ्वी, सैवास्य नगरस्य दैर्घ्यविस्तारसीमा । अत्र द्वावेव हि प्रधानौ राजमार्गौ, पञ्चप्रायाश्चत्वेरा सम्भाकाराः सङ्कीर्णाश्च नगररम्यास्तासु च नीढनिविडागृहाश्चादृश्यन्तः । राजमार्गस्य द्वयोरपि पार्श्वयोर्विपणिहृद्गानां पङ्क्तयो विद्यमाना आसन् । परन्तु नैकोऽपि च हट्ट इदानीमुदाटितकपाटो बभूव । यद्यपीदानीं प्रातःकाल एवासीत्ताप्यत्र नगरे यातायातजनानां विरल-
विरलमेव जायमानमलक्ष्यतास्माभिः । चापानाय सतृष्णानामस्माकं मनस्तदर्थ-
मेवापिकाधिकं तदेव भूयोभूयश्चिन्तनपरमभूततोऽचिरादेवेमे हट्टा जनैरुदाटिता स्फुरिति परस्परं तर्कयन्तोऽधिनगरमचलामः । मध्यमार्गं यत्त्रिमपि यदृच्छया दृक्पथमवातरत्सर्वं चमचलुर्म्यामिवलोकमाना अपि वयं मनोहृता चायचपरमेव पदयन्तः स्तोत्रमप्यजयन्तिभ्यः नगरस्यास्य मध्यभागं केन्द्रचत्वरं प्राप्ताः । अत्रागत्वापि वयं नैकमपि च हट्टमुदाटितरूपमदृशमः । चत्वरेऽस्मिन् सर्वतो वणिजा विषण्णोऽभूवन् । एकतो द्विजा श्वत्थं सस्थापिता आसन् । राज-

मार्गमुनयनो निम्बाग्रपिषपादयो महावृक्षा पङ्क्तिवद्धं स्थिता शाखान्दोलनानि
 कुर्वन्तोऽभूवन् । स्थाननिदमाज्ञाञ्च वय तत्रैकत्र प्रनृतानु प्रस्मरन्निन्वान्वन्य-
 तमाया पट्टिकाया समुपविश्य तत्रत्य श्यमवालोदयाम् । तथा हि चत्वरेण सधन-
 वृक्षच्छादयमग्नौ नलजलकुण्डमेकं सलिलं शुशुभे । पूर्वदिग्भागंश्च क्वचित्
 शिवालयाः, क्वचिज्जैनदेवालयः, क्वचिद्धनूतनो नयवत् प्रतिमा वटतरोर्मूले
 स्थापिता अभूवन् । व्यतीतेऽपि च प्रहृष्टाये दिनसमये नात्र क्वापि च भूर्यालोक-
 प्रवेद्य लेभे, यतो नगरमेतन् पर्वतादनीनरीते यतंप्रायानुकारिणि सङ्कीर्णोपत्य-
 कास्थले निमित्तमासीत् । अधुनापि च लोकानां यातायातमपि निरुद्धमिवामून् ।
 तत्र धास्मिन् नगरस्य केन्द्रस्थले पूर्वोक्ते जलकुण्डे सलिताशनाय काञ्चन नागयो
 महिषा जलकलघातीत्या यातायातं कुर्वन्तौ दृष्टा अस्माभिः ।

इत्यमवलोकमानानामस्माकं तत्र मध्याह्नप्रायं समयो व्यनीयाय ।
 यदा नन्वेतावत्कालपर्यन्तमपि च वणिक्पथे हृद्वा अनुदाटिता दृष्टास्तशस्मा-
 स्वेकेन सहयात्रिणा कुतूहलाद्भयपरवशेन कञ्चिन्नागरिको जनं वृष्ट — धीमन् !
 कस्मादयं भवतामस्मिन्नगरे इमा विपरायो जनसूच्या मर्वे हृद्वाश्चाप्येतेऽनुदाटिता
 वर्तन्ते ? जातेऽपि च मध्याह्नप्राये समये किमित्यत्र भो ! यसञ्चारो लोक-
 ध्यापारञ्च त्रिपाद्योलता नामादयन्ति ? कस्माद्धेतोरत्र धूम्यं स्तब्धं जडमिव
 सर्वं निस्पन्दं निषेष्टमिवावलोक्यते जनजीवनम् ? ? ? श्रुत्वास्माकं प्रश्नानेना-
 नापादमस्तञ्मस्मान् दृढमेक्षिकया निपुणं निगीड्य तेन मन्दस्मितपूर्वञ्चमग्राणि-
 भये ! किं न जानत भवन्तो मदस्य रविवासरोऽस्मिन् ! सर्वकारकृतनियमानुसार-
 मत्र वसन्तौ प्रनिरविवासरं सर्वेऽपि हृद्वा विपणयश्चानुदाटिता एव सन्तिष्ठन्ति ।
 सताहे किन्नेववारं सर्वेऽपि वणिग्भिः सहृद्वा नोडाटयितव्य इति स एष राजकृतो
 नियमः ! अत्रत्या सर्वेऽपि च वणिजो रविवार एव तमिमं नियमं परिपालयन्ति ।
 तस्मादेवाद्य सर्वेऽपि न हृद्वा अनुदाटिता सन्ति, वणिज्यध्यापारप्रक्रियाञ्च
 निरुद्धा वर्तन्ते ।’

श्रुत्वा तत्सर्वं वयं किञ्चिदविवाद्भयं चकिता अभूम । यावदयं तत्र स्थिता सर्वमेतत्
 पश्यामस्तावदेकस्मान्नगरमार्गात् पञ्चासत्याद्याणां गर्दनानां समूहस्तत्र कुण्डे जल-
 पानायादगाम । ते सर्वे गर्दभा अद्वयतरा इव बृहदाकारा परस्परं पादापघात-
 निध्नन्तः प्रोद्दण्डप्रखरखरस्त्रीलामाचरन् स्वहृत्पितृदिग्जानामपि कण्ठकुहराणि
 वधिरदन्तो यथेच्छं जलपाने दत्तचित्ता अभूवुः । तत्र क्षणान् द्वितीयं तनसृतीयं,
 तदनु चतुर्थमिति क्रमशः एकमनुद्वितीयं खरयूथं तत्रापत्यं कुण्डे जलं पीत्वा यथा-
 यातं तथा पुनः परावर्तनं । दृष्ट्वैनन् सहयात्रिष्वेकोऽभ्यन्तं चकित इवावदत्—
 ‘अहो ! नन्वेतदतीवाभ्यर्थात् यदत्र नगरे समागतैरभ्यानिर्नं गजा नाश्वान

चोष्ट्रा गावो वृषभा महिषा महिष्योऽज्ञा यावलोकिता, परमेतानि गर्दभयूथान्येव प्राचुर्येण वयमत्रापस्याम । मन्ये, नगरमिदं गर्दभपुरमिवाभाति मे ।'

मया शिष्टाचारानुरोधात्, सम्मताविचारात् पुनः कलहमिमांसी सहचरो गर्दभलीलावलंबोद्यतः सङ्कोचेन निवारितो व्यापारादस्मात् । मया कथमस्यात्मनो हास्यवृत्तिमन्तर्गूढं परिगोपयतोक्तम्—'मुहुद । वयमत्र नवीने स्थानेऽधुनैवायाता स्म । देशकालौ, लोकपरिचयः, स्थानीया परिस्थितिश्च यावद्वयं न परिचिनुमस्तावदस्य स्थानस्य विषयेऽस्माभिः किमपि न वक्तव्यमेवोचितं भवति सम्भवति, कदाचिदस्मत्कृता परिहासालोचना श्रुत्वात्रत्या नागरिकाः स्वजन्मभूमेरवमाननां तिरस्कारं वा भावयन्तः क्रोधवाशात् कलहमाचरेयुस्ततोऽस्माभिः किमपि न वक्तव्यम्, न वक्तव्यम् । अत्रत्य सर्वं समीपं निरीक्ष्यताम् ॥ ततोऽग्रे क्वचित् स्थानान्तरं गत्वा विषयेऽत्र पुनःपटीकाष्टिप्रेषणीञ्च करिष्याम ॥'

मया पुनः पुनर्निवारिता अपि मे सह्यात्रिणो विनोदप्रियास्तेषां गर्दभानां स्वरूपचेष्टा, लीलाविलसितानि, तथैकस्कारसङ्गीतं, तदुद्गम्यापारान्, तमहत्त्वादिकं सर्वं परिहासमङ्ग्या वलंब्यन्तो हास्यपरवशा मुहुर्मुहुर्जहन्तु । तमिमं व्यतिकरं विलोक्य मया ते सर्वेऽप्यन्यत्र क्वचिद् गन्तुं प्रेरिताः । वयं सर्वे यावत्तस्मात् स्थानादुत्थायान्मत्र गन्तुं प्रयतामहे तावदेव पादवर्षातिन्या रम्यायां कञ्चिदेको ब्राह्मणकल्पो जनोऽस्मत्पुरतः समागम्यास्मान् सर्वान् साधरं सविनयं च प्राणमत् ।

तस्य नवागन्तुकस्य वन्दनपरस्य नागरिकस्य दर्शनाद्वयमतीव प्रभाविता अभूत्, यतस्तस्याकारञ्चेष्टा सम्भाषणपद्धतिराकृतिसौचने भालपट्टे तिलकरचना वेषभूषादिकं सर्वमपि द्विजकल्पमदृश्यत । प्रणताय तस्मा आशीर्वादं प्रदाय वयं तद्गतमेव सर्वमवलोकमाना अतिष्ठाम । पश्यतामेवास्माकं ॥ स्वकीयं हृष्टमुदघाटयत् । यावद्वयं तस्य हृष्टं गन्तुं चिन्तयामस्तावदेवानेके नागरिका जनास्तत्रागत्य तद्वद् प्राविशन् । चाक्षुषप्रत्ययाद्वयं क्षणादेशावागच्छाम यत् सोऽयं नास्ति ब्राह्मणः परमसी नापितो वर्तते इति ।

स खलु नापितोऽस्तीव अपलो जल्पाय स्वस्य ज्ञानमनुभवयोग्यतां लोकरिचरिपरिचयं च प्रगल्भं व्यावर्णयन् स्वव्यवसायवर्मेणि स्फूर्तिस्फारं चेष्टमानः समागतानां ब्राह्मणां शिरोमुण्डने, बालवर्तने, नखलोमादिमुधारणे च दत्तावधानस्तन्मयञ्च समभूत् परन्तु मुधेन स निरन्तरं किमपि किमपि भाषमाणो बभूव । यदा वयं स्थानात्समादम्यत्र गमनाय व्यवसितास्तदासौ स्वहृद्गन्धर्वातिं प्रास्तम्यास्मत्पुरतः प्रागम्य सविनयमवादीत्—

'अयि, भो ! महाशया ॥ कुत्र प्रस्थिता भवन्तः ? नरपंथं हृष्टं परिपश्य श्रीमतां गमनमुचितम् ! आगच्छ तु महामाया ॥ क्षणं मम हृष्टं एव

वित्राम्यन्तु, चायपान कुर्वन्तु, स्वपरिचय प्रदाय ततो ययेच्छ विहरन्तामत्र नगरे. पर ममैतामभ्यर्थना नास्वीकर्तुमर्हन्ति भवन्तोऽयमवन्तो महोदया ।।।

तस्य तमिममनुरोपमाग्रह च निषेद्धमशक्नुवाना वय सर्वे तद्वदुमाहृष्टा काष्ठासनेषु न्यपीदाम । यावदेतत्सर्वं वयमकरवाम तावत्तस्य नापितस्य हृदस्य पुरतोऽनेके जना क्षौर कारयितुमुत्पुका ग्रहमहमिकया समागत्य पङ्क्तिवद्ध तस्यु , उपविष्टेष्वस्मासु च पुनरपि स्वकर्मसम्पादने तत्परोऽभूत् ।

स्वहृस्ते रोमसन् शृहीत्वा यथासी बालकतन करोति तमास्य जिह्वापि बाक्वापन्यमचन्ती स्वकौशलमाविष्कुर्वणोऽभूत् । स खलु नापिताचार्यो घारा-प्रवाह मापमाणो बभूव । स्वभाषणे स वैदिककालतोऽधुनापमन्त घटितस्यनि-हासिकघटनाचक्रस्य वर्णनमकरोत्, समस्तदेशाना भूगोल प्रत्यक्ष हस्तामलक-वद्व्यावर्णयत्, स सावराष्ट्रगता राजनीति, क्रान्तिविप्लवविद्रोहादीस्तथा भारतीय सर्वं नव्य पुरातन चेतिवृत्त प्रमाणिकेन वर्णनाक्रमेणाबोचत्, मध्ये मध्येऽनेक-सम्बृत्तलोकान्, सुभाषितानि, ब्रजभाषाहिन्दीच्छन्दासि, गुर्जरमहाराष्ट्रियोर्दू-भाषामूर्त्ती, शास्त्रवचनानि, पौराणिकाख्यानानि, तथांगलभाषाबङ्गीयभाषा-नानाप्रान्तभाषाणा साहित्यसम्बन्धिनो नानाप्रसङ्गान् समवतार्य तत्रोपस्थितान् सर्वानपि ग्राहकानत्यन्त प्रामाण्यत् स्वबहुतत्वेन ज्ञानगरिण्या । प्रसङ्गात् स लक्ष्मीदेव्या मासीमहाराज्या प्रारभ्य महात्मनो शान्त्यैरहितान्दोलनपर्यन्त सर्वमपि स्वराज्यप्राप्तिपुरपार्थ, क्रान्तिकारिणा त्यागसाहसधैर्यादिकमपि चावर्ण-यत् । वयमपि तद्भाषणैरौनाकृष्टा इ वाप्रवाम । यदा चिरदपि तद्भाषणमुपसंहार नो पश्यसं तदाह तमपृच्छम्—

अय किमभिधानो भवान् ? का च भवत शिक्षा दीक्षा वा ? अय वैव सुशिक्षितोऽपि भवान् किमर्थमेतनापितत्वं स्वीकृत्य लोकाणा बालमुण्डनकर्मणि प्रवृत्त ? के च भवत कीदृम्बिका सदस्या ? का वा जीविका ?

अय स श्रुत्वा ममैतान् प्रश्नान् कक्षाभाताहतस्तुरङ्गम इव स्वनेज-स्वितामाविष्कुर्वन् जगद—‘श्रीमन् ! बालानन्दाचार्य इत्यभिधानोऽहम् । जन्मना नापितोऽप्यह संस्कारैर्ब्राह्मणत्वं गत । वस्तुतो वय नापिता सर्वे ब्राह्मणा एव । परन्तु यत्कर्मसु ऋत्विजा क्षौरकर्मसु दीक्षिता बालप्रवाहे पतिता-श्रमशो नापितत्वं गता । अह ससृकृते मध्यमा परीक्षा बाराणसेयामुत्तीर्णोऽस्मि, हिन्दीभाषाया साहित्यरत्नदीक्षापुस्तकम् । आर्यभट्टाचार्योपनिषत्संस्कृतम् । कि न पश्यन्ति भवन्तस्तानीमानि मे प्रमाणपत्राणि नागदन्तेष्ववलम्बमानानि ?’ इत्य वदन् स प्रमाणपत्राण्युत्थाप्यास्मत्पुरतो न्यवत्त । पुनरपि च स उवाच—
‘यद्यप्यहमतीवाल्पशिक्षितस्तथापि भूदेवाना गुरुजनाना वृषया साक्षरोऽह

साहित्यादिविषयेष्वल्पात्म्यं व्युत्पन्नोऽस्मि । अस्माकं शासकेन राज्ञा सहाहं विदेशानपि गतवानस्मि । तस्मान्मे लौकिकोऽनुभवो महान् । तत्र विदेशे गत्वापि मया 'स्वे-स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धिं लभते नरः ।' इति चिन्तयतात्मनः सहजं कर्म क्षीरमुण्डनादिकमेव हि शिक्षितम् । नानादेशवेद्यभूषोपयुक्तं क्षीरकर्म बालप्रसाधनादिकं विधिबिधानोक्तं निपुणं जाने । अनेनैव स्वकर्मणा स्वकीया जीविकावृत्तिमुपाजंयामि । मयान्तर्जातीयो विवाहोऽनुष्ठितः । शिक्षासमये विश्व-विद्यालये निवसतो मयैकया सुन्दर्या स्नातिकया सह प्रणयसम्बन्धो जातः । परिणामतो ह्यावामार्यसमाजविधिना गान्धर्वविवाहमकरवाव । मम द्वौ पुत्रौ कन्या चैकेति तिल्लं सन्ततयो वर्तन्ते । प्रथमपुत्रो मे विद्यालये बी. ए. कक्षायां-धीयानोऽस्ति, द्वितीयश्चोच्चतरसाध्यमिकविद्यालये पठन्नास्ते । कन्या च मे पञ्च वर्षेदेसीया प्राथमिकशालायां वर्णमालामभ्यस्यन्ती विद्यते । सततित्रयलामानन्तरं मया शाल्यचिकित्सया शिरामोक्षणं कारितम् । इत्थं प्रवर्तमानोऽस्म्यहं गृहस्थाश्रमे ।'

श्रुत्वातज्जातविस्मयैरस्माभिः पुनः पृष्टम्—'सुशिक्षितो दीक्षितोऽपि च भवान् किमर्थमेतन्मुण्डनव्यवसायं करोति ? किमिति नौकरी वा व्यापार वा नाचरति ?'

सोऽबोचत्—'विप्रवर ! सत्तारेऽस्मिन्न किमपि कर्म निन्दितमस्ति । धर्मधियापि चैतन्मम मुण्डनकर्म नास्त्येव गहितम् । जानन्त्येव श्रीमन्तो यत् 'क्षुरस्य धारा निशिता' इत्युपनिषत्स्वपि प्रोक्तं ज्ञानविज्ञानवर्द्धिमहर्षिभिः । अतोऽहं यदेतद्बालमुण्डनकर्मचरामि तन्मे निसर्गसिद्धं परम्पराप्राप्तं सहजं कर्म । कर्मणानेनाहं स्वजीविकोपयोगिं द्रविणमजंयन्नपि धर्मदृश्यं सम्पादयामि, समाजसेवां साधयामि, लोकानां रक्षिपरिष्कारं कुर्वाणं सत्कृतिमपि सुधारयामि । व्यवसायदृष्ट्यापि च मामकीनोऽयं व्यापारो बहुतामप्रदः । यतोऽस्मिन्नबोले सम्प्रसादविश्रासयुगे लोकाः सविशेषं श्रृङ्गारप्रिया बालप्रसाधनरसिकाश्च समुपलभ्यन्ते, ततो मदीयोऽयं कर्मयोगोऽनायासं सिद्धिप्रदः परिणमति । इदानीं यदा एम. ए. उपाधिधारिणो बी. ए. महाध्यायाः शास्त्रिण आचार्यादयोऽपि च निर्वाहोचिता साधोयसो जीविकावृत्तिं मुखेन नासादयन्ति, तत्राहं स्वकर्मणैव प्रभूतं धनं लभे । तस्मादेवाहं मात्मनस्तामिमां व्यवसायवृत्तिमभ्युदयकरीं नि-
श्रेयसं क्षेमाय कुशलार्थं सर्वतो मङ्गलाय च मन्ये । तदत्र 'व' शोकं को मोहः ?'

एव चपलस्य तस्य बालानन्दनापिताचार्यस्य प्रवचनानि शृण्वतामस्माकं भूयान् समयोऽतिश्रान्तः । 'यतः सता सन्नतगात्रि सङ्गतं, मनोपिभिः साप्त-पदीनमुच्यते ।' इति षट्पदं जातपरिचयास्तद्वाक्यशब्दमन्तमनसि प्रशसन्तो मुहुरप्य-

पृच्छाम—‘अयि, भोः ! नापिताचार्यं !! ननु किमित्यत्र नगरे शून्यता
स्तद्वता च परिहृयते ? किमर्थं चैते हृष्टा विपणौ नोद्घाटयन्ते । वय
मात्रिणोऽत्राय तामिमां शून्यतामातोक्रयातीव नैराश्यं गता स्म ।
अधुनावयमितं परावर्तितुमाकाङ्क्षामहे ।’

स खलु बालानन्दः किमपि गभीरं विचिन्तय सस्मिन्मस्मान् पुनर्वभाषे—
‘श्रीमन्त ! मया सञ्जातपरिचया भवन्तो ममातिथयो नैवमिदानीं सहस्रान्यत्र
यत्तुमर्हन्ति । आगच्छन्तु, महामागा ! अहं धीमता सर्वेषां परमप्रीत्या बाल-
कृतेन विदधे । ततोऽत्रैव शौचस्नानादिकां क्रियां कृत्वा, सध्यामुरास्य, भोजनं
विधाय, अणुं विधम्य तदनु यत्र रोचेत भवद्भ्यस्तत्र मुखेन गम्यन्ताम् ।
मात्रिणो भवन्तोऽत्रैव नगरमागत्य किञ्चित् कष्टमन्वभवति मा दुःखाकरोति ।
मन्ये, क्षमाशीला भवन्तो मया क्वपि सेवावसरं नूनं प्रदास्यन्ति । नात्र
प्रत्याख्यातुमर्हन्ति भवन्त । आगम्यन्ताम् ! आगम्यताम् भो !’

अयं तस्यदमाग्रहवचनं निश्चम्य वयं सर्वे परस्परं मुखाभ्यवसोक्त्य
भावज्ञानं विचारविनिमयमिव च कृत्वा सङ्कुतैरेव ‘का हानिर्यदि वयमत्रैव निव-
सामश्चेद्यतो नात्र क्वचिदन्यत्रात्रापानादिकं सुलभं स्यात् ।’ इति तत्रैव बाला-
नन्दनापिताचार्यस्य हृष्टमानिष्ठाम् । अयं मुखोपविष्टेष्वस्मासु स खलु नापिताचार्य-
सर्वेषामस्माकमेकैकशः क्षीरं कर्तुमारभत । अस्मत्पौरकर्मानुतिष्ठतोऽपि तस्य
वाग्याय प्रवाहस्त्वस्त्रं निनिरुद्धं प्रवहन्नासीत् । तद्वत्स्मास्वेकेन सह्यात्रिणा
बालानन्दः पृष्ट—‘अये, बालानन्द ! किमिति भवतोऽत्र नगरे सर्वत्र गर्दभा एव
दरोद्घाटयन्ते ?’ स क्लिप्तान्तर्मुखं मन्दं मन्दं विहृत्याब्रवीत्—‘मान्या ! स्वराज्यात्
पूर्वमेव क्षात्रशामकानां प्रज्ञासनमभूत् । अत्र हि राज्यस्य नागरिकाणां
चादवा गता गावोऽज्जा महिषाद्याः सर्वविधा पशवः प्राक्षुर्गोत्राश्चिन्त, परं
स्वराज्योत्तरं ते सर्वे सरक्षणाभावाद्रिलयं जग्मुः । अधुना तु गर्दभा एवात्र महा-
न्तमुपयोगं प्रतिष्ठामुत्कर्षं च दधते । यतो लोका गर्दभैरेवात्मनो हितं योगक्षेम-
निर्वाहं धनलाभं सुखं शान्तिं चाभनन्ति । स्वयमहमपि च गजाश्वापेक्षया गर्दभा-
निमां नुनरामुपयोगिनो मन्ये, यतस्ते स्वल्पमन्येनैव सुलभा भवन्ति, तुषान्
भक्षयन्तोऽपि महान्तं भ्रमदानं कुर्वन्ति, दण्डाघातहृता अपि स्वप्रभूणां विरुद्धं न
किमप्यान्दोलनं प्रवर्तयन्ति, दिवानिशं स्वोद्योगेन राष्ट्रस्य नवनिर्माणे सर्वात्मना
सहयोगं समर्पयन्ति । स्वकीयकारनां सङ्गीतमाविष्टृत्य जनानानन्दयन्ति ।
पुनः स्वस्वामिभ्यो ह्येते प्रचुरं धनार्जनं कृत्वापयन्ति । तथा सति कथं
नेने रासभाः सम्मानमर्हन्ति ? अथाध्यात्मतृप्त्यापि चैते गर्दभा महात्मानां
चरितमनुकुर्वाणा जगति विदवशान्तये प्रयतन्ते । त इमे सर्वेयाऽहिंसा-

वादिन । कस्याप्यहितं न चिन्तन्ति । सत्यं तर्क्यं च ब्रुवते । शमीषु तपस्ति-
तिषादयो गुणास्तु सर्वसहाना मुनीनामपि सदाचारादतिरिच्यन्ते । यदा कदा त एते
व्रतोपवासादिकमपि चाचरन्ति । न केवलमेते भौतिकीमेव श्रियं समृद्धिं च
वर्धयन्ति वरं च परमपुरुषार्थवन्तो बलवन्तो वीरा राष्ट्रोन्नतये, समाजाम्बुत्यानाम
स्वदलबलविवृद्धयेऽपि प्रभूत परिधाम्यन्तो न कमपि प्रत्युपकारमपेक्षन्ते । केचन
निष्ठावन्तो भावप्रवणा गदंभास्तु कविभ्यो लेखकेभ्यः साहित्यसेवायं कामपि
भया भद्रा रसवती प्रेरणामपि च प्रयच्छन्ति नाम नूनम् । एव सति लोकसेवका
इमे गदंभा सांस्कृतिकमुत्कर्षमपि राष्ट्रप्रजानां ससाधयन्त कथं नादरणीयाः ?
तस्मात्कमत्रत्या नेतारोऽपि राष्ट्रिययोजनास्वेतेषां पक्षं समर्थयन्ते । तस्मादेवात्र
स्थानीया प्रजापतयः (कुम्भकाराः) रजकादयश्च दूरदर्शिनो गदंभपरिपालनेऽहम्
हमिकया प्रवृत्ता बहुधनवन्तः सन्ति सञ्जाताः । अत एव हि केचनाश्रया प्रजा-
पतयो विजयादशमी दीपावत्यादिपर्वप्रसङ्गेषु प्राग्गजाश्वादीनिव राजानो यथा
पूजयन्ति स्म तथैवाधुना गदंभानपि पूजयन्ति । नानाविधैर्धर्मैश्चित्रयन्ति, पुन
शीतलादेव्या बाहनत्वेन तानेतानाराधयन्ति च ।'

इत्येतावत् कथयित्वा बालानन्दो नापिताचार्यं क्रमशोऽस्माकं बालकर्तॄन्
विधाय इमंशुर्कृत्वा मुण्डयित्वा ततः सर्वेषां तैलाभ्यङ्गं कर्तुमारभे । स खलु
तैलमर्दनं कुर्वणोऽपि मध्ये मध्ये नानाविधान् काव्यकथालापानपि च
धावयन्नभूत् ।

ततोऽस्मत्सहचारिणा केनचित् प्रोक्तम्—

‘आचार्य ! गदंभशास्त्रस्य तु पारङ्गतो विद्वान् भवान् । तस्मादेवात्रापि
भवताऽभ्युत्पूर्वं गदंभगुणमानं कृतम् ।’

श्रुत्वेदं बालानन्दो वक्रहंसा तमवलोचय भूयोऽपि च ब्रुवतुमारभत—

‘भाग्या ! भवन्तस्तु सर्वे बहुश्रुता ज्ञानवन्तो विद्वांसः । तस्मिन्नेवमाश्रयं
प्रवटयन्ति गदंभगुणाख्याने ? वस्तुतो गदंभमहिमा तु साहित्येऽपि चोपवर्णितो
विद्वद्भिः । किं न जानन्ति भवन्तो यथा भौतिशास्त्रविद्विरवतम्—

‘अविधामं घटैर्द्वारं शीतोष्णं च विन्दति ।

स संतोषस्तथा नित्यं श्रीणि शिषेत गदंभात् ॥१॥’

अथापरं च शृण्वारवर्णनप्रसङ्गेऽपि प्रोक्तम् केनचित्—

‘आग्रायाग्राय गन्धं विकटमूलपुटो दर्शयन् वन्तपङ्क्तिः ।

घातपुंमुत्तनादो मुहुरपि च रसाद्भट्टया गृष्टस्य ॥

गदंभ्या पादघातद्विगुणितसुरतप्रोतिराहृष्टशिथो,
वेगादादह्य मूहान्नवतरति खरः स्रग्भितेच्छाश्रिरेणा ॥१॥

‘क्षम्यताम्, दुःस्वान्तेऽस्मिन् काव्यप्रसङ्गे यदि मया किमप्यलोल
मन्योक्तं भवेत् अजननचित्रपेषु साक्षादलोलतापेक्षया त्वत्र नास्त्येवास्तीत्यन्व-
मिति मे द्रष्टव्यान् हि विद्वान्मो निव्रान्ति च मतम् । तथापि पक्षान्तरे स्थान्म-
नामलोलता तदा क्षम्यताम्, क्षम्यताम् ।’

एवमुक्त्वा स खलु बालानन्दो नापिताचार्यं पुनरपि स्वभाषणमूत्र
समाधायन्नुवाच—‘अहो माहात्म्यं गदंभानाम् । ननु जानन्त एव स्युर्मन्दन्तो यद्वि
प्राख्यातयथा बह्विधमन्त्रचट्टोपाध्यायमहारम्य सोऽरहस्याभिधाने स्वकीयं लेख
सग्रहप्रियं ‘गदंभस्तोत्र’मपि लिलेख येन तत्प्रसिद्धिः सार्वभौम सर्वनोदिद्
प्रमत्तारः । समयो नास्ति, नोचेदहं गदंभानां गुणोत्कर्षं तादृग्व्यावर्णययं येन
साहित्यिके जगति महती कान्तिं काव्यभूतपूर्वा जायेत, आम्, नूनं
जायेत कान्तिः !’

अथैव क्रमेण वयं सर्वेऽपि क्षीरकर्माम्यङ्गुल्यानादिकार्यस्य सानन्द
निवृत्ताः । ततस्तेन बालानन्देन वयं भोजनशयनार्थमपि मूढमूढरनुद्धृताः परम्
‘अबुना समयोऽतिव्रामति, अम्माभिरक्षैव सायन्तेन मृत्तरेणेत प्रस्थातव्यमेव ।’
इति कथयित्वा बालानन्दनापिताचार्यस्य प्रतिष्ठानात् प्रस्थाय तत्कौशलं प्रसन्नो
मत्स्वरमानानां विश्रामस्थलं पुनः प्राप्ता यथाकालमाहूय यानं ततोऽग्रे
यात्रामकरवामः ।

स्वाभिमानः

घासीत कश्चिन्महापराक्रमी राजा । स खलु सज्जनानामनुग्रहाय,
दुर्जनानां निग्रहाय चासीत् भुवःसिद्धो बभूव । तस्य राज्ये प्रजानां योगक्षेमाय
सरलसरला विधानविहिता शासननियमा आसन् । यदि कोऽपि तस्य
राज्येऽपराधं करोति स्म तदा स तं कठोरं दण्डयति स्म । यदि कश्चन सर्वकार-
पदाधिष्ठितं कार्यकर्त्ताधिकारी सामन्तो राजपुत्रो वापि च प्रजानामुत्पीडनाया-
पचेष्टते स्म, तदासौ राजा तस्मै निष्पक्षपातं कठोरतमं सहान्तं दण्डं प्रयच्छति
स्म । यदि कश्चन सम्माननीयं कुलीनो राजभक्तोऽपि च प्रमादात्तस्यादिदोषं
कर्तव्यात् स्वल्पति स्म तदा स शासकः स्वयमेव हि तं स्वपुरतः समाहूय, तस्य
भर्त्सनां कृत्वा कायिकं दण्डं ददाति स्म प्रचण्डपराक्रमवतस्तस्य मृपतेर्भयान्न
कोऽपि च सहस्रापराद्धुः साहसं चकार । परं स नरेश स्वयमेव
सम्माननीयान् सुपदप्रतिष्ठितान्पतिनिविशेषान् महाकुलोत्पन्नान् सामन्तान्
मन्त्रिणोऽधिकारिणो वा स्वल्पे क्षमायोग्येऽपि चापराधे सञ्जाते हस्ताहस्ति
सगुडप्रहारैर्दण्डयितुमारम्भे तदा तस्यास्य दुरभ्यासस्य प्रतिरोधायापवारणाय
स्यगमाय च केचन सामन्ता नानोपायान्तराण्यन्वेष्टुं प्रयतिरे । अन्ततस्ते
उपायमेकं विनिश्चित्य योजनापूर्वकं विषयेऽत्र नीतिं विनिर्णीयावसरं प्रतीक्ष-
माणास्तस्युः ।

अथ गच्छति काले कदाचित्तेन राज्ञा श्रुतं यत्तस्यैव राज्ञः कोऽपि
सामन्तः सीमान्तप्रदेशे निवसन् तन्मार्गे व्रजतो यात्रिणो विरोधतो घनिभान्
परदेशीयान् प्रसन्नं मुष्टितुमारम्भं इति । सामायातायां तस्य सामन्तस्यास्था-
चारसूचनायां राजाज्ञया रक्षाविभागस्याधिकारिणस्तस्य निग्रहं कर्तुं प्रयतिरे
परन्तु दुर्दातस्य बलप्रचण्डस्य तस्य राजकुलोत्पन्नस्य प्रमादशालिनस्य सामन्त-
शिरोमणेरुदमनं कर्तुं न पारयामासुः । अन्ततो राज्ञः खलुं कुहरेषु पीडितानां
प्रजानामाक्रोशबोलाहलं खलुं परस्परदां भूयो भूय प्रतिदध्वात् । राजा च
विषयेऽत्र सर्वं वृत्तं तन्नाधिकारिणो विस्तरेण पश्यन् । तैश्च सर्वैर्निवेदितं यत्
'स खलु सामन्तः कृतेष्वपि प्रयत्नशतेषु रक्षाधिकारिणां बलं नापातीति ।

यस्मात्प्रवचनसप्तो घनसमृद्धिजुष्टोऽग्री यदा यदा स्वात्मरक्षणाय राजमुत्थानमि
च प्रवृत्ते, तद्भूदादासन्नप्रदेशवासिनो लोकाभ्यामपि सर्वसाधारणा निम्नति, न
कोऽपि तदातद्भूतस्य दुःप्रवृत्तिं पश्यन् वा वदति, न हि कश्चन राजकीये
न्यायालये निवेद्याभियोगं स्थानयति, न च तत्प्रभावान् कोऽपि साक्षित्वमपि
दातुं साहच कुरुते । इत्ये सर्वानपि च तूराय मन्यमानो यथेच्छं दुराचरति । एव
दुर्धर्षं स दिन प्रतिदिनं सर्वान् यात्रिणन्तर्भागंगामिनः परितोदयन् राजकता
वितम्बानाञ्जुगोमयं स्वच्छन्दं यथेच्छं च दुष्टोष्टमानो वर्तते । वचमतीव्र
लज्जामहं यन् मं दम्पुनांघ्रिनाययन्तं वद्यमावाचम्याकम् । किमिदानीं कर्तव्य-
मित्यत्र विषय देवतादा एव प्रमाणम् ।”

एतन्निवेदनमधिकारिरामाकर्ण्यं न राजा प्रोक्तवान्—“भाम्, जानेऽ
हमेतमर्थं हि वृत्तम् । भवन्तं सर्वे वञ्चित् कालं विषयेऽत्र तूष्णीमात्मन्वन्ताम् ।
प्राप्य हि समुचितं समये स्वयमेवाहं तन्निघ्रायोऽसादान्तरं किञ्चिद्विदाम्ये ।”

इत्थं भवति काले तेन मुष्टाकेन सामन्तेन बहवो निरपराधा धनितो
यात्रितो लुण्ठिताः । लोकेभ्यस्तेन बहुधनमपहृतम् । दुर्विपश्यस्य तस्या
पनातृकं सर्वत्र प्रचसार ।

अयं कदाचित्तेन राजा राजकीयकार्यभ्यरदेशान् कमप्येकं महानहोत्सव
समाप्तोऽप्यप्रजाजनां प्रतिष्ठिता नागरिकां सामन्तां अधिकारिणश्च समाहूताः ।
स दम्पुपत्रोऽपि चात्र समारोहे सविधिं सादरं समाहूतः । परिमुक्तं महोत्सवान्तरे,
समाप्तिं गते च तस्मिन् महोत्सवमङ्गले मध्येसमं स दुष्टः सामन्तं दत्सुं मर्षं
जनमनसं सीनचारमाह्वयस्तेन राजा—“सामन्त ! त्वया साकं कानि मन्त्रणा
कर्तव्यास्ते, ततस्त्वं मामेकान्तेऽर्द्धं मिल ।” तानिमा राजाज्ञा लब्ध्वा स खलु
सामन्तो राजप्रासादं व्रजन्तं तं राजानमनुबध्नात् । प्राप्ये हि राजप्रासादस्य
हर्म्यप्रकोष्ठे, निहासने सुवन्नुपमिष्टे च राजनि प्रच्छन्नदत्सुः स सामन्तो
भूतिं ससम्मानं प्राणमत् । तस्मै धौम्यमात्तनं प्रदाय राजा निर्ममं हृत्वा
सामन्तमब्रवीत्—“युयते दत्त्वमस्माकं पुत्रनिविशेषां प्रजां नृपरीहयमि ।
तदापत्तेः स्मद्राग्यस्य सीनान्तप्रदेशे यातायातं प्रकुर्वाणानां यात्रिणां घनादिकम-
प्यपहरति । केषांचिद् प्राणहारमपि कृतवानसि । एतत् सर्वमत्यन्तमनुचितं ते
दुष्टोऽस्मिन् । विशेषतो यदा त्वं मे राज्यस्य सम्माननीयोऽसि सामन्तो भूयसीं
राजप्रदत्ता जीविका भुङ्क्षे, घनं च प्रभूतं तदाधीनं, राजमिका भूरिभानाञ्च
त्वदायताः, सदा सर्वदा सम्मानितोऽसि मया त्वं राजमकत इति । तदा सति
किमयमेतद्दृष्टाचरणनायं दुष्टं वर्तते रे दुष्ट ! ब्रूहि, किं तेऽत्र विषये वक्त-
व्यमास्ते ?

सामेन्तोऽब्रवीत्—'राजन् ! नाहं तथाविधो यथा मां भवान् परिचिनोति । ग्रह तु श्रीमता राज्यस्य सीमान्तरक्षकः प्रहरीव जागरूक निवसामि तत्र मम ग्रामे । अन्यप्रान्तीयेभ्यः श्रौरलुष्टाकेभ्यः प्रजानां रक्षणं कुर्वाणो राजसेवा-मेवाचरामि । यदा कदा बहिस्तो भवद्राज्यमागत्य ये चौरादयः प्रजाः पीडयन्ति तानहं दण्डयामि क्षात्रधर्मञ्च परिपालयामि । तदपि नाहं सदा सर्वदा करोमि प्रत्युत सति महति प्रयोजने विप्लवकारिणो विदेशादागतान् धनिनो जनानेव भीषयामि । इत्थमपि तदाहं करोमि यदा मे कोपो रिक्तता याति, राजकीयाः कर्मचारिणश्च मे भूमिकरलाभाय त्वरितं न प्रयच्छन्ति यथाकालं तदाऽऽभावात्तदुल्लिख्य नान्यत्किमप्युपायान्तरं पश्यन् कुटुम्बपरिपोषणोपयुक्तमेव घनं किञ्चिद् गृह्णामि । राजकुलोत्पन्नोऽहं सम्माननीयः सत्रियो वीरः स्वभुजबलाश्रयं विहाय कामन्या वृत्तिमाश्रयेयम् ? श्रीमद्भिर्नाहमपराधीः परिसङ्कोचनीयः । क्षम्यता देव ! क्षन्तुमर्हति भवान् माम् ! मान्यथा मां सम्भावयतु !'

इत्थं वदतस्तस्य सामन्तस्य, राजान्तं क्षोभं सवृणीतु न प्रयभूव । क्रोधपरवशः सहसा सिंहासनादवप्लुत्य, हस्तेनैकेन काष्ठदण्डमुद्यम्य तं सामन्तं यावत्ताडयितुं चेष्टते तावदेव स सामन्तो दण्डोच्चतं प्रहाराद्योत्थापितं नृपस्य हस्तं प्रकोष्ठे दृढं जप्ताहं स्वहस्तेन ।

एवमकस्मादवितर्कितसम्भवः सहसा जाते तस्मिन् विविधे महति व्यतिकरे राजा च दस्युसामन्तश्च द्वावपि तौ क्रोधाध्मातौ कोपपरवशौ स्फूलस्फूलं मुञ्चन्ववसन्तौ परस्परं मुष्टामुष्टिं निगडितौ, नेत्राभ्यां वह्निज्वालाविस्फुलिङ्गा-निबोदिगस्तौ स्तब्धौ जडौ क्रिकतं व्यविमूढाविव चकितचकितौ तस्थतु । राजा किमपि नो भाषते, न च सामन्तोऽपि वक्ष्यमुष्टिं विमुञ्चति । अथ व्यतीते क्षणादप्राये समये सामन्तो राजानमाह—

'राजन् ! न त्वं जानीषे किं मदहं स्वादृश एवैकं स्फूर्जद्बलवीर्यशक्तिं सत्रियोत्तमः ! त्वं राजा, सामन्तश्च तेऽहम् ! गुणकर्मस्वभावशीलं नहिमल्ली-यस्या मात्राया त्वस्य न्यूनः ! जय सामन्ता एव ते भुजस्वरूपा ! अस्मान्नि-रादृश्य महाबालो मृत्युञ्जयोऽपि न स्मात् कुशलो !! त्वं पुनर्मां रणनिमग्न-मदस्वैवाहूय चैकान्निमत्रापञ्चलात् काष्ठदण्डेन प्रहर्तुमुद्यतोऽसि !!! लज्जायोग्य-मेनत्ते दुष्कर्म ! धिक्त्वाम् !! त्वयैतदिदमित्थं ज्ञातव्यं यदहं न ब्राह्मणो, न स्त्रीजनो, न च दासः ! अहं त्वेकं सत्योऽस्मि राजभक्तः !!! सार्वभौतनस्तव शुभचिन्तकः !!! मम शरीरं, मम प्राणाः, शिरो, रत्नमञ्जरादि समस्तमपि स्वतृते समुत्सृष्टमुचितं भवति सत्यावश्यके महति प्रयोजने । परन्तु श्रीमात्स्वत्र स्वयमेवात्मना मां ताडयति काष्ठेन पशुमिव, तदमहम् !!! विद्यमाने यमात्मबलेऽशुणो

हि वीरोचिते साहसोत्साहपुणोऽविकलाया देहशक्तौ, स्वस्येषु प्राणेषु प्रवहमाणे ? सक्षमे भौतिके देहबन्धे, वर्तमानाया मम पुरुषत्वाभिमानचेतनाया, स्वस्ये च मयि जीवति सति त्व मा दास जमिव, क्षुद्र क्षुद्रमिव च मा हन्तुमि, तपसि तन्नास्त्येव सम्भवमावस्थान्तम् ।। तद्विरम्यता, दृष्ट्वापारादुत्साह साक्षात्मात् । अथ च विचार्यन्ता सण्मेकम् । तवाधीन सर्वम् राज्यतन्त्रम्, महती च ते शक्तिः, सुतरा मुलमास्ते कुञ्जला कार्यकर्तारो, म्यासमाश्च तव राज्ये दुष्टानामपराधिना दण्डविधानाय सुप्रतिष्ठापिता विद्यन्ते । सत्यप्येव विनैवान्निपात, विना साक्षिण, विना प्रमाण, विनैवान्वेषणा च केवल कणंपरम्परया श्रुतेन सत्येनास्त्येन वा तप्यन्त्येन चापवादमात्रेणैव मामिह हन्तुमुद्यतमन्नास्ति तवानुरूपम् । नाहमत्र त्वत्तो मगृह्णामि सर्वं । मम सर्वस्वमपि तव हितायापयितुं युज्यते, पर मे पुरुषत्वाभिमानिन, स्वाभिमानो बाधमगौरव वा प्रावदशतोऽपि मय्यवशिष्यते न तावत्स्व मामित्थमपमन्तु सक्षमोऽमि । केवल कापुण्या मयोद्धिना मीरवो दासत्वभावापन्ना पराधीना निर्बीदा स्त्रीसामाया जना एवेत्य काष्ठदण्डप्रहारपूर्वकं शारीर दण्ड सहन्ते न तु पुरुषसिंहा माहवा ।। अह तवैव सहच कृत्तीनो राजपुत्रस्त्वत्तो विदम्बना-मीहशी सोढु न ममर्थ । अह त्वन्नायेदमाणासानोऽभूव यत्ररपनिरयमस्माक प्रभुत्वामी कदाचिमपि भृश प्रसन्ना भामेवा ते समामन्त्र्य किमपि पारितोषिक पुरस्कारमुपाधि वा प्रदास्यति, पर श्रीमान्नु मा बालकमिव यष्टिकया प्रहतुं पराक्रमत । महत्वाद्भवेमेतत् । अथस्ते पुरुषार्थ एव ।। अथवा धिक्त्वा, मामपि च मुञ्चिक यदहमेवविध पुरुषपुत्रैव स्वस्वामिननासादमम् ।।।

इत्यमुक्त्वा मौनमाधिते हि सामन्ते स रानामपविगपरवरा किञ्चित्
स्फुरिताघरोऽश्वीत्—“दृष्टाय । विमुञ्च मे प्रकोष्ठम् ॥” दूरमपयाहि मे दृष्टि-
पयात् ॥ नाहमतोऽधिक त्वामदृष्टं विमपि सम्भाषितमुत्सहे ॥

एवमुक्तवति राजनि स भीमाङ्गिर्विजयपुरुष इव सामन्तपरिवृद्धो
 भूपालस्य तस्य हस्तप्रकोष्ठं भुक्त्वा ततो यथायात तया भटिति प्रचलित ।

यस्य किञ्चिद्दूरमपगते तस्मिन् राज्ञा तस्य सामन्तस्य शौर्यं, बलं, वीरत्व, निर्भीकता, साहस, स्फूर्तिमत्त्व, क्षात्रत्वानिमान, जातिगौरवमात्म-
 -स्मिर्गुणः, -पुङ्गव, -जैरुक्तः -अतिजिह्वाप्लवमंति, -पुङ्गव, -सम, -तत्त्वमूढः ।
 तत्पक्षमेव भृत्यानाहूय तस्मै महान्तं राजोचितं पुरस्कारं ससम्मानं प्रदातुं
 मादिदेश राजा । स च सामन्तोऽपि पुरस्कारं स्वीकृत्याश्वमादह्य
 स्वप्रामाणिमुत्तमं प्रतस्थे ।

अकिञ्चनस्योदार्यम्

एकदा ग्रीष्मावकाशे रेलयन्त्रीयात्रा कुर्वाणोऽहं स्वजन्मभूमिं प्रति गच्छ-
न्नासन् । स्वयमहं मामवीनां दुहिणी, भदीयां दुहिता, मम दोहित्रा इति वयं
सर्वेऽपि वास्वयानस्य भोजनालयप्रकोष्ठानुसन् तृतीयश्रेणिक कक्षमुपाविशाम ।

यदा रेलयानं विश्रामस्थलात् प्रचलितं, क्रमशः शनैः शनैर्गतिशीलं तद्
द्रुतवेगप्रवाहमाससाद, तदा वक्षयोर्द्वयोर्मध्यवर्तिनं द्वारकपाटमुद्घाट्य कश्चिदेको
भोजनालयस्य भृत्यो मुक्तवेशकलापो जीर्णशीर्णविच्छिन्नपरिधानयस्त्रो, निरन्तरं
भ्रमणशीलत्वात् रान्निन्दिव तत्र धूमशकटीसलने महानसे परिधमशिपिलाङ्गो
ऽस्तव्यस्तसमस्तो, जागरणखिन्नः स्ववेशभूषादिषु मन्दादरोऽनियमितस्नान-
शौचक्रियो, रुक्षश्मश्रुबुध्वंशकलापो घृतिघृसराङ्ग इव, मलीमस इवास्मदधिष्ठित
कक्षं प्रविश्य, ससिद्धं भोजनं कर्तुं ग्राह्यत्वमगङ्गीकृतं च तत्र स्थितान् सर्वान्
यात्रिणो भूयो भूय पृच्छन् तस्यौ । रेलयन्त्रीतीव्रज्वं व्रजन्ती समभूत् ।

यद्यपि ब्राह्मणत्वात् बर्णाश्रमधर्मानुगतभावरमनुवर्तमाना यात्रासु अपि
नितान्तं भोजननिर्व्यपेक्षा स्वभावतोऽन्नपानादिषु निस्पृहा, अतस्तस्य यदतोऽपि
भोजनालयसेवकस्य तस्य वचो निरपेक्षभावः शृण्वतोऽप्यशृण्वन्त इव न च तद्विषये
बह्वावरा परस्परवार्तालापसक्यासु परमार्थतो दत्तावधाना अभूम् । परं दोहित्रो
मे शिशुद्विवर्षदेशीय 'भोजनं क्रियताम् ।' इति वचः श्रवणसमकालमेव बाल-
मुलमं हठमाग्रहं च नाटयितुमुपचक्रमे । वयमात्मनो बालकं तदाग्रहान्मोचयितुं
मधुरमधुरालार्षविश्रम्भवाक्योपचारैस्त प्रसादयन्तः समुपलालयन्तश्च तन्मनोवृ-
त्तिमयत्राकृष्टुवामा, आगामिनि रेलविश्रामस्थले दुग्धान्नपानादिकं तस्मै दातुं
प्रतिजनानां विश्वासादवासागतैस्तन्मनो विनोदयन्तो हर्षनिर्भरा पपानं, नालं
चातिवाहयन्तोऽभूम् ।

तत्र वक्षान्तरं प्रविश्य नवागतः स भोजनालयस्य भृत्याऽस्माकं सर्वमपि
तं कीदृश्विषयं सम्वादं तद्गतेन मनसा शृण्वन् दास्य मां, दास्य मे दुहिणी, दास्य
मम दुहितरं ज्ञातुं च मम दोहित्रं पुनः पुनः स्वात्मोयानिव मुपरिचितानिवाव-

सोमनसस्तप्यो । मन्माक वेगभूयादिक परित्यजन् निधो भाद्रपुमन्वाद्यगता
भाषां च शृण्वानः स निवृट् ज्जिनि रह्यमननिव चिन्तन् व्यतीता कानि
विरम्यन्ते मन्मरन्निव उद्विग्नस्माक निरसज्ञा, व्यक्तित्व, मित्रा, दीप्ता,
प्रीतिमय, व्यवहार च नवं नन्वत् परित्यज्जान इव ज्जिन्त कान स्वहृदि कि-
मनि विचारयन्तिव चन्दनान्निविस्वामान् शृङ्गिणो नगरोन्माद्यगताम्—

‘अहं भावयेत्ते प्राप्ते भवद्दीने नगरानन्वयं प्राप्ते तत्त्वज्ञाना, धर्ममहिम्ना-
निधानी राजकुमारिणि । कुण्ठिताभ्यहं मित्रादीनादिरहितं स्वयम् कोटुन्निवृ-
त्त्यतिवगात् जीविकावृत्तिनुपात्रितुं कैशोरे वपस्व्यं भोक्तुमीं गताम् ऐवमन्त्री-
भोवनान्ने नृपस्य निबंहाणि ।’

अप्येतन्निग्रम्य सङ्ख्योऽस्यानिः स्वनदरोरुक्तं वतंजनेषु ग्रामेषु निवसता
परिचित्रानां जनातां कृत्स्नरत्नरागो जनामोच्चारद्वयं कृतं प्रसन्नतैः स परिचितः
प्रतीतश्च यदसौ नूनमप्यजन्मम्यान्मृमाये जातः कृत्स्नः कश्चिद् शक्तिमो जनः
परिम्यदिवशाद् मोक्षनानमृयव स्वोद्भूतः कथमपि कष्टं जीवतीति
विमात्रितम् । सहानुमतिदूराः सुखवेदनादुत्तरं रचारवद्विषयं वार्ताविनोदं
विद्यान् समयो भावयैरा व्यतीतः ।

अथ च सम्प्राप्त्यभिने विद्यामस्यने, यत्र रेलगन्तो प्राप्तेपानंसात्रीनिक
द्विचिद्विद्याम्यति, वन यानकृष्णान्तावेदमीयं दुग्धनानेन, मिष्टाननेन, फलं
दीहित्र परिव्रोध पुनपानमाहस्य प्रमिष्टाः ।

मन्त्रेणानां धावनाशायानां रेतमन्त्रा, अदिनते च तत्रववेगप्रवाहे, प्रोक्तस्या-
 बुनसिहृत्पात्रीनः कोऽप्यमन्त्रः महायको नृपते महतीं स्यतीनेका नारदं ब्रह्मा-
 कर्षः सर्वेनन्त्रीरैरुद्धानैश्च विविधैः कर्षैः परितूर्यान्निहृत्स्य हस्तपारबुनसिहृ-
 पृच्छद्—‘भोः ! इत्ये कननंभानि ?’ अर्जुननिहृत्परमभान्तः स्थितोऽब्रवीत्—
 ‘तत्र यो हि महाराजो विराजते तस्मै सादरं कविनमः प्रोवा च कननंभ स्यात्ती-
 नेत्राम् । पृच्छ, निवेद्य स्यात्तीं शोभनेद हि निवर्तस्व ।’ इति ।

सोऽङ्गुलिहस्तं नृनो दृश्यं प्रभापं दन्त्यन्तर्वर्तिनः सर्वांस् कारिणं
महदा प्रपन्ननात्रिभ्यः नृदिभ्यश्च पृथुवर्तिनि दास्यदृष्टमाने निपन्त्यैकम्
विपुन्द्वारितौ, सिन्दुरस्त्रकपोतान्, वराइतनन्त्रिसिरम्, मातमान्त्रिजगत्,
स्त्रकायापान्दरधारितौ, नन्मोद्विज्जसर्वाङ्गान्, दिक्षितरहितान्, मातुनहा-
रादान् वा फण्यन्मारुतौ स्वादी मादर नम्ये ततः प्रतिनिवर्त्तने पुनर्गन्ता-
निमन्त्रो भूत्वा गन्तुमवेष्टत । स च मातुनहाद्यदोऽङ्गम्नात् समर्पिता वा स्थानी

दृष्ट्वा विस्मय मत्तः स्वप्नोत्थित इवात्मानं यावदधिगतवास्तव स्थितिज्ञानं
सम्पादयेत् तावत्तस्मै मनोदशातीव विचित्रा सन्देहदोलामाश्रयन्ती ता स्यालीमुप-
हाररूपेणापिता स्वीकृतुं मस्वीकृतुं वा 'स्यात् गन्तुं द्वयमपि सखे ! नैव शक्तो
द्विरेफ ।' इतिवन् न कामपीति कर्तव्यतामालम्बे । यत् ॥ साधुर्महात्मान्य-
प्रान्तीयोऽस्मत्प्रादेशिकी ग्राम्यभाषामजानानोऽभूत् तस्मादर्जुनसिंहेन सार्धं तत्र
कक्षे क्षणात् पूर्वं जातमस्माकं परस्परं वार्तालापं, सद्यः सम्पन्नं परिचयलवलेशा-
ङ्कुर तत्त्वतो नो विवेद तस्मात् क्षणं विभ्रान्त इव किंकर्तव्यविमूढ इव दिङ्मूढ
इवालक्ष्यत ।

अत्रान्तरे स खल्वर्जुनसिंहोऽपरकक्षातोऽस्मत्कक्षं प्रविश्य स्वमृत्युं स
साधो सकाशात् फलस्थालीं पुनरादातुं प्रणोदयन् मामित्थमुवाच—'धन्योऽसौ
दिवसो यत्राद्यास्माकं पूज्या पण्डिताः स्वजन्मभूलव्वजन्मानः प्रान्तबन्धवो भूदेवा
अकस्मादत्र मिलिता द्यौर्नैव मामकिञ्चनमनुगृहीतवन्तः ! विषमेऽत्रास्यायिनि
अमणसीले जीवने, स्वीकृते जीविकोपाज्जनाय भोजनासयभृत्यस्वकर्मणि, सर्वतः
पराधीनो दीनः सर्वसाधनहीनोऽहं राजपुत्रः पण्डितानां भवादृशा कामन्या,
सम्भावना, सपर्या, पूजा, सत्कार वा कर्तुं पारयेय, भगवन् !' इति विनम्र
वचो यावदुपसहर्तते, तावत्तां फलपूर्णां स्थालीं साधोः सत्काशादानीय सोऽर्जुन-
सिंहानुचरो मम पुरतः स्थापयामास । नाहममज्ञासिष्यं यदर्जुनसिंहोऽत्रान्तरेऽव-
काशमासाद्याकस्मात् सहसा वनं नु कुतस्तिरोदधे ।

मनसि मे विकल्पः समभूत्—'सोऽयमर्जुनसिंहोऽस्माकं प्रान्तबन्धुरतिकष्टा
दशा गतोऽपि जन्मभूमिवात्सल्यात् स्नेहाद्द्वन्द्वदमरशाच्च सन्निधत्वेन मा
ब्राह्मणपण्डितं पूज्यमवधार्यं सम्भावयितुमुद्यतः पुनर्मे दोहितस्य बुभुक्षाकुलत्वं
सम्भावयमन्नत्र रैलमन्त्रीकक्षे मह्यं फलस्थालीं समर्पयति । तस्येयं स्नेहशीलता,
स्यामभावो, व्यवहारपाटव्यं च पुनः शिक्षितान् ब्राह्मणान् प्रति पूज्यतामतिरिति
सर्वं गुणां मामेतां स्थालीमुपायनत्वेनोपस्थापिता स्वीकृतुं प्रेरयति । तन्मया
सैषा स्वीकर्तव्या न वेति महास्तर्कविभ्रमावर्तः क्षणमेकं मे मानसं भावतरङ्गं
व्यातिष्ठत् । अथान्यो विचारविकल्पः सहसा श्रोद्दिदोपेज्जतमनसि मे—'अय-
मर्जुनसिंहः धर्मजीवी, निरस्त्रोऽशिक्षितो, मदपेक्षयागृहघर्मद्वन्नासादितद्योभन-
स्थितिर्दयनीयश्च वर्तते । सत्यपि तत्स्नेहातिरेके, अद्याभावे, पूज्यत्वविचारे च
मयि, कथं नाम मयास्य फलोपायनं स्वीकर्तव्यम् ?' इति । अन्यथाभून्नेज्जतहृदि—
'फलस्थालीयं क्षणात् पूर्वमेवाधुनास्मै साधवे महत्तमे समर्पयताऽभवत् ।
ग्रहस्पष्टमार्गलम्बिना शिक्षितेन पण्डितेन च मयान्यस्मै प्राक् समर्पितमुपायनं
परस्मै सङ्कुलितं स्वीकर्तव्यम् ? स्वीकृतमपि च तन्न मे श्रेयसे स्यात् ।

इत्यादिस्थालोकलानां स्वीकारे स्वात्मन पात्रत्वे कोऽप्यनिर्वचनीयोद्वापोहो महानजायत ।

यावदहमेनत्सर्वमवचायालोचयेय, स्वात्मन कर्तव्यनिर्णये प्रमत्तये ताव-
दर्जुनसिंहः कुनोऽप्यायत्य स्वयमेव सा स्थानीं मत्पुरतः सस्याप्य निर्विकारभावेन
भोजनालयकम् यत ।

अयेदानीं मम गृहिणी तत्सर्वं पूर्ववृत्तं नपुणं जानन्ती भावगम्भीर-
क्रियमि मा नेत्राभ्यामेव पृच्छन्ती—‘अयं किमधुना कर्तव्यम् ?’ इति ममानुमतिं
प्रनीक्षमाणेव तस्यौ । शिशुश्च मे दोहित्रो मम दुहितुरङ्गे प्रमुक्तः । दुहिता च
ताटस्थ्यभावेन सर्वं जानानापि शिशोः सपयाया मन्मासीत् । ‘स्वीक्रियन्ता तानी-
मानि फलानि प्रीत्या समर्पितानि स्वप्रदेशवासिना वधुना ।’ इति पत्नीमुक्त्वा
स्थात्वा रूप्यकपञ्चकं निधाय सा तद्भृत्यद्वाराजुनसिंहं प्रति परावर्तिता ।

अर्जुनसिंहः कलान्तरात्पुनरागत्य रूप्यकाणि परावर्त्य मामुपालम्बुमार-
भन—‘पूज्या भवन्तो भूदेवा अस्माकं साक्षाणाम् । यद्यपि भवन्तः शिक्षिता
दीक्षिता सर्वसम्पद्वर्धनवसम्पन्ना अतीव निस्पृहास्तथापि स्नेहान्मया समर्पितमिदं
‘पत्रं पुष्पं फलं तोयं’ नास्वीकर्तुमर्हन्तीति नाहं युष्म्यो रूप्यकाणि गृहीतुं पात्रं
दीनोऽपि क्षत्रियत्वादिति तद्रूप्यकपञ्चकं मम हस्ते धृत्वा स्वरितमपगतः ।

ममानुमत्या तानि सर्वाणि फलानि गृहीत्वा मे धर्मपत्नी तत्र कक्षे
स्थितेभ्यः सर्वेभ्यः सहयात्रिभ्यो व्यतरत् । तस्मै साधुमहात्मनेऽपि च कानिचित्-
फलानि समर्पितानि । सर्वेषु तत्कलाहारं कुर्वणेषु कलान्तवनिषु यात्रिषु,
कलस्य द्वारदेशे यात्रिणा चिटिकानिरीक्षकोऽस्मात्प्रादुरासीत् । टिकिटविरहितः
॥ साधुमहात्मा कमपि मानसोद्वेगमन्वभूत् । ‘वेपथुर्मलिनं वक्त्रं दीनां बाधगृह्यदा
स्वयः’ इत्यादिकं सर्वं तस्य मुखाकृतौ पर्यट्टयत । तावत् सर्वेरपि च तत्कलान्त-
स्थितं सहयात्रिभिर्मानवजन्तुनुरोधात् कानिचित् फलानि तस्मै सद्योऽन्त-
प्रविष्टाय ‘बाबवे’ चापि समर्पितानि ।

सोऽपि टिकिटवानुस्तरैवोपविश्य वार्ताविनोदाभावं प्रमोदमानमानस-
फलाहारे सखि प्रसक्तः । जाते हि तावति परिचयलवलेखे सश्चित्कानिरीक्षक-
सौहृदं सम्योक्तिमत्तमोदयकामाय समर्पिते, सम्यक्ता, पीठपालयन् विनैव टिकिट-
निरीक्षणं यथायावत्स्तथा यत । स च साधुमहाराजः पुनः स्वस्थितिं निर्वाधा-
मिवान्तर्मानस्याकलयन् किमपि स्वास्थ्यं लेभे । तस्य हृषोत्कल्लयोनंयनयोर्द्वयो-
स्तलासो हृषं सन्तोश्च परिलक्ष्यते स्म साडम्बरम् । ततः प्रबुद्धो मे शिशुर्दोहित्रः

फलमप्यदं परितः प्रकीर्णं विचोक्तं शालोचिना मुदमनुभवन् महान्नमानन्दा-
 तिरेकमनु क्रीडासु प्रसक्तः । रेलगन्ध्या विश्रामस्थलं प्राप्ताया सत्या वयं
 स्वपयावलम्बने व्यस्ता अभून् । स च साधुमंहास्यो मन्द मन्द हसन् पुनः
 पुनरस्मान् परिवर्त्य परिवर्त्य परिपश्यन् दृष्टिनोऽस्माकं निरोहिनोऽनूत् । यशह
 स्वात्मोयै सहिनो नगरं गन्तुमेकमश्वायानमाह्वय मार्गमनुलग्नस्तदा बाष्पयान
 चीन्कारं कृत्वा मन्द मन्दमपसर्पितुमारेभे । चलन्त्या रेलगन्ध्या कक्षावातायन-
 गवाक्षे स्वोर्ध्वाङ्ग्यं बहिर्निष्कास्य सन्तुलितदेहभारोऽर्जुनसिंहोऽश्वरथासुष्ठु भा-
 सस्वजनं साञ्जलिबन्धं प्रणमन् कामनि मनोवाचामगोचरा परा निवृत्तिं मनोप सुख
 कृतार्थनामिव सननुभवन् बभूव । बाष्पयानं च क्रमशो गतिवेगप्रवाहमासादयत्
 धनैः शनैर्मनं दृष्टिनस्तिरोदधे ।

हास्यपरवशो राजकुमारः :

कल्पयितुं नृपस्य एकः राजकुमार आसीत् । सर्वैः सुतैः युक्तः अग्निं न
मदैव हाम्पन्निषोऽनुत् । स सशः सर्वशः ह्यनु एव निष्कति स्म । यशः न हाम्प-
मुक्तो भवति स्म तदा स किनरि अन्यत् कार्यं यथायथं भम्पादयितुं न प्रबभूव ।

‘मयोरात् एकस्मिन् दिने तस्य नृपस्य राजमन्त्रेण चौरादिन् चौरा
प्रविष्टाः । त्वस्य कक्षे प्रविष्टम् एकं चौरं स राजकुमारः वनात् भुजपात्रे बध्वा
‘चौर ! चौर !!’ इति उच्ये आज्ञोऽनुत् । राजकुमारस्य तम् आज्ञोऽनुत् धृत्वा स
राजा तत्र आगच्छत् । राजकुमारेण धृतं चौरं दूरतः दृष्ट्वा राजा भुजपात्रम्
अवाचत्—‘नोः ! नोः ! राजकुमार !! तव नृपस्य कर्तुं चौरं च दण्डयितुम्
अहम् अनुनैव आगच्छामि । तावत् त्वं चौरं धृत्वा तिष्ठ । यदि चौरः त्वां हत-
यितुम् अग्निं चेष्टेत तयानि त्वं तं मां मुञ्च !’ इति । राजकुमारः स्वजनकस्य
तस्य नृपस्य तद् वचनं धृत्वा स्वहास्यस्य स्मृतिं लब्ध्वा स्वभाववशात् हसितुं
प्रारभत ।

अथ चौरः राजकुमारस्य हास्यदुर्वलतां ज्ञात्वा स्वयमेव तं कुमारं बद्ध्वा
हास्यं जनयित्वा हाम्पयामास । हास्यमन्त्रं कुमारः भावत् हाम्पनरो मूला ह्री,
ह्री ह्री !’ इति हसति तावत् चौरः तस्य भुजपात्रस्य बन्धनं निधित्वा कृत्वा
स्वात्मानं मोषयित्वा तस्मै शीघ्रं पलायितः ।

अतः वदमहि वृथा हास्यपरवशतां स्वभावे स्थिरीकृतं राजकुमार इव
न कदापि स्वकार्यं विनाशयेत् ! मन्त्रज्ञां कारणेन विना हाम्पं नाम धीरता,
वीरता, शौर्यं, पाण्डित्यं अन्यान् च सर्वान् पुरुषोचितान् गुणान् नाशयति ।
वृथाहाम्पं अनर्थकरम् इति ज्ञातव्यम् ।

त्रयस्तमाखुव्यसनिनः

कस्मिंश्चित् स्थाने त्रयस्तमालपत्रसेवनो जना समवेता । तेष्वेकस्त-
माखुपत्रपूणं नश्यत्पेक्ष, अन्यो धूम्रपानरीत्या, तथापरञ्च सुयामिशितफट्टिका-
रूपेण सेवते स्म । महच्छया तत्र मिलितास्ते त्रयोऽपि व्यसनिनो भूमाखुपविष्टा
स्वस्वपद्धत्या तमाखुसेवनपरा मियो मोदमाना गोहोमुखमनुभवन्त वासम् ।

अत्रान्तरे कश्चिदन्यो निर्व्यसनः सज्जनो मादकद्रव्यनिषेधव्रतदीक्षित
समाजसुधारकस्तत्रागच्छत् । नमस्काराभिवादनादिकं शिष्टाचारं निर्वर्त्य स
नवागन्तुवस्तानपृच्छत्— अग्नि भो ! किमर्थं मूयमत्र स्थले समवेता इयं ? किं
वायवात्र कुरुषुः ? इति । तस्मिन्निमित्तपथं तमालपत्रसेवनरसिकस्तमाखुपत्र-
सेवनस्य सामा गुणा भ्रान्तोद्देकाञ्च वसिता । प्रसङ्गात्तत्रोपविष्टानां तेषां
परस्परं वार्ताविनोदातायां प्रावर्तन्त । तेष्वेकेनोक्तम्—

‘तमाखुपत्रं राजेन्द्र । अत्र मा ज्ञानदायकम् ।’

अथान्योऽवदत्—

‘वित्रीजा पुरा पृष्टवान् पद्मयोगि

परित्रीतले सारभूतं किमस्ति ?

चतुर्भिर्मुखैरित्यबोधद्विरञ्चि-

स्तमाखुस्तमाखुस्तमाखुस्तमाखु । ? ॥’

अपरोऽप्युक्तवान्—‘अरे ! किमर्थं वृथा तमाखुं निन्दसि ? पृथिव्यामिह
कोऽस्ति तादृशो मनुष्यो यो हि तमाखुं नैव सेवते ? यावदहं ज्ञाने, भूलोकेऽत्र
महन्तो महात्मानो महर्षिप्रवराः साधवः सन्धासिनो विद्वांसः सत्त्राजो राजानो
धनिना व्यापारिणो दानप्रवरा नेतारोऽनुयायिनस्तथा दीना हीना निषेणा-
श्रमिका वर्यका धनवासिनो ग्रामीणाश्चापि सर्वे समानं तमालपत्रमासेवन्ते ।
एव न जानीये किं यदत्र सकारे महतीं क्रान्तिमभूतपूर्वां कुर्वाणाः दासनपटवो
राजनीतिवूटतन्त्रज्ञा गौराङ्गा श्वेतचर्मणः पीतवचः शृङ्गदारीरा रक्त-
देहाः सर्वसाधारणाश्चापि तमाखुपत्रं सेवमाना भानवोत्तमा दरीदृश्यन्ते । अयं
विज्ञानाविधारणार्थं यज्जनानां चेतांसि अमलकुर्वन्ता वैज्ञानिकाश्चापि तमाखुपत्रं

देवताया महाकालाविष्कृते ! मयैवाकितो व्यापारस्त्रिपुरा दक्षिणतान्त्रु
तमाकुननन्तापष्टिमन्त्रविनिनये महदुक्तयेति मन्त्रे । तस्मादन्त
तमाकुनन्दया !

अन्तोऽवोत्—‘अये, नन्दन् ! दपस्वात्तनि, दासिषु च तेज्जानु कृत्त,
मात्र किमपि विप्रियं दृष्टि, तमाकुनन्त्रि किमपि ना प्रच्छ प्रतिवचनं
निन्दानन्दन् ! अय त्व किमपि निरर्थकनवायन्नाम्माकनुम्पिडाना मोटीरसं
मीरस विरस च विदवाति ? यदि त्व स्वनमवेदननृत्तम् सवोपरिरसकार
तमाकुनन् न सेवे तस्मिन्नात्वनन्तनिन्दति ? दयायो ! मा कोन नवतु
नवान् !! यदि च तेज्जावस्थाननस्मत्तङ्गुत्तौ न रोचते, तदा तेज्ज हानतः पन्था
मयापाठ ‘मीनता’ तदैव समुक्त ‘मन्त्रज्ञानदवाय तूय्यौ’ स्वीयताम् !!’

तेषा त्रयाणामपि तमाकुनन्तनन्तनिनामेव विधानाक्रोधात्
भुत्वा भुत्वा च कुषारकनहारयो नवायतः सद्य निरन्तर इव भुत्वा तेषा
अन्तनवापानवाहुनमितयन्त्रि तत्रैव स्वीयत् दिव्यिदन्तमुक्त विधानं
सन्ति इवात्मनः स्थिति हान्ताज्ञाननोत् ।

मयाधुना तस्य कुषारकस्य तत्र स्थितस्यैव समझनेको धूम्रगान कर्तुं
अवशिष्टोऽप्यन्तमाकुनन्तवृत्तं मुदया व्यानियन्तानकदवरसव मन्त्रुयाया तस्य
निष्कास्य मुदुनन्तनान्तराजं विप्रम् महान्तनानन्तनूतं किमपि मुख चान्वमूरु ।

तेषा त्रयाणामपि त्रयाविद्या तमाकुनन्तनन्तनिनातन्तन मुनारको-
वातीन् ‘ममि महासयाः ! मीनता तमाकुनन्त निरनिमया अन्ति हन्त्रादन्त्राद
नित्रया प्राचीनम् । मुत्तनननुन्तता तमाकुनन्तच्छन् ! परनेदन्त्रातीय किन् ?
मदन्तनन्तने वदुत्तेविडे केचन दोषाश्चापि मवन्तीति ?’

भुत्तवत्तेषु धूम्रगाननरो ववाद—‘महासय ! वातीन् नवान् यदि
धूम्रगानन्तरादेव वैज्ञानिकाला प्रतिना दिने दिने विनसन्ता विकानन्तगति
वदन्ती परन्तामुन्तनन्तमोय भावत् प्रन्तुन्ती विपद्यते ? एतन्तो धून-
घोरत्तीमन्तानन्तविष्काराः सर्वेति वैज्ञानिकाः । स एव वै प्रनायो
धूम्रगानस्य सर्वेनोदिक विवन्तेतन्तान् ॥ अय नवानपि प्रारम्भता धूम्र-
पातम् । दरदन्तादह्य वननवाविहारानन्द, सुखं श्रित, कीनि च दिव्यि-
दन्तव्यानिनी, प्रचुरं धन, द्वादश दधश्च वनतान् !’

अय तस्यमिनेलोन्तम्—‘अग्निमो ! मन्त्रेन !! भारतीनोर्नि नवाद
तमानन्तस्य मन्त्रेदन्त्रातन्त महोयिकन्तस्य मुत्तान्तचूर्तवनन्तर न
वेनीति परनादवर्तम् !!! सन्त मोतिक विज्ञान, तस्य सनेन्नाविष्कृत
मूरोनोर्निद्विज्ञानविद्वात्तस्यनावायन्तनृतिनि, साहित्यमुलं च प्रचति

भारतीयैस्तिलकादिभिर्नैतृमी रवीन्द्रादिभिर्गंहाकविमिश्र- नस्यप्रभावादेव हि काव्यप्रेरणाऽलभ्यते । एव सति भवान्न सेवते नस्य प्रशस्य यशश्च नभसे ॥'

अथ तृतीयस्तमालपत्रपूर्णंफक्किका सुधामिश्रिता भक्षयन्नुवाच—
'भये, महात्मन् । सुधारकप्रभो ॥' तमाक्षुग्य दिश्यौपधि । सरहस्य रसरसायनशास्त्र साक्षात्कारयति यदा सुधामिश्रितस्यास्य पूर्णं मुखेऽधरादधो निक्षिप्यास्वञ्जते । महर्षयो वेदान् शास्त्राणि चाधीत्यामृतत्व तमाक्षुमासेव्य-
वापुरिति हृदय सर्वासामुपनिषदाम् ॥ यतः साधूक्तम्—

'एषा त्रिपयगा गङ्गा पुनाति भुवनत्रयम् ।
कचिद्धुक्का क्वचिन् पुक्का कचिन्नासाग्रगामिनी ॥'

सुधारको महाशयस्तु ध्रुत्वेत्य तेषा जलरतां तमाक्षुपत्रगुणाद् त्रयाणा-
मपि व्यसनिना मुलात् क्षण चित्रलिखित इव दिङ्भूट इव स्तव्योऽजडोऽवधूत
इव सर्वं सह इव तत्सर्वं तेषा निगूढमन्तर्जानं श्रुत्वा च किञ्चिद्विहस्यान्तर्हृदि
बभावे—

'धूपताम् भो ! एतत्तमाक्षुपत्र नाम मादकद्रव्यं यदा व्यसनत्वे
भजति तदा तत्सेविना भवाद्दृष्टा त्रिविधा दशा जायते । तदा हि—यो
धूम्रपानं करोति, मन्थे, स दुराग्रहपरवश इत्य स्वमनोभाव नाटयतीव
'तमालपत्रचुष्टिकामग्निना प्रज्वाल्य य धूमधोरणीभिर्गन्गनापूरयन्ति ते,
शङ्कु, वदन्तीवेत्यम्—ग्रहभनेनाग्निनात्मानं, स्वास्थ्यं, सुखं, धनं च सर्वं
भस्मसात् कुर्या परमेतद्दुर्न्यसनं जातुचिन्त्यजेयम्, न त्यजेयम् ।'

'यच्च सुधामिश्रितं तमाक्षुपत्रं भक्षयति स सिद्धं तच्छूर्णं सफटपट्टाशय्य
करतलाभ्यां परिमर्दयन्नेव वदतीव, मन्थे—'काममहं पण्डो भूत्वा नगर-
ग्रामरथ्यासु गृहे गृहेभैक्ष्यमाचरेय पर तमालभक्षणव्यसनं न कदापि धुञ्चेयम् ।'

'यो हि नरय प्रकल्प्य तमाक्षुपत्रं नासार'भ्राभ्यामुपसेवते, स शङ्कुं,
वदतीत्यमात्मगतम्—ग्रह हि धूमजोऽवित्त्वमङ्गीकृत्य पापाणान् क्षण्डशा
कुर्वाणो जीवनं समस्तमतिवाहयेय परस्त्वेतन्नस्यचूर्णोपसवनव्यसनं जातुचिन्त्यजेयम् ।' इति ।

'पण्येऽयं भवता त्रयाणामपि दुर्ध्वंसनिनां दुराग्रहो दृढवादश्च !
महागया । भवन्ती न जानते यदस्मिन्तमालपत्रे 'निकोटिन'—नामकं
महामयङ्कुरं मारकनुषणं विषं विद्यते इति । विषस्यास्यासौ प्रभावो यदि यत्र
व्यापारिणस्तमासु सगृह्यते तत्र सर्पादयो विषघरा सरीसृपा अपि तत्स्थानस्य

समीप नैव गच्छन्ति प्रत्युत तद्दूरत एव परिवर्जयन्ति । अत्र च
तमासुमेवनादिपञ्चनादयः (केन्नर) प्राप्तान्तरूपेण रोमा भवन्ति । तमासु-
सेविना मोहादुपेन्द्रनुया मचिनवम्ना यत्र तत्र दुष्कारमावरन्तो घृताशय
भवन्ति । तमासोहिककावचनाद्विषो दोषा जायन्ते । दरीर प्रविष्ट तमासुविष
रक्तवीषांशोऽप्यतून् शिरानि. छुन्ननवपत्रे, दन्ताश्च निर्वचान्विते ।
पुनश्चमनरूप तमासुमेवन मदा नवंश वन परापीनता नयति । मन्था
जनाम्नमासुमेविल व्यवसनमन्त मवा निन्दन्ति जुहुमन्ते च । धररश्चाय
होयन्मनानुनसरास्य यद्धनशानिमन्तो हि जायन्ते । इय नातावनशैर्गुस्त
होयदुष्टमिद तमासुमेवन सर्वदा निशिडम् । तद्भुवन्तो मे हिनपिणा वचन
कनकृत्वा किञ्चिच्चिन्तयेदुम्नश विपरिणाममेतद् व्यनन नूनमेव परिपवेनु ।"

एवमुक्त्वा स मुगारकस्यु ययामोष्टा दिश जगाम । ते त्रयोऽपि
तमासुमेवनव्यभिः कञ्चिच्छात तु मुगारकमहाशयस्य तस्योपदेशानुव्रह्मः
पर गतेषु केषु चिद्दिनेषु ते व्यसनगीडा तद्दोषाश्च मुगारकवर्णितान् प्रत्यक्ष-
मनुभवन्तः पदमेतौ तद्दुःखमेतन् परिपश्य तद्दोषेभ्यो मुक्ता भवन्तीवन स्वास्थ्य
सुखं च संमिरे ।

०

भ्रातृ-स्नेहः

[१]

श्रीकान्तो नाम द्विजयुवकोऽभिजनवर्ता ब्राह्मणानां कुले सम्पजन्मा कस्मिंश्चिन्नदीतटासन्नवर्तिनि ग्रामे वसन् यजमानवृत्तिनिर्वाहयोग्य ब्राह्मणोचितं कुलपरम्पराप्राप्त सामान्य प्रारम्भिक ज्ञानमाप्तवान् । दिनशुद्धि मूहूर्तादि-ग्रहगोचर, स्वस्तिवाचनादि कर्मकाण्ड, षण्डीपाठादयि मन्त्रशास्त्रं, रुद्राभियेक-सन्ध्योपासन-ग्रहशान्तिजपानुष्ठानप्रभृतीनि सर्वाणि कार्याणि निपुण जानातः स स्वयं प्रसन्नः प्रोहामयौवनोन्मादोद्धतो ग्रामवासिनः सर्वानन्यान् सम-वयस्कान् बालकान् बलेन, विनयेन, गुह्यं च संस्तरतिचेते स्म । सरित्ते बाल्यक्रीडासु, मल्लयुद्धे, खेल-कूदनादिषु, वृक्षारोहणे, जलप्रवाहसन्तरणप्रति-स्पर्धासु, शास्त्रीनां भोजनोत्सवविवाहादिपूरसवेष्ट्वन्नपानप्रसङ्गेषु, दुर्गमासु ग्रामाद्ग्रामान्तरगमनयात्रासु च श्रीकान्तो बलश्रेयस्कान्छरीरसीष्ठवात् स्फूर्त्या साधवाग्जवाश्च स्वयसिद्धो महामल्ल इव निर्भीकः साहसोत्सहसहृष्टः प्रासिद्धयन् विवाहयोग्ये वयसि च स ग्राम्या यधूमुदवाहयत् । गार्हस्थ्यमुखेऽनतिस्पृहो द्विजयुवा श्रीकान्तोऽतीव विद्यानुरागरसिकतामयत् । उच्चशिक्षायां शास्त्रार्थ-ष्वव्युत्पन्नोऽपि स यावज्ज्ञान भूयोभूयः पूजापाठप्रसङ्गेषु प्रवर्तमानः स्तोत्रमन्त्रा-दयि सङ्कृतवाङ्मय साढम्बर प्रपठन्नुच्चैः स्वर प्राख्यबलोज्झूतिस्फार सततमभ्याससत्कारैर्मुहुरभ्येतु वासना निरतिशयं पुषोप ।

ग्रामान् भ्राम्यन्नेकदा श्रीकान्तोऽकस्मान्मोहमयीं जगाम । तत्रत्य सप्तर विचित्रमिव पश्यन् स आश्चर्यवचकितो मुहुर्मुहोह । व्यक्तिस्वभावेण 'कुलीनोऽयं विद्वाञ्छेति । मोहमयीनगरी कैपाचिन्नागरिकाणां सनातनधर्मावलम्बिनां सतामाश्रयमासाद्य तत्र महानगरे स्वस्थितिं चकार । सस्वारवशात्तत्रापि च पूजनपाठयज्ञप्रतिष्ठादिधार्मिकेषु समारम्भेषु यत्र तत्र विचरन् तीर्थयात्रासु पर्यटनाय सवृत्तः । ऊर्जस्वल सद्यः हृदीयासं च भौतिक देहबन्ध दधानोऽनर्मुक्तोऽयं ब्राह्मणकुमारः श्रीकान्तस्तदेकतमपन्नः जयजय पर्यटना-नन्दमुत्तमनृभवन् घनैः घनैः क्रमेण सर्वमपि बौद्धिभिक जगद्विस्मरत् । पाप्मे चोपयुक्ते प्रसङ्गे स चैकदाऽस्तिकानां वैष्णवानां बलिज्जां यात्रिसङ्घपरम्परा-

संलग्न इतरापय गन्तु प्रवृत्त इति त विचिन्वानस्तत्परिवारजनैः कलाकिणि
श्रुत, तर्कितमनुमित परन्तु वस्तुतः स क्वनु खलु कुतो वा वतंतंस्मिन्नोक इति
सविनिश्चय सप्रमाण च वक्तु न कोऽपि प्रबभूव ।

[२]

द्विपार्थिके गच्छति काले श्रीकान्तस्याग्रजो लक्ष्मीकान्तः परां
चिन्तानाथ । विशेषतोऽधुना लक्ष्मीकान्तस्य मूनी परमेश्वरस्य यज्ञोपवीत
संस्कारमङ्गलमवश्यकर्तव्यताकमभूत् पर खविज्ञाताया श्रीकान्तस्य प्रकृतौ
सोऽजीकान्तस्यैषा महतीमसह्या वेदना विहम्बना आनुबभूव । ततो विचार-
विमर्शसम्मतिग्रहराप्रसङ्गे ध्यात्वा यानां कुटुम्बिनां ज्ञातीनां च मते पूर्वं श्रीकान्त-
स्यान्वेषणमनिवार्यं, तदनु यज्ञोपवीतोत्सव इति सर्वैस्तद्विचिन्तितं स्वामिप्राप्तो
व्यक्तीकृतः । विद्वेपिभिः कंश्चन शातिजनैस्तत्कुतमयांसां साक्षेप विहम्बितेति पूर्व-
वैरधोघनस्याप्यमुपकुतोऽवसर इति च यत्र तत्र विषयमिदमनिवृत्त्य निन्दावादा
व्यङ्ग्यपकटासां आक्षेपां परिहृत्वाऽप्य आरब्धाः । यदा कदा स्नानार्थं नदीं
गच्छतो लक्ष्मीकान्तस्य देवाचिद्ब्रह्मपञ्चादतनवैरवस्थायां प्रतिपञ्चाग्रयिण्या
गृहान्तमितिपु, कदाचिच्चत्सरेषु रथ्यामु, देवातयेषु यजमानवृत्तिप्रसङ्गेषु च
दुर्वादा जायमाना अभूयन्त । एकदा तु ग्रामीणानां बहुराजसना कानिचित्
कहूनि निन्दावादिष्वनानि स्वयं लक्ष्मीकान्तस्य कर्णकुहरेषु पठितानि तपाहि—

—‘यावत् श्रीकान्तस्यास्तित्वविषये प्राप्ताखिण्डं किमपि वृत्त
नौरतम्यते, तावत् परमेश्वरस्य यज्ञोपवीतमङ्गलमनुचितं स्यात्, यत्रः
श्रीकान्तस्य मवपीठना सुन्दरी बभूवोरी सदिमाधरणाद्यङ्कुरते प्रमुखंतीति-
मद्वैतमैः !’

यदि च लक्ष्मीकान्तः स्वप्रातर श्रीकान्त कुतोऽपि क्वयमपि चान्विष्यात्
ग्राम नानयेतावेज्ज्ञातयः क्व निर्गतुं पारयेरन् यत्तस्यानुजो जीवति मृतो वा
चरितान्द्रष्टो वा प्रवय्या गतो वा तत्सली चाक्षुन्धचरिता वा विमार्गगामिनी
वेति ।’

—‘महाशयाः ! बहु भ्रान्तमनेन लक्ष्मीकान्तेन बरोकेणानुबान्वेषणाय,
बहु इयं क्षयपतनेन देशस्य सर्वे भ्रान्ताः पर्यटिताः ! न कुतोऽपि कोऽपि च
श्रीकान्तस्यास्तित्वविषय इदमित्यमिति तत्त्वतो यथार्थं वक्तुं पारयते । एव सति,
सदिम्बमृत्योः श्रीकान्तस्यान्वेषिणोऽर्धद्वैहिक संस्कार विना क्व तद्गृहजनाः
शुद्धिमहन्ति, ज्ञातयश्च, कियत्पर्यंतं तमिममभियोगं स्वगयेवृत्तैः साकं पङ्क्ति-
भोजनं च निर्वाहं समर्थयेरन् ? धर्मतो न्यायतश्चास्माकं वणुषुच्यणा भूदेवानामयं
महानेवानर्थं करोऽन्यः पातः परिणम्यते सर्वैः कुलीनैर्ग्रामवासिभिः !!!’

—‘अथ गौरी च कथं शुद्धिमहति ? विगतेमर्तुं का सा, ततस्तस्याश्चारिष्ये
लोका विशेषतो यजमाना सम्भ्रान्ता अस्माकं ब्राह्मणानां समस्ता
जातिमेव हि प्रत्यहं निन्दन्त्याक्षिपन्त्यवमन्यन्ते च । सर्वेऽपि च ग्रामवासिनो जना
ब्राह्मणानस्मान् भ्रष्टाचारानुदोष्योदोष्य वृत्तिच्छेदं कर्तुं व्यवसिता । इत्य
श्रीकान्तसम्बन्धिनीय समस्या महती विटम्बनेवास्माकं जीविका, कुलीनता,
सदाचार, चरित्रं धर्म, सम्यक्ता, सस्कृति च बाधतेऽधुना । नाशतोऽपि ज्ञायते
वस्तुतः श्रीवा-योऽयं क्व नु बत कुतस्तिरोहितो मृतो वा जीवितो वेति सत्योऽ
यमाक्षेपो लोकानां श्लेषमीकान्तं प्रति । न्याय दृष्ट्यापि चायं न्याय्य पक्षः ।
माभूदस्माकं सर्वेषां भूदेवानां यजमानवृत्तिमात्राश्रयाणामववादः । मा भूद्भूत्युपरोधो
द्विजग्मनामत्र ग्रामे जीवनं निर्वाह्यताम् ॥’

—‘अयि भो ! ज्ञातयस्स्वत्र श्रीकान्तं जीवन्तं, कल्याणी गौरी चापि
सौभाग्यवती कामयते, परमत्र सन्देहनिवृत्तये पुनः शोषं वा शुद्धिं वापवा
लक्ष्मीकान्तं किमर्थं नाचरति ? एकस्य हेतोः समस्ता-समष्टिमेवास्माकं
कुलीनानां निष्कलङ्कानां ब्राह्मणानां निन्दन्तो न विरमन्ति जना इत्यहह !
महदेव सुदुस्सहम् ॥’

—यावदेकवारं भूयोऽपि पुनः स्वपुद्गलार्थमात्मन्यालवर्गवोऽसौ
लक्ष्मीकान्तो भ्रातुरन्वेष्टया कृत्वाऽज्ञानीय साक्षान्नोपस्थापयेत्तावत्तद्वह-
सदस्या सर्वे ज्ञातिपङ्क्तौ बहिर्निघ्नन्ताम् ।’

इत्यविधात् शतशोऽपवादान् सभूभङ्गं सनासाक्षितकूचं च वित्तवानां
ज्ञातयः सम्बन्धिनः, सुहृदो हितविण्णश्च श्रीकान्तसम्बन्धिनीं महतीं धिनीं
कुर्वाणा अपि प्रत्यक्षतो न किमपि वदति लक्ष्मीकान्तम् । स्वयं लक्ष्मीकान्तं
एकतो भ्रातुरनिष्टमाशङ्क्य करुणामन्तर्वेदनां चानुभवति, ततोऽपरतश्चायं
ज्ञातिवृत्तो दुराक्षेपो गौरीश्चारिष्य ततो यजमानवृत्तिच्छेदस्ततो, प्रियुषर्पा-
सामान्य जीवनयात्रा महता काठिन्येन कष्टेन च निर्वाह्यन् भूयो भूयो
भ्रात्र-वेष्टाय क्षपितबहुपनो निस्वो ब्राह्मणो लक्ष्मीकान्तो महतीं तामिमां
दुस्मितिं गतोऽस्तीव क्लेशस्य परां काष्ठां प्राप । कुलीने गौरवसाक्षिनि सम्माननीये
च द्विजकुले लज्जजन्मा लोकापवादभीरुर्महतो ज्ञातीनां, ग्रामीणजनानां
अप्यङ्ग-योक्तिगर्भं कटाक्षमग्नहृदयो लक्ष्मीकान्तो दिवानिशं शोकान्निता दद-
ह्यमानोऽभूत् पुनर्यजमानवृत्तिच्छेदमाशङ्कमानः साध्वीं सचचरित्रामपि, युवतिं
गौरीमनुजवम् ग्रामकण्टकेभ्यो विटभुजङ्गमेभ्यो रक्षितुमात्मानमसमर्थं प्रतिबुले
देशे जाले पात्रे समाजे परिस्थितौ वातावरणे चानुभवन् विशेषतोऽज्ञासादितायां
श्रीकातास्तिरवप्रवृत्तौ कथमस्मादपवादात् कुलप्रतिष्ठां रक्षेदिति सर्वतश्चित्ता
सन्तानभ्याकुलमनार्थं कदा निशीथे निमृत् पृहात् प्रतस्थे ।

हेमगिरेपुष्पप्रदेशेषु श्रीमती तीर्थाटन कुर्वाणा यात्रिसङ्घा हरिद्वारतः श्रीबदरीनायात्राय जिगमिषन् पावत्यभूमावुच्चावच पद्भ्यामेव लङ्घमाना स्थानात्स्थानान्तरेषु पान्यद्यान्तासु विश्राम्यन्तो शान्तिसुखमानन्दमाह्लादमनिर्वचनीय चानुभवन्तो रमणीय प्राकृतिक सौन्दर्यं पश्यन्त, स्वकीय मानव जन्म सफलमिव विभावयन्तो हिमसङ्घातशिलाकीर्णेषुपि पयि मोदमाना बभूवुः । तत्र सायंमनुलग्नं वाहाणौ तत्पुत्रश्च प्रौढवयः स्कोऽभूताम् । प्राप्ते हि बदरीनारायणाश्रमे, कृत्वा च भगवतः पवित्राणि दर्शनानि, यत्र परिणामान्मार्गजनितक्लेशेभ्यश्च सा ब्रूता वाहाणौ तत्रैव धर्मशालाया स्वजीवनलीलां सवन् । मातृभक्तस्तस्यास्तत्पुत्रो निर्बल्यं जनन्या प्रौढवन्दहिता क्रिया, पञ्चप्रायः समयं तत्रैव व्यतीयाय । एकदा प्रातः स्नानसन्ध्यादिकं, नित्यकर्मं सम्पाद्य कृतात्पाहारस्तत्र धर्मशालायां कुटुम्बा विश्रान्तुमासीन् स भावानुभूतिवशतो भावुको वाहाणो गम्भीरा चिन्तामतिमहतीमापेदे । तन्मनस्तस्य वृद्धायां जनन्या मृत्योः शोकविकल हृदयं च धैर्यंभूत विषादविह्वल महती-मसह्या दाहणा वेदनामन्वभूत् । स खलु कष्टकष्टं बाष्पावददकष्टं सगदगद-मसिष्ट मन्द मन्द किमपि विसृज्य—

‘हा हन्त ! पिङ्गमा मन्दभाग्यम् ॥ संध्या मे पूज्या जननी जरातुरा पुत्रानिष्टमसहमानान्तर्ह्यासां सोढुमपारयन्ती, मा वैवाकिनमनायमशरण-मनन्यगतिकं शोकसागरे निमज्जन्तं विहायाकस्मात् स्वर्गं गतवती ॥’ माह ता बहु चिन्तयामि । यतस्तस्यास्तीर्यप्रदेशेऽत्र सुरमुनिदुर्लभे देहत्मागस्तावन्मोक्षार्थेवेति कथमपि समाधीयते मम मनः । परम् ... .. ग्रहह ! हाहन्त ॥ हन्त ॥ क्व गच्छामि मन्दभाग्यम् । किं नु मे शरणम् ॥ को मे साहाय्यमाचरेत् ? यत्किमपि रङ्गजनोचितं ब्रूयिषु मेऽभूत्तदेषेप तीर्थाटनं कुर्वता मया क्षपितम् । जनन्या भ्रान्त्येष्टि सम्पादयता मया सर्व-स्वमपि चापहारितम् । सम्प्रति रिक्तहस्तोऽहम् । आतृविरहितस्त्वहं पूर्वमेवासमधुना मातृवञ्चितश्चाभूवम् । क्व नु खलु गच्छेयम् शिमाचरेयम् किं कुर्याम्, किं वा न वेति कृतंभ्यमात्मनो निश्चेतुं न पारये ॥ इह नु खलु मत्वा, कमासम्भ्य, कस्मै वा विनिवेद्य मनोव्यथामन्तर्दुःखं मनाक् छाति-माप्नोतु मे मनः ॥ गृहान् प्रति कथं ब्रजेयमहं मेकाकी कूलकलङ्कोपराधीव पराधीनो लाञ्छना गतो नितरां निर्धनः ?? अहो नैष्ठुर्यं विधातु ॥ व्यर्थमेव जीवनं मे व्यपगतमत्र ससारक्लेशैः सततं क्लिश्यन्तः । हा हा ! नाय, बदरीश्वर ! प्रभो ॥ पाहि मामनायम् । प्रयच्छ मे शरणं शरणम् ॥ यदि च त्वं भगवन् ! मय्यनाये नो दयसे सर्वान्तीर्थाभिन् । तदा कृतं मे,

गृहस्थाश्रमेण ॥ ..... माम्. शृणोमि ते दयालोः सन्देशम् ।
 पश्यामि ते भक्तवत्सलताम् ॥ अस्तु, तावदद्य गमनागमननिर्धारण
 विरम्यतामत्रैव । स्वोभूते भगवान् यथा मा प्रेरयति तथैव करिष्ये । भव्य
 भाव्य तद्भवतु । अतः परं किमन्यत् स्यादनिष्ट मे ? परमात्मनः प्रवला-
 मुत्प्रेरणा विना नाहमतः प्रस्थातुमुत्तरे कल्पान्तं यावत् । इत्यमस्पष्टाक्षर
 प्रलपन् विलपन् स ब्राह्मणोऽर्द्धमूर्च्छित इव दीनहीन इव कान्दिशीक इव
 दुःखवेशपरवशो भावावेशे किञ्चिदिव स्तिमिते सन्द्रामनु निद्रा लेभे ।

प्रयापराह्णे पुनः प्रबुद्धो ब्राह्मणस्तस्मादमंशालाया उदजादृशना-
 काङ्क्षया बहिर्गन्तुं मनश्चक्रे । स ततः स्थानान्निष्क्रम्य कालक्षपणधियेतत्ततो
 यत्र तत्र सर्वत्र निसंक्षय भ्राम्यन् तत्रत्यानि तीर्थस्थानानि, दर्शनीयानि मनोहराणि
 रमणीयानि स्थलानि, जलाशयान्, देवालयान्, हिमालयस्य प्राकृतिकान्
 प्रदेशान्, नानादिदेशेभ्यो यात्रार्थं समागतान् यात्रिणो जनान् दर्शं दर्शं
 सायाह्णे पौनर्विहङ्गम इव भ्रूयोऽप्यथ बदरीश्वरदेवासयाज्ञाणमगात् । तत्र महति
 विशाले देवालये समन्तात् प्रज्वालितेषु सन्ध्यादीपेषु, प्रकाशे सर्वतो
 विद्युरिते, धूमधोरणीभिर्घ्राप्यमाने तत्रत्ये वातावरणे, सुगन्धे समन्ततः
 प्रसृते, ध्वनितेषु दुन्दुभिदङ्कामञ्जरीरादिषु मङ्गलवाद्येषु सशङ्खध्वनि सघण्टानिनाद्य
 च प्रधानेन तीर्थपण्डितेन दीपदाननैवेद्यफलपुष्पोपचारैः पूजिते परमेश्वरे
 धीमद्वरीविशाले समन्त्रोच्चारे नीराजनमङ्गलमारभ्यत । 'जयजगदीश ॥
 हरे ॥' इति नीराजनासङ्गीत सर्वेऽपि भक्ता गायन्तो नृश्यन्तो भावमग्नाः सन्तो
 भगवन्मूर्तिं तद्गतेन मनसा पश्यन्तस्त्वचिनास्तद्गतप्राणा इव ध्यानमग्ना बभूवुः ।
 पर्यवसिते नीराजनाविधौ, समर्पिते च मन्त्रपुष्पाञ्जली बदरीनायाय, गृहीते च
 चरणाभ्युत्थप्रसादे भक्तैः सर्वैस्तत्रोपस्थितैः स ब्राह्मणोऽपि ततो देवालयाग्निवर्यं
 बहिर्निश्चक्राम । स यावत् स्तोकमध्वानं गच्छति तावत् तस्याग्रतो व्रजन्तमेक
 तेजोमय पुरुष ददर्श । अग्न्यमनस्क सिन्धो दीनोऽपि स ब्राह्मणस्त प्रचण्डभौतिक
 विप्रहृष्टप्रबलतमिव प्रखरेण ब्रह्मचर्यतेजसा, तपसा जाग्वल्ममानवपुष
 दुर्द्वर्षं, महर्षित्वं कौपीनवीरवाससं, जटाजूटमण्डितशिरसं बापायाम्बरान्तरा-
 भासमानयज्ञोपवीतमूत्रं, परिधमूत्रं, त्रिपुण्ड्रधारिणमुत्तरांशं प्रति गमनाय
 बद्धलक्ष्म सरणं तपस्विनं विमप्यभूतपूर्वं सुखभारपंथं पान्वभून् । तादृश
 समुच्छन्नघोषनवलवीर्यसङ्घातप्रपुष्टं वायुवेगेनेव स्फूर्तिमत्ता जवेन व्रजन्तं तं
 दिव्यविप्रहृष्टब्रह्मचारिणमनुसरन् स ब्राह्मणो सदमीकान्तः स्वात्मनि तीव्रां जिज्ञासां
 मन्ततो ॥ सवरीतुमशरयत् । कयाप्यदृष्टव्यस्या प्रेरित इव तं ब्राह्मणो
 सदमीकान्तस्त ब्रह्मचारिणं मध्येभामं प्रोर्ध्वं स्तरां सम्बोध्य पृच्छ— अयि मो ।

तपस्विन् ॥ त्वामहमिबन्धे ॥॥ ग्रहमत्र तीर्थयात्राप्रसङ्गेन वदरिवाश्रम-
 धाम प्राप्तोऽस्मि । नाह तत्त्वतो वेद्यि नानि कानि चात्रत्यानि दशनीयानि
 तीर्थेत्यनानि, पुण्यानि मनोहराणि रमणीयानि स्थानानि वा सन्तीति ? के
 चान् पार्वत्यप्रदेशा वरुन्ते यत्र सिद्धा महात्मानो यत्रयस्तरोधना योगिनो निर्वृत्त-
 पापा निवृत्तनपांश्च निवसन्ति ? के वा सत्सङ्गयोग्यानां साधूनां जीवन्मुक्तानां
 परमहन्तानामाश्रमा ? एतन् सर्वं भवन्तमहं प्रष्टुमिच्छामि । यदि च भवान्
 मं निदर्शनं दिग्दर्शनं च प्रददीत तदा महानेवोत्तमकारभारोऽनुग्रहं धामारश्च
 भवेन्मयि । इत्युक्त्वा गमनाय स्वरमालामपि तं यतिप्रवरं निरङ्गनिसंगं गतिवत्
 विधाय ॥ वातोत्तापामाभिमुखां वत् प्रायतत ।

अत्र च स युवा तरस्वी पृष्ठतः प्रोक्षयंमारुहानि तानि ब्राह्मणस्य वक्षनानि
 ममावर्णं सिंहावलोकनभङ्गाया विञ्चिद् विषं परिर्वर्ज्योन्वाङ्गं वामस्कन्ध-
 दिशाऽऽरुक्ते लोचने व्यासार्थं तस्मिन् ब्राह्मणं ईषट्कण्ठं कृत्वा धनं धनमार्गा-
 निमुञ्च ब्रजन्नवदत्—‘सन्त्येवात्र बहूनि सीर्यानि, दवायतनानि, श्वोतासि,
 निर्मेरा नद्यः सरोवरा वनानि गुहा जन्दरा हिमशृङ्गाणि सर्वविधाश्चर्यमयान्य-
 ङ्गुतानि तानि तानि दशेनयोग्यानि च स्थलानि । अथ विम् हिमाक्षप्रदेशेऽत्र
 न केवलं महात्मानो महानुभावस्तपस्विन मज्जन्या मनुष्या एव प्रत्तुन् देवा
 गन्धर्वा अप्सरसो विद्याधरा महर्षयोऽनधूता परमहमाश्वापि विहरन्ते । नाह न
 चान्यः कश्चिन्नवचमुर्म्यामप्रत्य पूणतणान्तरया वा कारयितुं ममर्थं । त्वमदि-
 नान् पथि स्वप्नमतामर्षादधिकमत्रोऽग्रे गन्तुमर्हसि । दृष्टे भगवति वदरोनारायणे
 सर्वं समीहितं सम्पद्यते यात्रितानित्यवधार्यं मनसि साधो ! गम्यता धर्मधाता
 प्रति ॥ न मेऽनुवाचराघो वार्तातापस्य, दूरेऽतो मे वरुते मुरोराधमः । ततो
 विरम्यतामर्षवति भूयो भूया वदन्, पुनरेकवारं लोचनापाङ्गं निगूढा पारवर्तिनीं
 दृष्टिं तस्मिन् ब्राह्मणे नि क्षिप्य ऋतिनि प्रस्थितः । पश्यत एव तस्य पात्रापिनो
 ब्राह्मणस्य स तापसो यतिप्रकपांश्च क्षणं क्षणं दूर गतः । यावद् स द्वित्रो-भूयोऽ
 नि तं तपोवनं पश्येत् तावत् स गतोऽन्यत्र । स गतो यत एवेति सहसा विरोदधे ।
 ब्राह्मणश्च धर्मधाता प्रति निवर्तितुमनास्ततः स्थानादेव परावर्तत ।

धर्मशास्त्राया द्वारदेशमागत्य सिन्धुमानसोऽसौ द्विजस्तमेव तपस्विनं
 मुहुर्मुहुर्भित्तयन् मनसि विविधान् सङ्कल्पविकल्पानवरोत्—‘तस्य खलु तापसस्व
 मुक्तावृत्तिर्भाविर्मे श्रीकान्तस्य बहु सद्गुणीवाभूत् । परं न तेन मया सर्वं धर्मा-
 साधोऽन्यवारि । एतन्नामते, स मुवा वद्वाचिच्छ्रीकान्त एव सदात् । परमपुत्रनाह
 किं करवाणि ? स तु-मां विमुञ्च गत एव । हा, दुर्भाग्यम् ? कष्टं भो !
 सम्मुखागममपि समहं नो परिचेतुमपाश्वम् । नूनं स श्रीकान्तो न चान्यः ।

हे परमात्मन् । त्वं मां कांक्षां प्रापयः ॥ इत्यर्जुनात्तु मे हतभाग्यस्याने मरणमेव श्रेयः ॥' इत्यादीस्तर्कानूहापोहाभ्रान्तहृदि कुर्वाणः कचित्कालं तिनाय । उद्विग्नमना स कथमपि धृतिं नादत्त । सर्वतो निराशः स तत्रैव व्यवस्थापकस्य कार्यालये वेत्रासनमुपविश्य तत्र नवागत दैनिक समाचारपत्रं पठितुमुपाव्रमन् । तत्र च घर्मशांताया द्वारदेशे व्यवस्थापकस्य कार्यालये सततं यात्रिसङ्घा यात्रायात् कुर्वाणा आसन् । अत्रान्तरे 'बाबा काली कमलीबाले' इति स्वनामचन्त्याना सुप्रसिद्धाना परोपकारिणा महात्मना कश्चिद्भृत्यः सनुपस्थाय मासिकमायव्ययपत्रं व्यवस्थापकस्य पुरतो निधायान्वीत्—'मौलिकोऽयं सन्देशस्तेन कार्यालयाध्यक्षेण ग्रहितो यत्तस्य हिमगुहामधिवसतो नवागतस्य श्रीकान्तनाम्नो ब्रह्मचारिणः सेवासपर्याविधौ श्रीमद्भि. कः प्रबन्धो विहित इति भटिति निवेदयन्तु ।' व्यवस्थापकोऽवादीत्—'विहितोऽस्माभिः सभ्यक् सर्वोऽपि प्रबन्धो भवदाज्ञानुसारमित स महात्मा निवेद्यताम् ।' इत्युक्त्वा व्यवस्थापकेन भृत्यः प्रस्थापितः ।

श्रीकान्त इति नामाक्षरध्वण्यसमकालमेव स ब्राह्मणो लक्ष्मीकान्तो घूर्णितमस्तिक इव प्रतापिष्ट इवाकस्माद्भ्रमी पपाग । मूर्च्छागतोऽपि स किमप्यस्पष्टं मन्त्रमन्दं विलपन् सङ्गाहीनो बभूव । पतितं विसृज्य सवमलोदयं तत्र स्थितां सर्वे जनास्तं दायनीये दृष्ट्वा तत्क्षणं ॥ चिन्तित्वमितु सत्वरं अभूवन् । श्रीपद्मोपचारविधिं च सम्पाद्य तत्रैव शयनीयं प्रकल्प्य तमस्त्वापयन् ।

अथ च निरीये लक्ष्यचेताः स ब्राह्मणो लक्ष्मीकान्तस्तत्राधिकारिभ्यः स्वात्मानं स्वास्थतां गतं विनिवेद्य संभ्राणन्तं स्वशास्ताकुटीं जगाम । पुनः पुनः श्रीकान्त-सम्बन्धिं किमप्यात्मगतं चिन्तयन् विचारतरङ्गसन्ततिं मनोगतामवरोद्धुमपा-रयन् मानसी व्ययामतिमहतीं जेतुमप्रभविष्णुः पुनः कथमपि निद्राकूटं प्रसुप्तः ।

प्रातर्ब्राह्मे मुहूर्ते प्रबुद्धः स शीघ्रतानसन्ध्यादिकं नित्यविधिं परि-समाप्य बदरिकाश्रमादूरवनिषु हिमालयस्य पार्वत्यप्रदेशेषु हिमगुहा-तगंभेषु तप-स्थतां केपावित् साधुना महात्मना योगिना च महापुरुषाणां योगदेमायाहार-मिन्धनादिव च नीत्वा सशश्रमान् प्रति ब्रजया वेनचिद्भृत्येन साह हिमालय-स्थितुं ब्राह्मणकापये वराज स भृत्यस्तु हिमप्रदेशनिर्वाहस्वात् परिचिततत्तद्भूमि-प्रदेशं सप्तमत्वात् सञ्चलत्वाच्च तद्ब्राह्मणस्याग्रे प्रचलितः सवेगं, परं स ब्राह्मणो-ऽवस्थभ्रान्तानुलो जीर्णशीर्णशरीरो दुर्बलो महता प्रयासेन बलशेन च दानं, धनं, पदानि वानि चिद्धानो गच्छन्नास्ते । 'वियानध्वा गन्तव्योऽधुनाव-शिष्यते ? कुतो वा श्रीकान्ताश्रमः ? ? ? कदा च त्वया श्रीकान्तस्तत्राश्रमे दृष्टः ? ? ? अपि च ते निम्नयो यच्छ्रीकान्तो महारमाधुनापि तत्रैवाश्रमे दृष्टवसति-

विद्यते ?" इति नानाविवान् प्रदाननेकान् त मृत्यु भूयोभूयः परिपृच्छन्
तद्विषयिणीं विज्ञानामात्मनस्त्वोन्नमौत्पुङ्गव च भूड निष्पृहितुं चेष्टमानोऽपि स्व-
कीया मानसी स्थितिं दृष्ट्वा च गोत्रमितुमभारमन्त्रं मार्गप्रतिहिमसीताया नूनो
सचरत् जट्टापादकेन तीव्रवेगेन दायुना वर्षावनेन चोत्सीद्यमानः, काचिन्मध्ये-
मार्गं प्रस्वतन्पदं, क्वचिदुच्चावचैविनुष्टना हिमवष्टानामाधानं प्रहृतं, पतन्नि
पुनः पुनः समुत्तिष्ठमानो महता श्वेतेन क्वेचरन्मरान्निष्ठं चलिदमनं कश्चन-
नि शोशद्वयमितं मार्गमनन्दितः । सुनुत्स्मा परादुष्पराष्टतामुक्त्वा नह्यो
महती वेदनाममह्यामनुभवन् दृष्ट्वा स्मिन् गतः । अनन्तरे मव्यनिमान
सङ्क्षिन्नेऽवनि स मृत्युस्त ब्राह्मणमवासीत्—अये नूरेव । काचिनः ।। हस्ना-
निदं श्रीकान्तस्य योगिनः अथनन्दम् ।। स च तस्य हिमपुद्गलान्ते वन
कुटी । त्वमस्या हिमशिवादाभुविष्य मावदहमस्या हिमयकंराष्ट्रादिनाया
कन्दराया द्वारमुद्घाटयामि । उक्त्वैव स मृत्यु स्वकरस्य दुग्गत्र, पत्तानि,
कन्दमूषकाक्षत्रादीनि, काष्ठेऽनानि च तन्समीपनदं हि सम्शाय्य कुटान्तका
पार्ववर्तिनीं हिमभिन्तिं सनिनुमारभतः । इरीभूतं मरुति हिमाकंरामङ्गाने,
विशारिताया हिममिती, हस्त्रप्रमारो वतुर्वत् च्छेदे जाते न मृत्यु सम्बोध्यति—
'महात्मनः । श्रीकान्तयोगिन् ।। इहनामममाहार इत्यनानि चेमानि
पृच्छन्ताम् ।।' इति वदन् हिमपुद्गलस्य त नपन्दिन सम्बोध्यमबोध्यं पुन-
र्महं श्रीमलामावर्णयन्पामातः ।

यावत् स तमाह्वयति तावदेवाकम्पात् कयायज्ञातयक्या प्रेरित इव स
ब्राह्मणो हिमनिताया उवाय बाधुवेगात्तस्य मृत्युस्य समीपमुपावगाम ।
तत्र गत्वा सद्यश्चिद्वले तस्मिन् हिमभित्तिविवरे यावत् पश्यति तावत् पूर्वेषु
सन्ध्यासमये दृष्टं तमेव महात्मानं सोऽनन्दम् । दृष्ट्वैव ब्राह्मणोऽब्रूत—
'आनः । श्रीकान्तः ।। प्रियानुजः ।।' वत्स ।। कयस्त्वमस्मान् सर्वान् निरापारान्
निराश्वितान् महर्षैर्वकशे त्यक्त्वा भूमिमेवावतीं प्राप्तः ? हेहि न
प्रतिवचनं आह ।। कृपाया इमे मम प्राणा नातोऽपि कन्युना जीवितु
पारयन्ते ।। किं न पश्यमि मा तेऽग्रजं सङ्गीकान्तमत्र त समस्तं मनुजस्यिणम् ।।
हा निष्पुत्रः ।। हा आह ।। महह ! हन्त ।। हन्त ।। अये बन्धो ।।
श्रीकान्तः ।। किमिति नो मा सम्भाषणे ? हे प्रभो ! बदरीश्वर ।।
हा..... इति वदन् मूर्च्छां गतः ।

तदिदं दृश्यं विपरीतं स मृत्युस्तु चरितचकित इव विभ्रान्त इव दूढ इव
तत्त्वतः । किमप्युद्भूयन् भूमिपतिनः त सङ्गीकान्तं द्विजं प्ररत्नात् सरस्वन्
महात्मनस्य वचः प्रतीक्षमारुस्तस्यो । यथापूर्वं स तत्र हिमनितीं कृते द्विरेऽ

वलोकनपरः क्षणादनन्तरमेव श्रीकान्तस्य महात्मनः स तेजोमयः मुखमण्डलम-
पश्यत् । अद्वावनतः सतः प्रणनामः । तं विलोक्य महात्मावाच—‘गोपात !
अपि त्वमाग्नोऽसि ? साधु दुग्धं पलाहारशालपत्राणि वेन्बनानि चानीतवानसि
किम् ?’ आयाहि, प्रयच्छ त्वयानीतं सर्वमत्र मे । कोऽयमपरस्ते सहायः ?
इत्युक्तवति तस्मिन् महात्मनि, तेन सेवकेन निवेदितमिदानीं यावज्जातं समस्त-
वृत्तजातम् । महात्मनाञ्जन् स भृत्यो हिमगुहाद्वारदेशं पुनरधिकं सन्निधौ वितत-
चकार । महात्मा च गुहागमद्वारमार्गेण बहिरागत्य सञ्ज्ञाशून्यं मूर्च्छितं मृतप्रायं
तं लक्ष्मीकान्तं स्वज्वेष्ठभ्रातरं सस्नेहोद्देशेन ग्राहयति स्तब्धं बन्धोपधिरसादिभिरप-
चर्गं समक्षं विधातुं तत्पणोभूत् ।

अथाहं मूर्च्छितं गये स्थनीयं समये लक्ष्मीकान्तोऽहं चेतनां लेभे । कियन्ति
कालान्तरे सोऽस्मिन्नी व्यापार्यं यावत् पश्यति सर्वंस्तावदात्मानमद्भुतमव-
बुद्धयः । सत्याभारमश्रूत—‘आहम् ! कस्त्वम् ?’ कुत आयागोऽसि ?’ ‘अहो !
भ्राता !’ श्रीकान्तः । ‘वत्स !’ प्रयम् । ‘त्वामवाहं पश्यामि किमुताहोस्वित्
त्वत्पत्न्यायाम् ? अपि च त्वं सत्यमेवासि मे प्रियोऽनुज श्रीकान्तः ?’ किं न ब्रूये
प्रेयम् ? ‘देहि मे प्रतिवचनम् ! नूनमहं त्वां विनाद्यात्रैव प्राणास्तप्यन्ते !’
‘हा ! मृत्युरपि मयि निष्ठुरः ! हा, हन्त ! हन्त !’ ‘... इति विलपतरतस्य
वचो निरुद्धय लक्ष्मीकान्तस्य सलाटे स्वकरतलं परामृतम् श्रीकान्तोऽब्रवीत्—
‘अये मे ज्वेष्ठ भ्राता ! लक्ष्मीकान्तः !’ अग्रजः । ‘स एवोऽहं ते प्रियोऽनुजोऽ-
स्मि श्रीकान्त एव ! धर्ममवलम्बस्व ! धारयात्मानम् !’ रक्ष स्वपाणान्,
जीवनं च कामयस्व !’ किमिति त्वं मत्कृतेऽस्तीति दूरस्थामेतावतीमगम्या
पावर्त्यभूमिं हिमदुर्गम्यां प्राप्य ? स्वस्थो भव ! अत्र हिमालयप्रदेशे क्षणं वर्षा,
क्षणं हिमपातः, क्षणं प्रचण्डातपः, क्षणं प्रमन्वनः, क्षणं च जडतापादकं शीत-
मरबाधने प्राणिनः । क्षणक्षणविलक्षणप्रकृतिरचनान्नस्या । तदुत्तिष्ठ,
स्वास्थ्यं लभस्व । मा भ्रूमे योगसाधनायां विघ्नः । अद्य त्वमनेन भृत्येन
साहं पुनर्बदरिकाश्रमं प्रतिनिवर्तस्व ! इवोभूतेऽत्र पुनरागतव्यम् त्वर्गताम् !
त्वर्गताम् !’

श्रीकान्तोक्तानि वचनानीमानि लक्ष्मीकान्तस्य कण्ठपुटेषु पीडूष-
मिवावर्षन् । तस्य मोहनिद्रा व्यपगता । स्वप्नकल्पनादम्बरो विलयं गतः ।
साक्षाद् वर्तमानं स्वानुजं यथार्थं सत्यमेव परिचिन्वानं सुप्तोत्थितं श्रीकान्तं
विनीक्षमानो भूतार्थं सत्यं च सन्दिहानं आसद्भावद्वन्द्वं इवोभूत् न
वण्ड पाराप्रवाहं स्तलशङ्कां दिशो रोदसी चानुरोदयन् मूलां करणकरण-
ररोद । दुग्धवेगे किञ्चिन् स्थिते, व्यवस्थितेषु दबासोऽब्ध्यासु, कथमपि

मृतिमालम्ब्य श्रोत्रात् प्रेमातिशयादुरालम्बमानोऽब्रवीत् —

‘आत ‘श्रीकान्त ॥’ त्व सर्वानस्मानेकपदे त्यक्त्वा ज्ञायादव विद्याय
कुतो बैराग्य भूतो यो मे ब्रह्मोक्तिरामनिर्दिष्टा सा ज्ञानात्मन निर्मानुषे स्यने
स्वीकृतवानि ? त्वामन्विता मया हि हि न कृतम् । त्वमेव नवयोगाभ्यामा-
हम्बर परित्यज्य परित्यज्य मया साक व्रत गृहान् । वत्सले भर्तृगती बान्धव
स्वजन्यभूमौ त्वा मा च विना न जाने का गोप्या दग्धमनुभवन् स्यु ।
त्वरस्व बन्धो ॥ दयस्व न ॥’ शिष्य वद, को नु ते निश्चय ? यदि त्वमि-
दानीमेव मया सह नामकञ्चिन्, तदाहमधुना त्वं वृषण्द प्राणाम्यक्त्वाऽचिरेण
चिरशान्तिं दद्यास्मि ॥’

श्रीकान्त—‘बन्धो ! अलविषादेन । मा त्व वृषारमान मां
च क्लेशय ॥ अहमवश्यमेव त्वया माक गृहान् गन्तास्मि । विश्वमिहि भवेद
निर्मायिक वच ॥ गृहाममतमह स्वेष्टदेवतामाश्रित्य प्रतिजाने ॥ अनुनाहमत्र
मायत्रीपूरस्वरणानुष्ठानं तत्परोऽस्मि । किञ्चिदेव कर्मावशिष्टं वर्तनं । विवि-
विधानपूर्वकं समारम्भमेतन्मे पुरस्वरणव्रत मा भूयध्वं श्रयां विन्तवाधाहम् ।
एव सम्यक् वेत्सि तान् । यद् अष्टं पुरस्वरणयोगेऽनिष्ठायति स्यादिति । त्व
स्वयमेव शास्त्रज्ञोऽसि विचक्ष्णा विद्वान् ! मामकीने सत्य वचने निष्ठामाप्या
अद्या विषयान् च रक्ष । नाहमन्यथा चिन्तयामि, ब्रवीमि च । एष तद् वरणी
सृष्ट्वा प्रतिज्ञा करोमि, यदाका द्वावपि सर्वेव गृहान् ब्रविष्यावो भूवम् ।
सताहावधि परिसमाप्यानुष्ठानमिदं त्वयोक्तं सर्वमनुगम्यामि । अनुना तु
गम्यताम् यतोऽहं प्रकृतिज्ञोऽहं सम्प्राप्यते, ततो निवर्त्यतामिति ।’

तत्परीक्षान्त—‘अत्र शिष्यबन्धो ! सताहस्य तु का कथा ? अहं त्वया
विना क्षणमैकमपि जीवितुं न प्रभूरात्मन । यदि त्वं दुराग्रहान्मैवाधुनाऽन्यच्छमि
तदाहमपि यावदनुष्ठानपूर्तिं त्वया सहैवात्र स्यान् कामये । अररश्चायं मे
मनसि विकल्पा यदहं एषा महता कष्टेन प्राप्नोमि विमुच्य बदरीनायाग्रम
प्रति परावर्तये, त्वं च पुनरितं प्रपन्नमन्य कल्पयायमान्तरमायमेन्दुता का
वा गतिर्मे स्यात् ?’

श्रीकान्त—‘ज्येष्ठबन्धो ! सत्योक्ते मयि न त्वमविश्वाम कर्तमहंनि ।
केवल मे प्रयोगोऽहं मा भूद् अष्टं त्विदं त्वयोऽनुगम्यते, अतोऽहं त्वमेव
प्रमाणम् ।’

तत्परीक्षान्त—‘अन्वितासीति । न त्वामहं क्षणमपि त्यक्तुं वाञ्छामि,
तथापि यदि त्वमतन् सर्वं मयाप्य वदसि, तदा नास्त्यवाविश्वामस्य कारणम् ।

श्रीकान्त — 'मम त्वेतावदेव निवेदनं यत्त्वं स्वोभूतेऽत्रायाहि
साकमनेन भृत्येन । तदाऽऽवा कार्यक्रमं सर्वं विनिश्चेष्ट्याव । ग्रहं भगवत्पा
गायत्र्या वेदमातु साक्षिकं रापय कृत्वा मनसा वचसा कर्मणा च न
त्वामपलपामीति सत्यं प्रतिजाने । न त्वामहमितोऽप्ये जातुचित्यक्ष्यामि
प्रत्युत त्वया साकं नूनमेव गृहानामभिष्यामि ।'

इत्थं मुहुर्मुहुं वचमपि सप्रथमं परिताप्य सस्नेहवचोभिः श्रीकान्तेन
महता काठिन्येन प्रतीतो लक्ष्मीकान्तस्तेन भृत्येन सादृष्टं यथागतं बदरीनायाधमं
गत्वा धर्मशालायां वक्षे विश्रामं चकार ।

अयान्धेषु प्रातः शीघ्रमुत्थाय निवृत्त्य शौचस्नानादिका क्रिया
सन्ध्योरासनविधि—चोपपाद्य 'काशीकमलीवासे जावेति' मोहान्तस्य कार्यालय-
भृत्येन सादृष्टं लक्ष्मीकान्तं पुनः श्रीकान्ताभ्युपिता हिमगुहां प्राप । भूरो
गुहाद्वारमुदधाटयत् । विवृते कन्दराद्वारमुखे श्रीकान्तो बहिरागत्य भ्रातरं तं
लक्ष्मीकान्तं ववन्दे । ततस्तयोः सुखमुपविष्टयोर्मयो दीर्घं समयं यावत्
वार्तालापा भजयन्त । प्रतीते च सप्ताहाधिके समये श्रीकान्तस्य पुरश्चरण
सविधिं समाप्तिमगात् । होमयज्ञादिकं कृत्वा पूर्णाहुतिं सम्पाद्य ब्राह्मणभोजनं
विधाय सर्वतो निवृत्ते कार्यकलापे लक्ष्मीकान्तेन मातुर्मरणसम्बादोऽपि
श्रावितः । तस्यास्तीर्षाटनं कुर्वन्त्या भरणं मोक्षार्थमेति वचमपि तज्जन्यं शोकं
सह्यतां नीत्वा भगवतः श्रीबदरीनारायणस्य दर्शनानि कृत्वा स्वगृहमभिमुख
तो द्वावपि ततः प्रतस्थाते । मार्गे सहयात्रा सुखमनुभवन्तो तौ यथासमयं
मोहमयी, बालिकाता, तथाग्याभ्यानि गृहानगराणि पश्यन्तो, स्थाने स्थाने
तीर्थानि पर्यटन्तो सानन्दं सकुशलरोमं च स्वगृहमागमन्तु । सर्वेऽपि
कौटुम्बिका हितैर्षिणः सुहृदः सखायश्च श्रीकान्तमागतं ज्ञात्वा हृष्ट्वा च
प्रसेदुः । गौरी गौरीव तपस्यन्ती पत्युः प्राप्ते किमप्यनिर्वचनीयं
मनोवाचामगोचरं सुखमवभूत् । ज्ञातिभिः कृतं विप्रियमाकर्ण्य श्रीकान्तः
स्वकीरीरेव पुष्टयार्थेऽत्र ग्रामे पाठशालामेका, पुस्तकालया, छात्रावासः,
देवमन्दिरमुद्यानं भोजनां च प्रतिष्ठाप्य राष्ट्रियहितसाधनाय शिक्षाविस्ताराय
सर्वजनसहयोगमामन्त्र्य समाजसेवासु सलग्नः । लक्षाधिकानां रूप्यकाणां
धनसंग्रहं सम्पाद्य स्वात्मना प्रतिष्ठापितानामासां सर्वासां संस्थानां सञ्चालनाय
निधिं प्रचक्ष्य समितिमेकां च कल्पे । राजेष्ट्रीकरणं कारयित्वा संस्थानां जीवनं
मुदीर्यायुः प्रामाणिकं चार्चयामात् । गार्हस्थ्यसुखमनुभवन्तो तौ द्वावपि भ्रातरो
सुखं चिरं न्यवसताम् ।

वीरपरीक्षा

एकदा द्वौ नवयुवकौ वीरो कस्यचिन्नृपस्य गणसभासमक्षताम् । यदा तौ नृप प्रसन्नमनः सात्याननुरविष्टौ तदा किञ्चिद्विचार्य नृपोमृच्छत्—‘अयिर्मां युवानौ ॥ किमयं सुवामत्राच्छेदम् ? मम सहासाद् किं वा वाञ्छम् ?’ नृपस्य इदं श्रुत्वा तौ वीराववदताम् ‘सम्माननीय नरेश ! आवा वीरो स्वः । एणेत्रे णडुमि’ सह मुद्धमेवायसो कार्यं, स्वस्य प्रभो शुभचिन्तन-मावयोर्यमौ, एणकोशलप्रदशनं चावयोर्येण । श्रीमान्नेषां दूरो वीरो गुणप्राहकश्चेति भवतो मम कीर्ति च लोकेभ्यो भूषणम् । युवाश्च भवतो दशनमायस जीविका च लघु भवत्सवाया समुपस्थिनी स्वः । राजन् प्रमनो भव, कृता कृत् । यदि श्रीमतो राज्येऽस्मद्योग्य किमपि कार्यं मेवा वा भवतोदात्तापनतु भवान् । आवा मनसा वचसा कर्मणा प्राणपणेन सर्व-रमनारि च स्वाययप्रदातुं धीमते नवा करिष्यावह !’

अथ राजा तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा स्वमनसि किञ्चिद्गूढमहसत् । स्वविषये कपिशानि तयोर्दोषोर्वीरयोर्वचनानि नृपो न सन्तानि मेने, प्रयुज्य स सन्देहं मिथ्यामदलागममन्यत । तयोर्वचनपु सरवीरतायां च शङ्कमानः स नृपोऽब्रवीत्—‘अयिनुवकौ ! यदि युवां सत्यमेव दूरो वीरो वा स्पष्ट-दात्रेदानीमेव किमपि अमत्सारयुक्तं भूगोचितं वीरताकार्यं कर्मा गुण वा प्रददंमहेतुम् । तदाह भवतोवीरताया गुणानां च परीक्षा कृत्वा युवाम्पा किमपि पारितोषिकं क्षम्य, स्वस्य सेवाया युवा नियोज्ये ।’

नृपस्य तद्वचनं श्रुत्वा तौ द्वावपि वीरो राजसभाया नृपस्य सम्मुखमेव हि स्वस्य सङ्गी कोशाम्ना बहिर्निष्कास्य परस्परं मोक्षुमारभताम् । एव एणकोशल प्रदशनं न्तौ मुद्धमेष्टमिदो मुध्यन्तौ सरादेवान्योन्मा शिरसो धिन्वाग्निप्रेताम् । तयो कबन्धौ भूमावपतताम् ।

नृपस्तयोर्वीरता वीरतां शक्तिं बलं सामर्थ्यं मुदचानुगं सत्यप्रियतां च दृष्ट्वानीव प्राचीदत् परन्तु तयोर्दोषोरपि वीरयोन्मज्जत्य मरणादनि-दुश्चनन्वन्तु । स खलु पञ्चात्ताप कुबालोऽब्रवीत्—

‘इमौ ॥ सत्यमेव वीरो बभूवतु । मया सर्वसाधारणमिव तो परीक्षितु
समादिष्टो पर तो त्वेतौ परस्पर खड्गगम्या शिरसी छित्त्वा मम पुरत एव
मृतौ । एतादृशयोरनयोर्वीरयो परीक्षा कुर्वाणो नाहमजाना मदिमौ मम
समक्षमेव मरिष्यत इति । हा धिक । मया सत्येऽपि च तयोर्वीरत्वे सन्देह
कृत्वा परीक्षितो तो स्वर्गं गतो । यदि चाह तो परीक्षा विनैव स्वसेनाया
सैनिकी न्ययोक्ष्य तदा ताविमौ सत्यामाग्न्यक्ताया मम हिताय किमद्वा
पराक्रममकरिष्यनाम् । हा । हन्त ॥ इमौ परीक्षमाणेन मया साधु न
कृतम् । एव विषयोर्वीरशिरोगम्यो प्राणत्णगान्मम वीरहत्यादोषो महाज्जातो
हानिश्च महती बभूव, यतस्तादृशो वीरावधुनास्तीव दुर्लभो ॥’ इत्यादि वदन्
स नृपो भृश दुःखमन्वभूत् ।

अनया लघुवचया वय शिखा सभामहे यत्पूर्णत सत्यवस्तुन,
सत्यस्य मनुष्यस्य च विनोदभावेन वीतुक्वशाद्वा परीक्षण नोचितमिति ।

—०—

भाग्यं पुरुषार्थश्च

एकदा वस्यचिन्तृषस्य सभाया भाग्यपुरुषार्थयोर्विवादः प्रचलितः । तत्रैकोजना भाग्यं बहु प्राशस्तदन्वश्च पुरुषार्थमतीवाश्लाघत । नरेशस्तयोर्द्वयो-
र्विवादं श्रुत्वा न्यायनिर्णयं कर्तुमेकमुपायमकरोत् । स तौ द्वावपि विवदमानौ
पुरुषौ कारागारम्येकस्मिन्मन्त्रकारमये कोष्ठेऽक्षिपत् ।

तत्र कारागारस्यान्यकोष्ठे पतितौ तौ द्वावपि विवदमानौ कश्चित्
कालमतिष्ठताम् । एव क्रमशो रात्रिः समभूत् । तावचिन्तयताम्— द्वावामद्य
विवादं कृत्वाऽकारणमेव नृपमकोपयाव । एव पश्चात्तापं कुर्वाणौ तौ रात्र्या
प्रथमं प्रहरं तु कथमसि येन केन प्रकारेणात्यवाह्यताम् । तत्र भाग्यवादी
तु पञ्चायं तद्भविष्यति ।' इत्युक्त्वा तत्रैव कोष्ठे भूमावेवास्वपत् । स
सलुः निद्रानुवमनुभवितुमारभे ।

तत्र पुरुषार्थवादी समचिन्तयत्—केवलं भाग्यस्याश्रयादस्मादन्व-
कोष्ठात् कथं नाम मोक्षः स्यात् ? तन्मया पुरुषार्थमवलम्ब्य कोऽप्युपायः
सलुः कर्तव्यः । कर्मप्रदानेऽस्मिन् सनारे यः स्वयमेवात्मनोऽभ्युदयायोन्ततये
मुनतये वा सदुपायं न करोति, तमीदृशोऽपि कानरमलसं निर्बलमकर्मण्य
च मत्वा तत्माहाय्यं न करोति । तस्मान्मयात्र कारागारेऽपि किमप्यु-
पायान्तरमवश्यमेव हि कर्तव्यम् ।' एव विचिन्त्य स तत्रैवान्धकारमये कोष्ठे
स्वस्य हस्तपादं प्रसार्यान्वेपथुं कर्तुं तत्परो बभूव । इत्यमन्वेपथुपरः स
तत्र कोष्ठस्य भित्तावलग्नं नागदन्ते (खूंटी पर) अवलम्बमानमेकं तैलेन
पूरितं, वतिकया युक्तं दीपपात्रं, तत्तमोपमेव निहितामेका दीपशलाकानां
पेटिकां चालभन । दीपशलाकामेकां प्रज्वाल्य स तं दीपकं प्राज्वाल्यत् दीपकस्य
प्रकाशेन स यावत् पश्यति, तावत्तत्रैकस्मिन् कोष्ठे निर्मलेन शीतलेन सुपेयेन
च जलेन भरितमेकं जलपानाद्योपयुक्तं जलपात्रमपश्यत् । अन्यत्र च
कोष्ठेऽपरस्मिन् सुरक्षितगीत्या स्थापितं घृतगुडपिष्टैर्मिश्रितमेकं बृहदाकारं
महान्तं मोदकं दृष्टवान् । परत्रैकस्मिन् कोष्ठे शयनयोग्यान्वास्तरणानि
वस्त्राणि चापश्यत् । अन्यत्र कोष्ठे च सम्भाषितानि सुन्दराणि सुगन्धीनि
पुष्पाणि तथा ताम्बूलवीटिकाः पुष्पकानि चाप्नोत् ।

एव सर्वाणि तानि वस्तूनि सन्ध्या प्रसन्नोऽभवत् । भाग्यैवशरणं
 शयानं निद्रावशं गतं तं स्वप्रतिवादिनं तत्क्षणं जागरयित्वा सोऽब्रुवत्—
 'अहो, महिमा सोऽयं पुरुषार्थस्य ! त्वं तु भाग्यवादी कमपि पुरुषोचित-
 मुद्योगमुपायं प्रयत्नजातमायासं प्रयासं वाऽकृत्वा भाग्यमेव सर्वं मत्वा
 प्रसुप्तः । परन्तु मयात्र पुरुषार्थमात्मन्य् किमपि प्रयतितम् । फलतोऽयं दीपकोऽसौ
 जलकुम्भ इमान्यास्तरणानि, वस्त्राणि, पुष्पाणि, ताम्बूलानि, नाना-
 वस्तून् यत्र प्राप्तानि ! तत्त्वमिदानीमालस्यं प्रमादं च त्यक्त्वोत्तिष्ठ ।
 आवागमिमं मोदकं भुक्त्वात्मनः क्षुधां निवारयाव । भोजनानन्तरं च
 ताम्बूलानि चर्बयित्वा, पुष्पाभ्यामग्रायास्तरणानि प्रसार्य, ससुखं शयावहै ।
 पुस्तकानि चापि वाचयाव एव सुखेन रात्रिर्नमिष्यति भो. ।'

एतच्छ्रुत्वाभाग्यवादी समब्रवीत्—'साधु, साधु ! बहु पराक्रान्तं
 त्वया ! प्रसन्ननीयस्तेऽयमुत्साहः । स्मिन्नायुष्मत् ।' एवमुक्त्वा तौ द्वावपि
 प्रसन्नेन मनसा तं मोदकमभक्षयताम् । ततो यथारुचिजलमापीय ताम्बूल-
 वीटिकाभ्यांचर्बयताम् । शयनीये समास्तीर्णं तौ सानन्दं स्थितौ पुष्पाभ्यामग्राय
 यथेच्छं पुस्तकानि च पठित्वा घ्रातिपूर्वकमस्वपताम् ।

अथ प्रातर्नृपस्याज्ञया राजसेवकैस्तस्य कोष्ठस्य द्वारकपाटाकुङ्कुमटय
 तौ द्वावपि ततो महिनिष्क्रास्य राजसभायां नृपस्य पुरत उपस्थापितौ । तौ
 दृष्ट्वा नरेशोऽपृच्छत्—'अपि युवयोर्विवादस्य कोऽपि निर्णयो जातो न
 वा ?' तच्छ्रुत्वा पुरुषार्थवादी गर्वेणाब्रुवत्—'राजन् ! निर्णयं सुस्पष्टं
 बभूव । पुरुषार्थस्यैव विजयः समभूत् । यतो मया तत्र बारागारस्य
 कोष्ठेऽवबुद्धेनापि च यथासम्भवं पुरुषार्थमवलम्ब्य प्रयत्नः । हृतः ।
 परिणामतो दीपकः, मोदकः, जलकुम्भमास्तरणानि, ताम्बूलानि, पुष्पाणि
 च प्राप्यावा द्वावपि क्षुधानिवृत्तिमकरं सुखेन चास्वपाव । यदि चाहं
 पुरुषार्थमवलम्ब्य कमप्युद्योगं नाकरिष्यं तदासौ भाग्यवादीबाह्यमप्यालस्यमात्
 क्षुधातुर एवास्मात्सम् ।'

पुरुषार्थपरस्य तानि वचनानि श्रुत्वा नृपस्त भाग्यवादिनमपृच्छत्—
 'भो. भाग्यवादिन् ! त्वं किं वक्ष्यसि ?' तदा सोऽभाषत—'राजन् ! अहं
 तु मया, भाग्यस्यैव विजयो बभूवात्र प्रवरणोऽस्मिन् । यतोऽहं ॥ भाग्यमेव
 सर्वत्र फलतीति तस्य मन्थमानो यदभावि न सद्भावि भावि चेन्न तदप्यया'
 इति निश्चिन्तो भूत्वा तत्र बारागारस्यान्धकारमये कोष्ठेऽस्तये, सुखेन
 निद्रायाः समाधिमुखं चान्वभवम् । रात्र्याः प्रथमे प्रहरे व्यतीतेऽग्रे पुरुषार्थ-
 वादी महानयो मामजागरयत् । प्रबुद्धोऽहं प्रज्वलितस्य दीपकस्य प्रकाशे

सर्वा स्थिति मुष्पष्टमबुद्ध्यम् । पुनरसौ भाग्यवादिने मह्य मोदक, जल,
 ताम्बूलानि, पुष्पाणि, दध्ना च प्रददौ । अथ तु मे भाग्यम्यैव चमत्कारो यत्
 परिश्रमस्त्वनेनैव कृतं परमया तु श्रममायाम् प्रदास्य प्रयत्नं वा विनन्द
 सर्वमप्रगानादिकं राजनिकं सुखं यदृच्छन्तां प्राप्तम् । अतः पुनर्मोदनं
 कुर्वता मया मोदकमध्ये निहितमेतद्दीनारं (स्वर्णमुद्रा) चापि प्राप्तम् । एव
 मुक्त्वा स भाग्यभक्तो नृपस्याग्रे दीनारं दर्शितवान् । एतत् सर्वं दृष्ट्वा
 पुरुषार्थवादी चकितो विस्मितश्चानूत् । तदा नृसोज्ज्वलीत्—‘युवा द्वावपि
 स्वस्वविद्वामानुनाहं विजयिनी स्व’ । अनेन पुरुषार्थवादिना स्वोद्योगाश्रयात्
 सुखं लभ्यम् । भाग्यवादिना त्वया च भाग्यादेव परिश्रमं विनैव स्वतः एव
 सिद्धं सर्वं सुखं प्राप्तम् । अतोऽधुनाहं निर्णयामि यद्भाग्यवान् भाग्येन
 तथा च पुरुषार्थवान् पौर्येण च समारे स्वमनोरथं साध्नांति । वस्तुनो
 भाग्यं पुरुषार्थं च द्वावपि जीवनेऽम्माकनावश्यं भवतः । तदेतदुच्यते—

‘मया चैकेन चक्रेण न रयस्य गतिर्नवेत् ।

तथा पुण्यकारेण विना भाग्यं न सिद्धमपि ॥१॥”

—९—

श्रमदेवी

[१]

प्राप्तान् सा बलिजा भक्तवत्सलस्य वधू । जनकबलिनिदाता, दीर्घा,
कुसुमकीमला च तस्या देहवष्टिः, चन्द्रबिम्बमिश्रितरमणीय परमसुन्दर नयना-
ह्लादक मधुरमधुराकृतिसञ्जुल मुख भीतचक्षिताया कातराया हरिष्या इव
दीर्घाराद्रे नयने, आकलिते निर्यगाकुञ्चिते भ्रूवी, काञ्चनपट्टिकामास्वरो
भालपट्टः, ईषद्रतामौ मुस्लिग्धौ ललितमुकुमारौ कपोली, पुङ्खुष्मानुकारिणी
नासिका, नितम्बबिम्बावलम्बी अमरमातामनोहारी केशकलापः, गोलसोलपीनी
भुजौ, कम्बुग्रीवा, कोकिलकण्ठस्वरातापा, श्रोतुल्लस्योवनारम्भे नवे वयसि पद
दधाना, सर्वतो देदीप्यमानकान्तन्दविः, स्वरूपतावण्यताण्यविभवे सम्पन्ना
सर्वेरपि कुलरमणीरत्नमूलमैशुंलं वासन्तीलतेव पुष्पिणी पल्लविनी अका-
सदग्धाञ्जलिजिह्वमया हेमवल्लीव यदा सा पतिगृहे विचचार, तदा स्वभर्तुः
परिवारजनानां, प्रनिवेशना, सर्वसाधारणानां नायरिकाणां च मनः स्वकीयेन
कीमलकान्तमनोहरेण सौन्दर्येण समाकर्षन्ती विरेजे । लज्जाशीलापि सा गृहकार्य-
कलापेषु नितरा स्फूर्तिमती, परमकुशला, साक्षात्क्रियासिद्धिरिव योषिद्विग्रहवती
शुशुभे । शीलगुणाधिक्यात् सा महता श्रयोजनेन बिना न बहु भाषते, तथापि
सति परमावश्यके यदा यदा साङ्गतात्प किमपि वदति तदा तदा कलकोकिल-
कूजनस्वरातापोऽपि च मन्दनामेति स्म । न केवलं सा स्वरूपसम्पदा, यौवनोत्तमसौ,
श्रोत्रामदीप्तिमता धृङ्गारवैभवेन सविभ्रमेण, नयनासेचनेन मोहनाकारणै-
वापितु स्वाभिजात्यशीलेन, सम्भ्रान्तजनोचितेन शोभनेन स्वभावेन गृहिणीगुणैः,
शालीनतया, शीलेनापि च सा स्वकीयानां परकीयानां परिचितं नामपरिचिन्ता-
भामपि सर्वेषां मनो जहार । गृहकर्मसु कुशला सा सर्वकार्यारम्भेषु सोत्साह
सोद्योग च प्रवर्तमाना, स्वकर्मकौशलमाविष्कुर्याणां सविवेक शाहंस्पष्टमार्गं
सर्वान् महद्भिः प्रयत्नं सम्पादयन्ती तास्तान् विधावत्तापाद् मनोयोगेन
परिश्रमेण च नित्यमेव हि त्रिपुण सम्पादयन्ती सदा सर्वदा प्रशन्नचित्ता स्मिन्-
पूर्वमालपन्ती समन्तत् । आषिकटदृष्टा सा निम्नमध्यमवर्गीयाणां गृहस्थवलिजा
कुलकन्यासीत्, ततः सा विषयभोगमुखेषु नातिसतृप्णा बभूव । यदुच्छ्रया

प्राप्तेन स्वपनेर्धनताभायेनैव सन्तुष्टा हृष्टा प्रसन्ना हर्षभरमुत्ससन्ता स्वर्जयने न
 कमप्यभावमसन्नोऽप्यन्वभूत् । तस्मीरिति तस्या अभिधान सर्वात्मनान्वयं
 बभूव । तस्या पनिञ्च भक्तवत्सल इतिलोकेषु ख्यातो बभूव ।

अथ कालक्रमेण तस्मीर्यौवनोत्फुल्लगात्री स्वपत्युर्मत्तवत्सलस्य नयनयो.
 स्वस्वपुष्पामापुरीरतानासिञ्चन्ती भोगोपभोगञ्च तैस्तंविश्रम्भनात्तार्पं सर्वोपचर्या-
 दिमिस्त परितोषयन्ती दिने दिने तरलतरतारप्यश्रिय समासाद्य पुष्पिणी
 पल्लविनी सफना प्रफुल्ला लतेव पुत्रमेक मुपुवे । पुत्रश्चमहेतो सा सर्वेषां
 कुटुम्बिना प्रियापि सुतरा प्रीतिपात्र बभूव । स्वपुत्रात्तये, पितुर्गृहे, ज्ञानिषु,
 समाजे च तस्या समादरो महान् स्नेहमद्भाबोऽनुरागञ्च सम्भूत् । तस्मीदेव्या
 ग हंभ्य कल्पलतामनाप स्वर्गमवनमिव रेजे । नापरिवाञ्च त मत्तवत्सल
 वणिज तस्मीपनिर्देन सङ्गृह्य भूरिभाग्यभाज सर्वत सफल सुखिन सञ्जन
 च पुष्ट्य मेनिरे । यस्या विल नगरवनयो मत्तवत्सलो बसति स्म तत्रत्या.
 सर्वेऽपि च प्रतिवेष्टिनो जनास्तस्य गाह्यस्य बहुपुष्पोपचयलब्ध तपस फलमिवा-
 न्तर्मेनसि भावयन्त कामपि स्वम्या निर्दोषा स्वर्गो श्रद्धामास्था च दधानास्तद-
 मुक्षाय स्पृहयन्ति स्म । इत्य तस्य गृहस्याधमं स्वर्गोपसुखैर्भव चापि समविद्येते
 स्म ।

[२]

मत्तवत्सलो बालिक् धान्याना बालिग्यव्यवसाय कुर्वन्नासीत् । ग्रामेषु
 ग्रामीणाना हृदये तस्य महती प्रतिष्ठास्या विश्वासञ्च बभूव । स खलु प्रायेण
 सदा सर्वदेव प्रातः धीघ्नमृत्याय स्नानसन्ध्याभगवत्पूजाराधनादिक नित्यनियम
 यथाविधि सम्पाद्य गोवृषममेकश्चाह्ण ग्रामादशामान्तर अगाम । न तत्र ग्रामेषु
 कृषीवताना गृहान् गत्वा पण्यवस्तूना क्य विव्रय च कर्त्ते । यदा कस्यापि
 कर्षकस्य गृहे विवाहोत्सवः प्रसवो, यरण जन्मोत्पादन, यात्रागमनादिप्रसङ्ग
 समुपतिष्ठे स्म तदाश्री भक्तवत्सलो बालिक् तेभ्यो धन धारयति स्म । चातु-
 र्मास्यारम्भे कृषिकर्मयोगीनि साधनोपकरणानि, धान्यबीजानि, हलकर्णलोप-
 नुवडान् वृषान्, वस्त्राणि जुडतंसलवणदीन् गार्हस्थ्योपयोगिनो मानाविधान्
 पदार्थान्निगतादानीय भून्यविनिमयन तेभ्य प्रयच्छति स्म । वसन्ते, शरदौ च
 परिपूर्णे कृषिकर्मणि, धान्यगणितेषु प्राप्तेषु कृषीवताना हस्तेषु स तेभ्यस्तन्म-
 मतानुरूप धान्यकणान् जग्राहशत, सत्त्वाभावव्यवसाया पुनरपि स कर्षकेभ्यो
 धान्य धन च धारयितु सन्नद्धस्तस्यो । मत्तवत्सलो वैष्णवो बालिगासीत्ततः स
 धान्याना ध्यापार स्वकुलपरम्पराप्राप्ता धर्म्या वृत्ति मत्वा ममाचचारप रन्तु स
 न कदापि न्यायविद्ब कुतोऽ धान्यादिपदार्थाभ्यादत्ते स्म । न च स कृषका-

दीनामधमणानां भर्तृनामवमानता तिरस्कार वा जातुचिञ्चकार । यदि कदाचित् दुर्भिक्षवशात्, रोगप्रसारात्, राजकारणादन्यस्मादपि वा कस्मर्गचिद्धेतोस्तस्या धमणां ग्रामीणास्तेन धारित धन धान्यादिक च तस्मै प्रत्यर्पितु न श्रेयस्तदा ॥ तेभ्य सहानुभूति, समवेदना च प्राचीकटन् । तेभ्य प्रदत्तस्य पूर्वधनस्यादानम-
चिन्त्यैव स पुनरपि धनधान्यादिक प्रादादभाववत्तेश्वरपटवितृप्तो ग्राम्यजनेभ्य । यदि केचन ग्रामीणा भक्तवत्सलस्याधमणैस्त्व गताश्विरामापि तन्मूल्य परिवर्ते प्रदानोचित धान्यादिक च प्रतिदातु न पारयंस्तदापि ॥ तेभ्यो मनगपि न चुकोप प्रस्युत तान् सर्वान् इति सम्यक्षिष्टजोचित व्यवहारं पुन पुनस्तेभ्य साधनसम्पद प्रदाय भूयोऽपि च कृषिकर्मयोगमाचरितु प्राणुदत् । स खलु भक्तवत्सलो वल्लिक् स्वस्य मृदुलेन व्यवहारेण, मधुरेण सम्भाषणेन धनधान्यादिप्रदानेनान्येनापि सर्वविषयाहास्येन सर्वानपि ग्रामीणान् कुलवृद्ध पितेव प्रभूत पुषोष । धैर्यधनो महाजन स तेषा परिस्थिती क्षमतामाधिकी-
मायस्यमादिक च विचार्य शनैः शनैर्यथासमय तेभ्य स्वकीयमृणधन जग्राह । इत्य स व्यापारे व्यवहारे च कामप्यभूतपूर्वा नैपुण्यं दधानो बहूना ग्रामवासिना प्रजाजनाना प्रियो विश्वासाहो महाजन सभ्यो वल्लिज्यस्यापारकर्ता च प्रासिद्धयत् । स्वगुणैः सम्भाचरणैर्हितचिन्तनैः स तेषा सर्वेषा हृदयानि जिगाय ।

इतो भक्तवत्सलस्य गृहे सदा सर्वदा ग्रामीणा जना अनिवार्यतयावश्यकान् कृषिकर्मोपयोगिनो धान्यादिसम्भारानाहृतुं समायान्ति स्म, तास्तान्नोपान् पदार्थानादाय स्वगृहान् प्रति निवर्तन्ते स्म । प्रातः कालादारभ्य सूर्यास्तमनवेला-
पर्यन्त तस्य गृहाङ्गणे भूषणो भिस्त्वा मालाकारा, काष्ठशिल्पिनो दाक्षिण्यं लिवास्त तुवायाश्रमकारारतयान्येऽपि चैवविधा ग्रामीणा कृपाणा दीना हीना सर्वसाधनविहीना जना भक्तवत्सलस्य वल्लिजो गृह समागत्य तत्राङ्गणभूमी नानाविधान् क्रयपदार्थानावश्यकान् क्रेतुं प्रतीक्षमाणा सन्तिष्ठन्ते स्म । ते च तत्रोपनिपन्ना केचिन्मृष्ययनलिकासु तमालचूर्णमापूर्वाग्निना प्रज्वाल्य च धूम्रपानं कुर्वन्तो नानाविषयगणान् वार्तालापान् म्याजहुं भक्तवत्सलस्य गृहाङ्गणे जनसम्मर्द्दकुलमापणमेतत्कमिव कोलाहलध्वनित तस्थी । तैलगुडलवणधान्यतमालपत्रगोधूमादीन् विविधान् पदार्थान् विक्रयोचितान् वस्त्रपाटलिकासु ग्रन्थिबद्धान् कृत्वा शिरसि निधाय चानिन्दुस्तद्भारतीन कृत्वा कृत्वा मूल्य विनिश्चित्य भक्तवत्सलाय प्रापयन् तत्परिवर्ते च मूल्यधन जगृह्वा सत्यावश्यके यावदमीष्ट वस्तुजावमकीभन् । येषा सविधे द्रव्यमुदा नामुवस्ते प्रायेण धान्यविनिमयेनाभीष्टान् पदार्थान् गृहीत्वा स्वगृहान् प्रति जग्मुः । नगर-
विपणिषु घामनकार्पात्येषु आवश्यकान् कार्यकलापान् निर्वर्त्य साय स्वग्रामान्

प्रति जिगमिषुम्यो ग्राहकैर्म्यो भक्तवत्सलो बलिक् यदा वदा तद्वालेक-
बालिकानां हृते प्रमादरूपेण गृहभोगफलौचणकादीनि भोग्यवस्तूनि दत्वा दत्वा
तान् सर्वान् समतोषयत् ।

अथ व्यवसाययोग्ये ग्राहकैः साकं व्यवहारे च लक्ष्मी स्वपत्यु साहाय्य-
माचरन्ती क्वपि महान्तमेशोद्योगमाचचार । प्रायेण सा सदा सर्वदा स्वगृहावि-
तिगुन्ती ग्राहकत्वेन तत्र प्राप्तान् ग्रामीणान् जलपानेन, सिष्टमधुरेण वागम्यव-
हारेण, तेषां ग्राहकस्थवर्गमनिर्वाहमम्बुविभिः कुशलक्षेमप्रदानादिभिः, सहानु-
भूत्या, सुखदुःखयोः समवेदनया च परिचरन्ती च सदा प्रसन्नमुखी मन्दस्मित-
पूर्वमाभाषमाणा, कर्तव्यकर्मसु व्यापृतापि निरुद्धेया, व्यस्तममस्तापि प्रशान-
चित्ता, स्वस्था, स्थितप्रज्ञेवानन्दभरनिर्मलग्ज्वलचरिता, स्वपतेर्व्याहारवृत्ति-
प्ररणेत्र भूतिमयी त्रिासिद्धिरिव कुशला गृहलक्ष्मीत्वेन तस्याः । ये ये धान्यादय-
पश्याः भिन्नादिभ्यः कर्षकैर्म्यो भक्ता भक्तवत्सलेन श्रीज्ञातान् सर्वान् दत्त-
कण्डननेत्रेणमूर्धसत्कारैः परिप्लव्य गृहाङ्गणतः समुत्थाप्य सा कुशूलासु
मृद्भाष्येषु वसपात्रेषु लोहपित्तलताम्रभाजनेषु च सावधानं सरस्य सजग्राह ।
इत्थं नानाविधानां धान्यादीनां व्रीणपदार्थानां सङ्ग्रहे, सरक्षणे, वशादान-
प्रदानयोश्च सा गजावधाना, तद्गतेन मनसा सूर्योदयारसायङ्कालपर्यन्तं सकलं दिनं
सततं महान्तं परिश्रमं चक्रे । मिनमापिणी सा लक्ष्मी स्वगृहोचितेषु तेषु तेषु
कर्मसु सौत्साह्यं सौभाग्यं च प्रवर्तमाना कण्ठशः क्षणशः स्वजीवनं सफलयन्ती
मनसि मुमुदे । निश्चितं दिनं कठोरं परिश्रमं कृत्वापि च सा साध्वी लक्ष्मीमर्तु-
नैकवत्सलस्य सवासपयांसु, भोगोपभोगेषु, मनोविनोदानन्देषु च तत्परतया
प्रीत्या च मनो दधे । तयोरित्थं भक्तवत्सललक्ष्मीदेव्योर्वर्णिग्दम्पत्योर्जीवनं
ससुखं, सानन्दं, साहृदं, सविनादं सत्नेहं सप्रणयं च सदा सर्वदा सतोषपूर्णं
धातियुक्तं सकुशलक्षेमं विकाशशीलं च जायमानमभूत् ।

३

अथ तयोर्लक्ष्मीभक्तवत्सलयोर्वर्णिग्दम्पत्योर्गृहस्थाश्रमं स्वाभाविकेन
जीवनक्रमेण विकाशमानो अभूव । विवाहसमयनो दशवर्षाभ्यन्तरे तयोर्गृहे
धनधान्यादिसम्पत् प्रभूतं बभूवे । तयोर्गृहाङ्गणे गृहस्थान्तरे च सप्रहासयेषु
यत्र तत्र सद्यः क्वचित् गोधूमाना, मुद्गानां, चणकानां, यवानां, तिलानां
गुडस्य शानिधान्यानां तथा नानाविधानामन्येषां चान्नधानीवितानां भोग्य-
पदार्थानां राशय इत्येतत् प्रसृता संतिष्ठन्ते स्म । गृहे च तयोरेका प्रभूतदुग्ध-
प्रदा कामधेनुरिव सुलज्जणा सवत्सा च धेनुगौरसान् पुष्कलान् प्रयच्छन्ती विरजे ।
तयोर्गृहं दुग्धदधिघृतनवनीततक्राणां सुधापायं धनस्रं प्रवहमाणा द्वाभूवन् ।
तयोर्द्वयोः सङ्ख्यवहारात् सत्पुष्टाः सर्वेऽपि धान्यविक्रेतारो धामीनाः कर्षका

भित्तादयो जना भक्तवत्सले तथाऽवस्ता विश्वस्ताश्च समभूवन् यदाते तद्गृहमे-
वागत्य स्वकीयान् क्रयपदार्थान् नित्यशो व्यक्रीणन् । इत्य योग्यरीत्या
वाणिज्यव्यापारचर्यामाचरतोस्तयोर्गृहे न केवलं धनधान्यानां समृद्धिरेवापि तु
सुवर्णं रोप्य मुद्रा वस्त्राण्यलङ्कारास्तथान्येऽपि चाने के भोग्यपदार्था वृद्धिं
जग्मुः । दशवर्षाभ्यन्तरे व्यापारनिष्णातस्य तस्य भक्तवत्सलस्य पुष्टपार्श्वे,
परिश्रमेण, बुद्धिमत्तया, तथा च लक्ष्म्या विवेकेन, सेवाया, सङ्ग्रहादवेन च
भक्तवत्सलो नगरे किलकोऽद्वितीयः प्रामाणिकः सम्माननीयो महाधनः श्रेष्ठी
प्रासिद्धयत्, तस्य सामाजिकी प्रतिष्ठा प्रतिपत्तिश्च प्रामाणिकताभासाद्य
सर्वतोदिक् प्रससारः ।

अथैव गच्छति काले सुखशान्तिपूर्वकं सानन्दं च सांसारिकं गार्हस्थ्यमुल-
मुपभुञ्जतोस्तयोर्षोऽविनविकाशक्रमेण साध्वी सा सद्मदीदेवी सर्वलक्षणसम्पन्न
नयनानन्दकरं पुत्रमेकं सुपुत्रे । पित्रोर्हृदयाह्लादकत्वादतिप्रियत्वाच्च तस्य
जातस्य नामकरणसंस्कारावसरे चन्द्रप्रकाश इत्यभिधानं स्वमनोज्ञकुल-
स्थिरीचकार भक्तवत्सलः । चन्द्रप्रकाशोऽपि स्वरीयाभिर्बाललीलाभिः पित्रोर्म-
नोहरन् युक्ते पक्षे स्वकलोपचयाच्चन्द्र इव ववृधे । भक्तवत्सलस्य गृहे लौकिक-
भोगसुखानि सर्वाण्यपि भौतिकानि साधनानि तथा च समस्ता भूरिभोगाश्चापि
स्वाधीना भूयन् । ततश्चन्द्रप्रकाशः सर्वतोऽनुकूलां परिस्फितिं, समृद्धिं
वातावरणं, पित्रोः परं वात्सल्यं, लालनं पालनं, संरक्षणं च सम्प्राप्य कैशोरे
वयसि वर्तमानो वाणिज्यव्यवसायसम्बन्धिनीं सर्वां समुचितां शिक्षां दीक्षां
चावश्यकीं लभमानः स्वपित्रोः, कौटुम्बिकानां, संबंधाधारणानां च मनसि
महतीमाशा स्वस्योज्ज्वलप्रविष्टद्विषये प्रयच्छन्निवासीत् । इत्य गार्हस्थ्ये किमपि
स्पृहणीयं च सुलानिशयमनुभवन्तो तौ वणिग्दम्पती स्वजीवनस्य परां सफलतां
सम्भावयन्तो मुमुदाते ।

अथाधुना बाल्यमतीत्य यौवने पदं निदधानश्चन्द्रप्रकाशो विवाहयोग्यं
वयं प्रपेदे । शतयः, सम्बन्धिनः, सुहृदोः, मित्राणि, परिवृता, हितैरिण
सर्वेऽपि च चन्द्रप्रकाशस्य विवाहकौतुमुत्साहात् सम्पादयितुं प्राणुदन् । तेनापि
च वणिजा स्वपत्न्या सद्मदीदेव्या सह परामृश्य, सर्वेषां सम्बन्धजनानां सहमत्या,
वस्यचिन्तागरिवस्यभिजनवत् सुजातां सुप्रीतां शुण्डभंस्वभावं स्वानुरूपं
कन्यां वाग्दानविधिविधानं सत्कारं विधायाराम्येन पुत्रवधूत्वेन स्वीकृत्य वव्रे ।
पश्चात्तान्माभ्यन्तरे चन्द्रप्रकाशस्य विवाहोत्सवो महता सभारम्भेण भवितेति सर्वे
जनास्तदुत्सवसुत्थानुभूतये सस्पृहा समुत्पण्डिता इनेत्येता इवासन् । तं
माह्वलिकं महामहोत्सवं तमवपरं प्रनीक्षमाणः सर्वे जना नानाविधां शुभो-

दका सम्भावना. शुभसङ्कल्पान्महान्ति चापोवनानि कुवांणु बभूवु । मर्क-
वत्सलस्य गृहे प्रारप्स्यमाणस्य पुत्रविवाहमहोत्सवस्य सर्वेऽपि च
सम्मारा उपकरणानि च क्रमशः शनैः शनैः संयोज्यमानान्यभूवन् ।

४

परन्तु 'को जानानि जनो जनार्दनमनोवृत्ति कदा कीदृशी ' निमित्तेनियमान्
विधातुविधानरूपरेखा न हि सांसारिको जनस्तत्त्वतो ज्ञातु प्रभवति ।
माग्यविप्लवाच्चन्द्रप्रकाशोऽकस्माच्छीतलारोगेण पीडितो बभूव । रोगस्य
महाप्रतया ह्यणस्य चन्द्रप्रकाशस्य महती क्तावस्थामभूत् । कृतेष्वपि पर सहस्रेषु
प्रयत्नेषु ससाधितेष्वपि बहुषु चिकित्सोपचारेषु समाराधितेष्वपि देवेषु, प्रदत्ते-
ष्वपि च बहुषु दानादिकेषु, व्ययीकृतेष्वपि प्रचुरेषु धनसङ्ग्रहेषु चन्द्रप्रकाशो
न कथमपि स्वास्थ्यं पुनरवाप । बहुकालं यावच्छ्रव्याशरणोऽर्जो दिने दिनेऽज्ञाद्ये-
नानेन शीतलारोगेण परिक्षीयमाणदेहोऽन्ते चन्द्रप्रकाशं प्राणान् तत्माज ।

इत्यभूते व्यक्तिकरे भक्तवत्सलस्य वशिष्ठः सर्वापि च गार्हस्थ्यस्थिति-
विपर्यस्ता विपन्ना शोक-व्यविकल्पा विविविदम्बनाक्रान्ताऽर्जिव नदणकरणा-
नन्यगतिका दयनीया च बभूव । सर्वभोगमुलभेऽपि तस्य गृहस्थाश्रमे दारुण-
दुःखरस्यान्यकारषटाच्छन महाशोकपूर्णं वातावरणं समभूत् । लक्ष्मीस्तु
पुत्रमरणादतीव शोकविषाददुःखार्ता कुररीव मुहुर्मुहुः स्तूलस्तूलाभः, सबाष्पगद्गद
विलपन्ती विसृजेवोद्भ्रान्तेव विक्षिप्तचित्तेवागतिकेव विह्वलेव सर्वमपि चैवपदे
विस्मृत्य शोकसागरे निमज्जन्ती कैवर्तकविहीना तरणीव कामपि विदम्बनामयी
दुःस्थितिर्नवाप । परन्तु तत्र देवायते जीवनमरणप्रसङ्गे को नु बन् किं कर्तुं प्रभवतु ?
अन्तस्तत्तत्पूर्वविदम्बनयोर्मनोदशा स्वकीयने नैराश्यस्य परा काटी पस्पशं,
वैराग्यभावश्च तयोस्तीव्रतम निर्वेद जगाम । स्वजीवनचर्यायां तयोरेकान्ततो
निःस्पृहता प्रससारः । सर्वसाधारणानां नागरिकाणां दृष्टौ तावेतौ लक्ष्मी-
भक्तवत्सलो नितान्त दुःखान्ता दयनीयतां जग्मतुः । शोकदुःखापातनिर्वाह-
हृदयो तौ दम्पती कथमपि स्वकीयान् कृपणान् प्राणानपि रक्षितुं न ववाञ्छन् ।

एव हि परमशीघ्र्यां कष्टा दगामनुभवतोस्तथोर्वर्षप्रायः समयो बन्
महता काठिन्येन कथमपि व्यातीयाय । तीव्रतम शोकावेगः, नितरा निर्वेद
चापन्नो भक्तवत्सलो वशिष्ठः जागतिकेषु व्यवहारेषु मन्दादरो भूत्वा ॥ कथमपि
स्वात्मनो वाणिज्यव्यवसायं यथापूर्वं निर्वोद्ध समर्थोऽभूत् । एवमचिरादेव तपो-
त्रिराय बद्धमूलापि गृहस्थाश्रमव्यवस्था सकला शिथिला मन्दमन्दा क्षिप्ता भिन्नाऽ
व्यवस्थिता च बभूव । पुनश्चोकादितस्य भक्तवत्सलस्य वशिष्ठो मस्तिष्क

विकृतिं जगाम । गच्छत्सु दिनेषु स विक्षिप्त इव ग्रहग्रस्त इव प्रेताविष्ट इव भवनवत्सलोऽचिरादेव विचेतनो भूठमति स्वस्यतामात्मनोऽपहाय सर्वानपि च स्वकीया पूर्वाश्रमस्थितिं सहसा व्यस्मार्पात् । स सर्वमपि विस्मृत्य दयनीया दशा गतवान् । असह्यात् पुत्रशोकदारुणदुःखादत्यन्त परिपीडितो भवनवत्सलोऽन्ते-
रोगक्रान्तो भूत्वा मरणासन्न इवासह्या स्थितिं प्राप ।

अथाधुना लक्ष्मी पुत्रशोकदग्धहृदयापि भर्तुर्भक्तवत्सलस्य तामेता महती रुणा परिस्थितिमवलोक्य स्वपुत्रमरणशोकं विस्मृत्य पत्युश्चिञ्चितोप-
चारेषु तत्परिचर्यायां तत्सेवायां च तद्गतेन मनसा महत् प्रयत्नान् कर्तुं मचेष्टत । अनेकैश्चित्रित्सर्कैर्वैद्यैर्वाच्यैश्च सा लक्ष्मीर्भक्तवत्सलस्य रोगोत्थामायोपचारान् सर्वानकारयत् । सा अपदानपूर्वं पूजोपहारैर्देवताराधनान्यपि चारेभे । किं ब्रूता, येन हि यदुक्तं तत्सर्वं सा सम्भयतया चकार परन्तु भक्तवत्सलो बणिक्कथमपि स्वास्थ्यं नो लभे । बहूयन्मत्र कर्मणि व्ययं जगाम तथापि रोगावेगो नाशतोऽपि-
शशाम । वर्षमेकं यावद्भक्तवत्सलं स्यादाचरणो भूत्वान्ते पञ्चरत्नं जगाम ।

५

बज्रप्रहारनिष्ठुरेणात्यन्तासह्येनातिदारुणेन सद्यो जातेन वैधर्म्यदुःखेना-
हता क्षेमलकान्तलतेव लक्ष्मी शोकाग्निनापदग्वा सर्वतो भूषा दुःखिता च
कारण्योदयो निमगज्ज । भक्तवत्सलस्योष्वर्देहिनी क्रिया सम्पाद्य सर्वोपि च
शांतिजना सम्बन्धिनो वधुबान्धवा कीदृश्विवाश्च जना स्वगृहान् प्रतिजग्मुः ।
शोकदग्धहृदयापि लक्ष्मीर्भूता कृच्छ्रेण कथमपि वर्षमेकमनधीत् । पुत्रो मृत,
पतिश्च स्वर्गं गत । सर्वोऽपि वाणिज्यव्यवसायोद्योगं सौचित्यमपजगाम । अधुना
को नु ललु ग्रामाद्ग्रामान्तरं गत्वा केष्विकेष्वस्तूनामादानप्रदानं कुर्यात् ? को
वा वत्स ग्रामीणेष्वो दत्तं धनं पुनश्चानयेत् ? को वा लेखनादि कर्मं सम्पादयेन्नाम ?
इत्थमनवधानत्वात् क्रमशः सर्वोऽपि च व्यापारप्रसारो गच्छत्यत, ये केऽपि च
सज्जना स्वाभिभवता । धर्मभीरवो ग्रामवासिनो बभूवुस्ते केचन धर्ममिया
व्यवहारमर्पादामनुत्तङ्गमाना यदा कदा भक्तवत्सलस्य गृहमागत्य किञ्चित्
किञ्चित् धनं लक्ष्म्यं प्रापयन् । परमधिकांशतः स्वार्थान्धो लोका मृते हि भक्त-
वत्सलं बणिजि तत्तुटुम्बं प्रति मन्दादरा पूर्वंसम्बन्धान् सर्वानुपेक्षितुमारेभिर ।
कचनार्द्धं वेचिदृष्ट्वादिष्यदं मन्यं चतुर्षां पञ्चमाशं वा देयं धनं प्रदाय स्वकीयमृण-
मपाकृत्य स्वचसंध्यग्येतिथिय मेनिरे । लक्ष्म्या मानसी दशानो व्यवस्थितासीत्ततो
भक्तवत्सलेनोपादितं समग्रमपि धनं क्रमशः क्षीणक्षीणं सन्नि शेपतामिषाय ।
पूर्वोर्गाजितं समस्तमपि धनवैभवं धनं चनैरपाक्षीयत, लक्ष्म्या गृहस्थितिश्च सर्वा

विक्रमाब्धवस्यता च बहूव । वर्षाद्यातीतो जयतुःप्रदाह इव भक्तनमस्तस्य
वरिजमुनग्रनैरवयं ननु कुतोऽनन्तरं गी ।

एव वर्षायाः समये व्यतीपाद्य । तस्मिन्वर्षेऽप्येव स्वार्थेऽप्येव दान्तव
स्वल्प स्थानुनवाद् यथावर्षेऽप्येव बुबुवे । सायं गोत्र यत्र सारोऽप्येव प्रदेह त्वार्थेऽप्येव
चेष्टते, तपानि दिवसस्य भक्तवन्दनस्य वरिजं मोक्षस्य स्मन्त केचन
तन्मृदो निवारि सत्तान्त्र तस्मिन् वर्षे साहसनुसाहनादनासत व प्रमथ्यन्त
समये समये ता सान्त्वयमानु । पक्षतो तस्मिन् म्दावनम्बनाग्नीनिष्ठावृत्तिमु-
पाश्रंजितु तत्रा बहूव । हृदन्ता वैराग्यगतानि सा कथननिर्घर्षं धृता म्बनिर्वाहाद्
यावद्वसिष्ठमन्त्रान्य धन सृष्ट्य पुनस्तोमनासन्त्य वारिजन्त्यवतादन्तानि मनो
दधे । या तस्मिन्वर्षेऽप्येव वरिजो दृष्टवन्तीन् तिमती व्यागारजगतिदिप-
रिव विरेके, संवेदानो ज्ञोरे दुष्कर च प्रगाढ परिश्रम कर्तुं मारिने । सा सता
सर्वदा प्रातः शीतमेवोपाय, शीतलानादिना क्रिया निर्वर्ण, नावत्तून कृत्वा,
देवातमान् गत्वा देवदर्शनानि विधाय पुनर्हृमागन्त्य सर्वं नि स्वहृत्मेवा-
धितम्यो । देवदर्शनार्थं यता सा स्वहृत् प्रतिनिवर्तमाना मां विसरितो
गार्हस्थ्योपयोगिन क्लेशदार्थान् स्वयमेवागोरात् । दृष्टमागन्त नोत्रनादिक
परिषदास्य ततो निश्चिन्तयति दिनकर्मयोगे व्यापृता बन्व । तस्या
दिनचर्यानुष्ठान मदा सर्वदैक सततपाराप्रदाह इवावस्यमविदिन्न प्रवहनाममा-
सीत् । मादो तु सा कश्चिदिदानीं यावत् किमपि काष्ठिन्दमभूविना प्राडिक्कस्य
चानुबहूव परन्तु गतेषु केचुचिदिनेषु साऽप्यस्यवशाद् स्ववर्तम्यकर्मसु
किमप्यभूत् शौशन सनाससाह ।

अथ तस्मिन् उद्योदम्बन्त्य, तन्मन्त्रयोगप्रणाली, तत्तपोविधिस्तस्या
व्यागारकर्मपद्धतिश्चाग्राह्यो कारि च नदीनैव समभूत् । तदाहिकदाचित् सा
तद्दृष्टमागन्त्यो निन्त्यादिकपंकेत्यो ग्रामीरेत्यो धान्यादीन् पदार्थान् दावच्छ-
बन्मदीरात्, कदाचित् धान्यान्तरम्यो ये हि व्यागारिणो नगरमागच्छन् तपा
हुते नात्र पक्वा तन्परिवर्ते पारिधमिक जगह, कदाचित् प्रतिवेदिनाना
वसन्त्यसीन्त्य कदाचित् तूतपूर्विका कृत्वा चत्वारंकेरा मूत्रनक्तंयन्, कदाचित्
मूत्रतनुनिर्पन्नादीनां समसाधयन्, कदाचित्, पलाशपन्तर्वे पत्रावलीद्रोराश्च
विदधे, कदाचित् गोमनोरतज्ज्वर चक्रे, कदाचित् मृत्तिकाकुलीनिर्माय तद्विक्रम
चकार, यदा यदा महता सुप्रतिष्ठिताना धनिकाना नापरिकाणा मोक्षमय-
चरकादीन्दनानि स्वहृत्तानोप तत्तनकम्पनादिक कृत्वा तेभ्य प्रददन्ती
पारिधमिक लेभे, कदाचित् मरीचानामाद्रं कस्य हरिद्राया जन्दीराया च सन्धित
(भाषा) ससाध्य, कदाचित् पण्टादीन् वित्रीय च तन्मूत्रधन प्राप । इत्य
नानाविधैर्नष्टुद्योगैर्वन्त्यधनमुपासी तस्मी. कथननि स्वात्मनो जीवनयात्रा-

पथे गतिशीलतामाससाद । अतीव सरलसरल निर्दोष स्वावलम्बननिर्भर
ससन्तोष च जीवन यापयन्ती लक्ष्मी स्वकीयेऽस्मिन् गृहोद्योगव्यापारकर्मणि
व्यापृता स्वल्पाल्पमपि धन स्वावश्यकतापरिपूर्यते प्राप्नुवाना स्वाश्रयादेवात्मानं
पुपोष । दिनचर्याङ्गभूत देवदर्शनं विहाय न सा कस्याप्यन्यस्य गृहं जगाम ।
रात्रिदिव सततं सा स्वोद्योग एव व्यस्तसमस्तात्मावृत्तिस्तस्थौ । विधवापि
सा युवतिर्वभूव, तस्मात् खलकामुकानां दुर्भावदृष्टेरात्मसरदाणाय स्वशिरोमुण्डनं
मासि मास्यकारयत् । न सा क्वचिद्यात्रोत्सवादिषु सामाजिकेपूतसवेषु वृथा काल-
क्षेपं चक्रे प्रत्युत ग्राहकान्प्रति स्वोत्तरदायित्वापेक्षया गृहमेवाधितस्थौ । नगरे
लक्ष्यास्तमिमं स्वावलम्बमुद्योगपरायणता च बोध्यं सर्वसाधारणास्तस्यां
विद्वन्ता समभूवन् । भोष्णे भोष्णे, वर्षन्तीषु वर्षासु, प्रचण्डे शीतकालेऽपि च
यदान्ये व्यापारिणो ग्राहकान् प्रत्युपेक्षामदर्शयन् तदा लक्ष्मी स्वगृहोद्योगे परमो-
द्योगपरम्परां दृढयति स्म । यत्कार्यमन्ये धर्मिका न कर्तुं मुदसहन्त तल्लक्ष्मीर्लीलया
निष्ठापूर्वकं प्रशान्तेन मनसा समपादयत् । तस्यान्तमिममुद्योगसमारम्भमवलोक्य
नगरस्यान्या अपि बाधनं विधवा निराश्रया भनायास्ता जीविकोपार्जनोविता-
मुद्योगाश्रयिणीं कृत्ति ययाचिरे । लक्ष्मीरपि पात्रत्वानुसारताम्यं कार्यं पारिश्रमिकं
च प्रददौ । एव क्रमेण नक्ष्म्या गृहमेव बाणिज्यकेन्द्रमिव स्वयसिद्धं पवित्रं
श्रमनिकेतनमिव बभौ । तस्या बाणिज्यप्रसारेण साकमेव प्रामाणिकता, प्रतिष्ठा,
योग्यता कर्मकीर्तनं, सच्चरित्रता, च सर्वजननेषु क्वाति जगाम । इत्थं व्यव-
सितायामस्तस्यां जीवनं समुल्लसत् ससतोषं च पञ्चपञ्चाशद्वर्षात्मकं व्यतीयाय ।
लक्ष्मीर्न केवलमात्मपोषणमेव चकार । पितुर्मर्यादाशक्तिं दानधर्मादिकमपि
समाचचार । तीर्थाटनयात्रामपि सा कृतवती । यथाम्नेस्तापात् प्रतप्तं काष्ठं न
कामपि भास्वरा द्युतिं सद्युद्दिष्य च घृते तथैव लक्ष्मीश्चास्मिन्नुद्दिष्य प्राप्य देदीप्य-
माना शुशुभे ।

६

अथैकदा नगरे राज्ञी घटिताया दुर्घटनायाः समाचारः प्रातः सूर्योदयेन
साकमेव सर्वतोदिक् प्रससारः । तमिमं दुस्सम्वादं वर्णावलिं निशम्य लोका
अकम्पयन्—‘अत्र नगरवसती मध्यवेन्द्रचत्वरे वर्तमानाया बाप्यां निपत्य
वाचिन्महिलाऽऽत्मघातं कृत्वा प्राणास्तत्याज’ ! प्रत्यक्षदर्शिनोऽपि केचनादो-
षुर्यत् सत्यासंया घटना । तद्वापी परितो राजकीया आरक्षिविभागस्य
कर्मचारिणो बाप्या पतितस्य वस्यचित् स्त्रीजनस्योद्धाराय चेष्टमाना
वर्तन्त इति ।

यया ययासौ दुर्घटनासम्बाधो नगरे सर्वतः प्रसरति तथा तथा कौतुक-
प्रिया नागरिणा भावातवृद्धं तत्र बायीक्षेत्रे जिज्ञासावृत्तितच्चित्तवृत्तयो दूषयः
समावायन् । काञ्चन ध्रुवतपोनि नित्यमिव जलजलसहस्ता उदकानयनाय
तत्राजगन् । सणादेव लोकसङ्घास्तम्भान् पर्वकारयन् । केचन रज्जुहस्ता भ्रमरे
लोहकण्टकधनीविद्वानोदयाना भ्रम्ये वसान् काष्ठवलीनि श्रेणीश्चादाय बायीभ्रमे
त समाजगन् । घटिकाद्वयसमयं बावडू दोनूयो भूरि भूरि पन्थिम कृत्वानको-
पायनानाविधं प्रयन्त्रं सवमेकं समुद्वृष्टं बायीतो बहिरनिन्दु । बहिनिका-
सिते हि दृष्टागरेरे जिज्ञासुर्नौतुकविस्तरिताक्षा दर्शकसमूहा सक्रीडाहलमुख
स्वरमगोपयन्—‘भरे नन्वि तु नञ्जवत्सलस्य बाण्डो विधना भायां लक्ष्मीर्वत
रूपे निपत्य प्राणानत्यासीत् ।’ विषयप्रश्नम् विविधलोकानां विनया धारणा
विचारा कल्पना अनुमानानि तर्कोहापोहा जनखाष्टीकाटिप्यप्यञ्च नगरे यत्र
तत्र सर्वत्र प्रसेम् तयाहि—

‘न ज्ञायते, किमयंमसौ साध्वी लक्ष्मीदेवी नन्वेव रूपे निपत्याकम्माद-
रमयात् कृतवती ? न तस्या किमपि तादृशमत्याहितमम्माभिं श्रुतं दृष्टं वा यत्
सा जीवनान्तमेव दयनीयं कुर्यात् ।’

‘सा तु स्वयमेव स्वावलम्बाद्व्यापारादिकं कृत्वात्मनो भरणपोषणयोग्यं
यत्नमजयन्ती सर्वतन्त्रस्वतन्त्रं स्वजीवनधर्मांमनुसरति स्म । वयं सम्यग जानीमहे,
यदास्या लक्ष्म्या दृष्टेय्यपानादीनि जीवननिर्वाहोचितानि भौतिकोत्तरणानि वा
नापहीयन्ते स्म । न कोऽपि च तस्या अपमानातिरम्कारो लोकापवादो बान्धवेन
सा प्रियात् प्राणानित्यमवत्यजेत् ?’

‘अये सा तु परमपुरुषार्थपरायणा म्मोक्षोपादेव जीविकाकृतिं बाण्ड्य-
ध्यापारकौशलेनावजयतिस्मा न सा कस्माप्याश्रयं वदन्ति, न च कस्यचिद् परा-
धीनतां सेहे । बालविधवाय सा भत्री साखी पतिव्रता विषयभोगान्मेषा
कुसङ्गहृदया तीव्रतमं वैराग्यमाश्रयन्ती तपस्विनीव सयमशीनं जीवनं नमति स्म ।
संपा लक्ष्मीदेवी भावडूक्तिमत्पुत्र्या दृष्टयन्ती व्रतारवासतःश्रद्धाभिः स्वचारिभ्य-
भर्तावोऽग्नयमभिररक्ष । समन्तमपि यौवनं सा निर्दोषं निरदबादं निष्कलङ्कं
निर्विकारं चाश्रयन् । संपातीव सवेता सुप्रतिष्ठिता सदा सर्वदा भद्रजनोचितं
सम्पन्नार्थानुसृतयन्ती सर्वजनैः सुतरां सम्माननीयचरितानूत । तदा पुन
कम्माद्वे तौरिपनवनपथात् कृतवती ?’

‘सम्भवति, केचिन्मानवराशसेनास्या किमपि विप्रकृतं स्यादेन तस्य
नराधनस्यापेष्टितमसहमाना जीवनान्तं कर्तुं मतिं चक्रे परं नैतदव्यस्या पञ्च-
शतीभिः पठते । यत्र साऽजातशत्रुः सन्वरिता दयावती कोमलकस्तुरस्वभावा

च बभूव । शशुरपि तस्याभ्रारिष्ये बनाक्षेप कर्तुं नोत्सहेत् । तदा काशी विहम्बना विभीषिका वा यद्वशमेवा सती स्वात्मानमपह्न्यात् । नात्र विषये किमपिसमाधानं भवति न ।'

'एतदपि च सम्भाव्यते, यदस्या मनसि किमप्यसह्य मनोवाचामगोचर किञ्चिदविनश्यं मर्मच्छिन्नत्वष्ट भवेदयवा कोऽपि तादृशो गुप्तरोग स्याद्येन नितरामन्त प्रपीड्यमानान्ते स्वात्मानमेकाकिनमसहायमनाथ निराश्रय च भावयन्ती तामेता दुष्परिणतिमङ्गीचक्रे ।'

'नहि, नहि अत्र केनापि महता कारणान्तरेण भाष्यम्, निगूढेन दुर्हेतुना वाऽसह्येन भवितव्यम् । नो चेन्नित्यमेव हि देवदर्शनं, यतोऽवासाचरणं, कथा-वार्ताश्रवणं, भगवद्भजनकीर्तनाराधनं च समाचरन्ती, शोभाहृणानायदीनहीन-जनानां सेवासपर्यापरायणा, सदैव ज्ञानोपदेशचर्चासत्सङ्गं कुर्याणां, सर्वतः शुद्ध सात्त्विकं च जीवनं स्वाध्यायादेव सपरिधमं पुष्पुन्ती महिमाजनशिरोमणि सैषा लक्ष्मी किमयमेव गहितमात्महत्यास्वरूपं महत्पापं कर्तुं व्यवस्येत् ?'

'हा, हन्त ! नूनं मुग्धा यूयं नवेत्य तत्त्वतोऽधुनातनानां कलिकासज्जमना दुष्टाशयानां कपटप्रपञ्चपट्टना वञ्चनापकीशलनिपुणानां पशुप्रायाणां नराध-मानां दोषदुष्टानां कदाचारिणां दुष्प्रेष्टासहस्रवित्तसितानि । नूनं केनापि पामरेणास्यां प्रतीयमाचरितं स्यादयवा वज्रप्रहारनिपटुरो मनोभङ्गो विहितो भवेत् किं वा जघन्येन केनचिन्नरपशुना दुर्मुखेन वावदूकेनाक्षेपवचनं सङ्काक्षम-हनुदं हालाहलविषमिव प्रोक्तं स्यादयवास्यां सर्वस्वमवलाया एकाकिन्या अपहृतं भवेदन्यथा को नु वतेत्य प्रियान् प्राणान् सहसा व्यापादयेन्नाम ?'

'कष्टं भो ! विचित्रोऽयं स्वार्थान्धः ससारः । ज्ञातयं कीदृम्बका सम्बन्धिनं प्रतिवेशिनं, सुपरिचितां मुहूर्तो, मित्राणि, सर्वसाधारणनागरि-काश्चास्यां सद्मीदेव्या सद्गुणं सम्यक् परिचिन्वन्ति । तथापि न केनाप्यस्या गतिविधिषु सुखदुःखेषु समवेदनया सहानुभूत्या च सहयोगित्वेनावधानप्रादीयत । तस्मादेवंतस्यां सैषा दुष्परिणतिर्जीवनस्य निष्पन्ना । शिव ! शिव ! मनुष्यतैश्च ननु कुतो व्यलीयत ।'

'अपि वन्द्य ! यत्तमत्र वृथानुमानपरम्परामि किमर्थं यूयं सर्वेऽत्र तर्कवर्षा निदानं चिन्तयथ ? सत्यं तु सहि सर्वशक्तिमान् सर्वद्रष्टा भगवानेव जानीते यथार्थतो नान्यः । किं फलं, को बालामोऽत्र विषये परगुरुरेक्षितं ? दारणो हि कर्मणा विपाको जयति जीवानाम् । पुण्यात्मनामपि च क्वचिद् दृश्यते शोच्या ननु परिणतिः । सम्भवति, वादार्थक्यमाशोकपात्मनो जीवननिर्वाहेऽत्र

जगति संपा कुलोना वधूवैरिजो भक्तवत्सलम्नाभिजनवता महाजनानो वृन्-
 कन्या लदनीनिराधया नि सहाया बर्तकाकिनी पूर्वानुभूतानि निष्पुण्याणि दास्यानि
 च दुःखमयानि दद्यान्तराणि सस्मृत्यात्मन्यानिमनन्तवेदनापूर्णांनितहृमार्नव
 कदाचिदेव स्वमेवात्मनो जीवनान्त वृत्तवतीत्याह !

एवदिना लोकाजातां लक्ष्म्या मृत्युविषये सारादेव समन्तात् प्रवेष्टः ।
 पश्यन्नादेव सर्वेषां तत्र वाप्या समीपे मृहानेव जनसम्मर्दो बोधुममानोज्ञूत् ।
 धारक्षिनिनागम्य कर्मचारिमिस्तत्र द्राक्षताम् काश्चिन् प्रतिष्ठितान्नागरिक-
 सम्याञ्चाकार्यं लक्ष्म्या शबररीक्षारुमारब्धम् । सा वाप्या जते निमग्बनातिर्ज्ञोवा
 निष्पाराया चानूदिति प्रथमं लप्य सर्वेनिर्धारितम् । वृष्टे हि शवस्य परीक्षणे
 सर्वेष्टे शरीरं कोनोनादतिरिक्तं नान्यत् किमपि वस्त्र परिधत्तमासीत् । तस्या
 गले तुषनीमाला, भ्रमवतो लदनीनारयणस्यैकं लघुतमं चित्रं च शोरकैर्भ्या-
 सज्जितमभूत् । मुक्ताञ्चङ्का कनीनसो सुवर्णंकरिका, विद्रुमकण एको,
 यवतिलकणाञ्च धृता आसन् । मालवट्टे च तस्या घोषीचन्दनस्योर्ध्वपुत्रविह्व
 चचित्तमभूत् । गत्रे भुजयो सन्ध्यो वाप्योञ्च मङ्गा मृत्तिकाया कर्तुरवर्णौ
 सेपं वृत्तोज्ज्वलत् । शरीरे यत्र तत्र मस्मोदधूलनरेखा मुप्यष्ट विहिता आसन् ।
 तदेतत्सर्वं परिपश्यन्निहारक्षिभिर्भागोर्ध्वं कर्मचारिभिः 'लक्ष्म्या पूर्वं सङ्कल्प्य
 स्वकीयनैव हन्तिश्चिन्तनं योजनापूर्वकं स्वात्मपातो विहित इव प्रतिभाति ।' इति
 निररायि । तेषां केनचिद् कर्मचारिणा 'मत्स्वामृताया शरीरं विदार्य
 शबररीक्षेण क्षिपतां द्राक्षतरे' । इति तद्विभागीय विज्ञाननियमपालनं प्रस्तावितं
 पश्यन् तत्रोपस्थितेन वरिष्ठेनाधिकारिणा 'नाहमस्या साध्या लक्ष्मीदेव्या
 शवविदारणं समर्थं, यतोऽहं व्यक्तिगतरूपेणैव परिचिनोमि । तस्याञ्चरित
 सदाचरणं च विगुह्य तत्त्वतो वेधि ।' इत्युक्त्वावश्यं कार्यवाहिनीं कर्णल-
 लिखिता विद्याप लक्ष्म्या मृतशरीरं भस्मसात् कर्तुं तत्र विद्यमानेभ्यो शातिसचन्धि-
 जनस्य समर्पितम् ।

तदनु राजकीयाधिकारिणो विषयेऽस्मिन् सम्यगनुसन्धानार्थं साकं
 दशनिर्गारिकं प्रतिष्ठितंजनैर्लक्ष्म्या गृहं जग्मुः । तत्र गत्वातन्निरीक्षितमृहद्वार-
 मनाकृतवपाटमासीत् । प्राङ्गणे तुलसीदलवेदिकाया धृतपूर्णा दीपक-
 प्रज्वलन्मभूत् । गृहस्य सर्वेऽपि च प्रकोष्ठा उद्घाटितकपाटा आसन् गार्हस्पत्योप-
 योगिनो विविधा पदार्था उपकरणानि च व्यवस्थितरीत्या यथास्थानं सरक्षिता-
 न्मभूवन् । अन्तः प्रविश्य यावत् सर्वे पश्यन्ति तावत्तल्लक्ष्म्या गृहमन्दिरे
 देवालयसिंहासनं धृतशीनकं प्रज्वलन्वतीकृतं । एकतोऽर्धदग्धा धूपवर्तिका
 धूमधोरणीरदिगन्त्योज्ज्वलन् । सिंहासने विराजमाना देवमूर्तीना विग्रहाः

सद्य कृतेताभिषेकेन सौम्यरूपा भट्टश्यन्ते । तासां देवमूर्तीनां पुरतो घूपदीपपुष्प-
नैवेद्यतुलसीदलादिभिरुपचारैस्तत्रत्य वातावरण सुगन्धितमासीत् ।
तद्देवमन्दिरस्याधस्तात् गोमयलिप्तायां भूमौ मनुष्यस्यैकस्य कृते
शयनोचितमासनचिह्नमिव कल्पितमभूत् । तस्यां गोमयलिप्तायां भुवि
यवतिलाक्षता समन्ताद्विकीर्णा अभूवन् । एकत्र चन्दनपात्रमन्यतश्च कुङ्कुमपात्र
च न्यस्तमासीत् । पार्श्वे एवावशिष्टानां यवतिलचन्दनाक्षतानां सग्रहणन्यय
इतस्ततः प्रसृता अभूवन् । अन्ततः पूजोपयुक्तानि सद्यो विशुद्धानि
पञ्चपात्राणि पर्यस्तान्यासन् । हृष्टवैतसर्वे राजकीयं कर्मचारिभिर्निर्णीत
यत्नकम्या दुग्धिपूर्वकं प्राङ्मनसि सङ्कुल्य योजना निश्चित्यासावात्मपातो
विहित इति । अथ लक्ष्म्या मृनशरीरमानीय बन्धुबान्धवैर्जातिजनैश्च सर्वे
श्मशानभूमिं नीत्वाग्निसंस्कारं सविधिं सम्पादितः ।

इत्थं सर्वमनुसन्धाय जातस्य विज्ञाय च परावर्तमानं कर्मचारिभिर्
वस्मादृष्टहाङ्गरो पतितमेकं पात्रमासादितम् । तत्र कर्त्तव्यं लिखितमासीत् —

“महं लक्ष्मीर्भक्तवत्सलस्य बणिजो धर्मपत्नी दशवर्षेभ्यो
रजनप्रदररोगेण सततं पीड्यमानाऽभूवम् । रोगस्यास्यासाध्यता, देहावतेर्महान्त
ह्लास, परिश्रमकरणे स्वात्मनोऽशक्त्य, सम्बन्धिना सामाजिकानां च मा
प्रत्युपेक्षाभाव, परिचारकस्य दुर्लभत्वं च विभाव्य स्वेच्छयात्मनो जीवनलीलां
जलसमाधिमास्यायोपसहरे । नात्र मम भरणे कस्याप्यन्यस्य जनस्याणीयानपि
पापदोषलवणेशः । मया यावज्जीव दारणान्पसह्यानि च कुलानि सोढ्वा
स्वपरिश्रमेण स्वद्योगेन स्वावलम्बनेनैव हि जीवननिर्वाहो विहितः । मज्जीवन
पुष्टार्थनिर्भरं निर्दोषं च व्यतीयायेति मे महानेव सन्तोषः । परावलम्बन,
परमुत्तरक्षणं पराधीनता च नाशतोऽपि मह्यं रोचते, तत् एवाहं स्वेच्छया
सुखेनैवैतद्भौतिकं शरीरं त्यजामि । आत्मा स्वजरोऽमर इति मे सुनिश्चितो
वृद्धीयान् हि विश्वासः । मत्कृते मा भूय कोऽपि दुःखदग्धः शोकाकुलो वेति
मामकीनान्तिभाष्यर्थना । मम गृहमपि वर्तमानायां दारुमञ्जूपायां स्वोद्योगे-
नोपाश्रितं कण्ठां क्षण्ठाञ्च सगृहीतं सहस्रमुद्रामितं धनमवतिष्ठते, तद्
सर्वमनायेभ्यो दीनेभ्यो विधवाभ्योऽसहायेभ्यः पात्रत्वानुरोधात् प्रदीयतामिति मे
हादिकी खल्वावाङ्क्षा । नमोज्ञस्तु सर्वेभ्यः ।”

तदिदं पत्रं गृहीत्वा राजकर्मचारिणस्ततो गृहात् प्रतिनिवृत्ताः ।
लक्ष्मीदेव्या सत्यनिष्ठायास्तिस्र्य, श्रमशीलतां, धर्मधिया धैर्यं, स्वावलम्बनं,
सहनशीलत्वं च सञ्चिन्त्य सर्वे लोकास्तस्यां सदाचारगुणान् जगुः —

“किं चित्र यदि राजनीतिकुशलो राजा भवेद् धार्मिकः,
 किं चित्र यदि वेदशास्त्रनिपुणो विप्रो भवत्सगृह्यः ।
 किं चित्र यदि हन्योवनवती साध्वी भवेत् कामिनी,
 तच्चित्र यदि निर्यनोऽपि पुंस्य पाप न कुर्यात् क्वचित् ॥”

एका वाणी सत्या

एकस्मिन् समये कविद् द्वौ मुहूर्दौ परस्पर वार्तालापमकुस्ताम् । प्रसङ्गात्तयोर्मध्ये कित्तेकेनोक्तम्—वृद्धानां परमज्ञानवता विशालानुभवशालिना पण्डितानां कथनानुसारमेतच्छ्रूयते 'यदत्र लोके मनुष्यो दिवारात्रौ च यद्यद् भावेत तत्र प्रत्येकस्य जनस्य मुखान्निर्गतेषु वचनेष्वेक वाक्य सत्यं भवति । मनुष्यस्य ज्ञान सातमल्ल च भवति, तस्मात् स न जानाति निश्चयाद्यस्य मुखान्निर्गतासु वाणीषु कदा किं नु क्वचिन् वचनं सत्या भवति तस्य च वचनस्य क नू क प्रभावो भवतीति । परन्त्वेतावत् भूय सत्यं यदेकस्मात् सूर्योदयात् पुनर्द्वितीयं सूर्योदयं यावदृष्टप्रहरेषु मनुष्यस्य मुखादेक वाक्यं स्ववचनमेव सत्या निर्गच्छति, तस्य प्रभाव फल चापि नूनं भवत्येव ।'

एव स्वमित्रस्य कथनं श्रुत्वाम्येन मित्रेण चिन्तितं यदस्य विषयस्य सत्यासत्यनिर्णयस्त्ववश्यमेव करणीयः । बहुविचारं कृत्वा स त्रियात्मकेन प्रयोगेण तथ्यात्तस्य परीक्षितुमेका योजना रचयामास । तथा हि—एकेश्वरभारं चतुष्कोणं ताम्रस्य घातो पिण्डं नीत्वा स उपसि शीघ्रमेव गहनं वनं जगाम । तत्र गत्वा स एकांते स्थित्वा तं ताम्रपिण्डं प्रति—'सुवर्णं भव ।' इति पुनः पुनरेकमेव वाक्यं वदततश्चौ । स स्वमनसीत्य विचारयामास—'यदि रात्रि-दिवं समुच्चारमाणेष्वेक वाक्यं सत्यं भवति तदासौ ताम्रपिण्डो मदीयेनैकस्मैव वाक्यस्य पुनः पुनरुच्चारणेनावश्यमेवात्र रूपान्तरितो बहुमूल्यं सुवर्णं भवेदेवेति ।'

अथ मुहुर्मुहुरेकमेव वाक्यं 'सुवर्णं भव ।' इत्युच्चारयन् ॥ दिनस्य चतुरः प्रहरान् समत्यवाहयत्, परं स ताम्रपिण्डस्तु सूर्यास्तं यावत् सुवर्णत्वे न परिणतः । प्रदोषे जाते, शोभिनायां रागाख्यायां सन्ध्यायां, विराजिते निर्मले नभसि चन्द्रदेवे, देदीपमानेषु तरलतारकपुञ्जेषु विभातायां च रजनीं च स पुनर्धर्ममवलम्ब्य ॥ ताम्रपिण्डं प्रति—'सुवर्णमयी भव ।' इति साध्यवसार्थं भूयो भूयो वदन् तस्यौ ।

इत्य बुवंतस्तस्य रागास्त्रयः प्रहरा व्यतीता परं स ताम्रपिण्डस्तु यथापूर्वं ताम्रमय एवातिष्ठत् । स च ताम्रपिण्डं सुवर्णत्वेऽपरिवर्तितं दृष्ट्वा स

त्रिचिदिव निराशोऽभवत् । अघाति, निराशा, शम, वेद चानुभवन्ति न त
ताम्रपिण्ड प्रति—‘मुक्तांस्त्वे परिवर्तस्व !’ इत्येकमेवेद वाक्य वार वार
समुच्चारणपरम्परा ।

यदा न प्रनाता रजनीं समालोकित, पूर्वजितिवे ह्युपसोऽग्नौ प्रकाश
चापदन्त, पक्षिणा कतरव च यत्र तत्राश्रयोत्तदासी प्राप्तेऽ पूर्णतया निराशो
बभूव । यदा स सुखोदयस्य समय समीपमागच्छन्त दर्शय तदा स स्वमनसि
क्षेपामसि आधातिकां तस्याज । राशौ जागरणेन खिल, क्षुभानृपा क्षाम,
परिग्रहेण च बलान्तो भूत्वा सो नृप क्षुभो न । क्षीयत्यावेद्यमात् न त
मुक्तांसिदुरे प्रयोपमुरसहरन्तिव तत्र स्वसम्मुख सम्प्राप्ति त ताम्रपिण्ड-
मभिधीक्ष्य त च सम्बोध्य प्रोचैस्वाच—‘अरे जड ! ताम्रपिण्ड !’ यदि त्व
मुक्तांस्त्वे न वस्ते तदा रजतमयी नव !’ इति । तस्य तद्वाक्यस्योच्चारणसम-
कालमेव स ताम्रपिण्डो भाम्बरस्य विभुःस्यानिमहावस्य देदीप्यमानस्य च
रजतस्य रूपे क्षादेव परिवर्तित ।

अधुना त ताम्रपिण्ड रजतरूपे परिवर्तित इष्ट्वा स मनसीत्य पश्चात्ताप
कथंमारभत—

“अहो, मे घैर्बुद्धि । अहो, मे कातरत्वम् !! अहो, ममात्मविश्वास-
क्षीयत्वम् !!! हा, हन्त ! हन्त !! दुर्भाग्येन वञ्चितोऽहम् !!! केवलमेकमेव
वाक्यमवधिष्यते स्म, पर मया नाग्यहीनेन घैर् परिवर्तितम् । नो चेदसौ
ताम्रपिण्डः शुद्ध कलगीतकात् महामुन्य मुक्तांस्त्वविष्यन्ताम नूनम् !! घैर्भा-
भावे मया सिद्धोऽप्यय प्रयोगो भ्रष्टता नीत । अहह !! अधुना किं करोमि ?
क व गच्छामि ? क पृच्छाम्यहं मन्दभाग्यः ???”

इत्येव विमाननेकान् विलापकलापान् कुर्वाण—सर्वस्यापि विनाशकाल-
समये ‘हृदयं त्यजेत्पिण्ड !’ इतिवत् कथमपि स्वमनसं समाधान कृत्वा त
सद्योजात रजतपिण्ड नीत्वा स्वगृहं गयी ।

वार्तमानया काश्चिद्बहुमूल्या. शिक्षा लभानहे । प्रथमा शिक्षा त्विम
यमनुष्यो रात्रिन्दिव यच्च भावच्च किमपि मापते तत्रैवा वापी सत्या भवति ।
द्वितीया शिक्षा सैषा यदि घैर्भाभावे ससिद्धोऽप्यर्थो यत् क्षणाद्विनाशयति । तृतीया
शिक्षा सैषा मनुष्ये किञ्चनमपि धोर परियम पुस्त्यायं काम करोतु पर
भाग्यादिव किमपि नो लभते । चतुर्थी शिक्षा सैषा यदि मनुष्येण विचार्म
वचनमुच्चर्ये, यतो न ज्ञायते कदा का वापी शुभाशुभा वा स्वमुखाद्वाहीनि-
गच्छेत् तथा विरवेद्वा भन्तरिक्षे विचरन्त ‘उपास्तु तपास्तु’ इतिवदन्तस्त
वापी सत्या प्रमाणयेति ।

—०:—

पराधीना अतिथिदेवाः !

अस्माकं भारतवर्षदेशस्य सभ्यताया, संस्कृती, धर्मो चातिथे. स्थानमती-
शोच्च, सम्मानार्हं सर्वपूज्यं च मतमर्थं । तस्मादेव—‘अतिथिदेवो भव ।’ ‘शिवो
मोऽतिथयः सन्तु ।’ सर्वं देवमयोऽतिथिः ।’ ‘भरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृह-
मागते ।’ इत्यादीनि वाक्यानि वेदरमृतिपुराणसाहित्ये समुपलभ्यन्ते । अतिथि-
तोषाय सर्वस्व समर्पितवता गृहस्थाश्रमस्थाना महापुरुषाणां केषाञ्चन चरित्र-
चित्रणान्यपिच वाङ्मये दृश्यन्ते । रतिदेवस्य, दधीचिमहर्षे, कर्णस्य, शिविनृपते-
स्तथा-येषां चोदाहरणान्यत्र स्वमाहारम्यात् प्रोज्ज्वल जाग्रयेव ।

संपातिथिपूजाद्यत्वेऽपि च न्यूनाधिक व्यवहारक्षेत्रे परिदृश्यमाणा विद्यत
एव, परमस्मिन् परिवर्तनशीले जगति महार्घतायामुज्जुम्भमाणायां लोकानां जीव-
सङ्घर्षे च प्रचण्डे जायमाने तामेतामतिथिपूजामिदानीं यथापूर्वं सर्वात्मना
निर्बोद्धुं न पारयन्ति गृहस्था इत्यपि नाविदित सुविशाले सामाजिके जीवने
गृहाश्रमे च महता काठिन्धेन निवसता भारतीयानामस्माकम् । भौतिकविज्ञानो-
र्जस्वलेऽर्धतन्त्रजटिले, राजनीतिगतवर्गसङ्घर्षसङ्कीर्णोऽस्मिन् वर्तमाने युगे नहि
सर्वदेवातिथिलाभो धर्माय, श्रेयसे, पुण्याय, प्रीतये वा पर्यवस्यते गृह्यमिणा-
मिति च प्रत्यक्षमेवानुभूयते प्राप्तकालमस्मान्नि सर्वे । यातायातसाधनानां
सौलभ्यात् पर्यटनावश्यकतायामनिवार्यता गताया, कार्यरत्नापानां बृद्धी जाताया,
प्रयोजनानां विपुलताया वर्धमानाया नभ्वतिथयो गृहस्थैर्न तथा पूजयितुं शक्यते
यथारण्यकेऽनीते समये, यथा चैकतन्त्रप्रधाने साम्राज्यवादिनि घृतांतर्भुक्ते काले
समर्पे । ततो हि केचन लेखका ‘महमानं से भगवान् ब्रूयाए !’ इत्याद्यान्लेखान्
हासपरिहासव्यङ्ग्यवक्रोक्तिमङ्गुष्ठा विलिख्य घृष्टातिथीनामतिथिपूजासरकारे
लोकभावनाशेषित्य प्रातिनिध्येन प्रस्तुवन्ति ।

फलतोऽद्यत्वे महता प्रयोजनेन विना केवलमानन्दाय मनोविनोदाय च
पर्यटन, सज्जनानामप्यतिथीनां पराधीनताजनक भवति । गृहस्थानां पदो
चाधिकापिच प्रत्यहं विलातिथिलाभो योगक्षेम बाधत इत्यपि च नग्नं तत्त्वम् ।
अपुना लोकजीवनं सङ्घर्षबहुलं सङ्कीर्णं च । तथापि प्रजानां न्यायासयेष्वभियोग-

प्रसङ्गा, राजकीयशासनकार्यालयेषु कर्मसम्बन्धाः, समासम्मेतनानामविवेचन-
कार्यक्रमा माहिरपसङ्गीतयोऽपीना समापोजनानि, भोज्यपदार्थानां कृपविक्रय-
प्रयोजनानि, विद्याध्ययनाय विद्वद्विद्यालयनिवासा चारिग्यव्यापारसम्बन्धिन-
कार्यजनानाम्तीर्थदात्राप्रसङ्गाः, प्रकृतिदर्शनाय भ्रमपानि, प्रदर्शिन्यो, और्विका-
वृत्तिहेतोर्द्रव्याञ्जनकारणनीति सर्वाण्येवमिति प्रथम प्रेरयन्ति जनानतिथित्वमङ्गी-
कृतुम् ।

सत्यमेव यदि कोऽपि चातिदिमहाशयो विषयेऽत्र सज्जो न भवति
चेत्तनोऽतिथित्वे चातिथेयत्वे च महद्भरस्यमुपजायते प्राप्तकालम् । भवानन्वि-
तमतिथित्व मया स्वयमतिथेय पराधीनता, दिनचर्यामङ्गलमावश्यक कालक्षेप-
मात्मगपानि सङ्कोच च जनयति, तथैवातिथेयस्यापि मनसि बाधश्च, कुत्सा,
व्यपदाङ्गुल्यमन्त्र-भोम, शीलमङ्गल च विवर्तते । मनोभङ्गात्तदेतदतिथिस्वमाति-
थेयस्य च द्वयोरपि च पक्षयोर्विद्वन्नामाविवेकरोति । चातिथेयस्यु सम्यक्तानु-
रोधात् कथमपि अद्ययाश्रयवा वा शिष्टाचारवशो दक्षकालरात्रानुरूप
ययामितिशाचार्येण केन वा प्रकारेणातिथिसंधारमाचरेदेव परमित्यनुमा-
तिथ्य द्वयोरपि पक्षयो स्नेह, प्रीति, सौहृद मैत्री चाप्यपक्षिण्ड्यान् । यदि च
कश्चित् स्वार्थान्नं कृपणो भोमाविष्टो वा वृत्तोऽतिथिं “उवा देव्या मनो बलि-
प्राधुर्यो बालयाचको । परन्तु न जानाति चाष्टमो ग्रामकच्छक ॥ १ ॥ इति
वृद्धा ‘स्वकार्यं साधयेद्वीमान् कार्यभ्रंशो हि भूलंता ॥’ इत्येता नीतिमाथित्य
प्रमममतिथिदेवत्वेनाभिभेदकस्मात्तदा स नून परतन्त्रो वैरस्यमनुभवेदेव ।
इयमुतोऽतिथिदेवो बहुदम्य सपदिन्या यात्राकष्टानि सोढ्वा चातिथूणां
कन्यविद्वद्भ्यस्तस्य मुनिषाममुनिषा आगणयन्तद्गृहं वाथम वा सम्पा वा कार्या-
लय वा व्रजेत्, तदा तस्येदमातिथ्यग्रहणमतिवृत्ताध्य धर्मकलम्य पराधीनता-
जनक नीरस च पर्यवस्यति विद्वन्नामात्रैकपक्षम् ।

यतो ये देशकालविदो विचक्षणया यात्रविज्ञान सम्यक् परिचिन्वन्ता
स्वतन्त्रविदो भवन्ति स्वावनाम्बिनो वीरा, न ते आयादिनोऽपि कस्म्यविशतिथ्य-
ग्रहणान महमा मनुष्य प्रवर्तन्त । न चातिथिचित्तजनक यदुच्छरातिथिदेवस्वमात्मनोऽ
कस्मादातिथूवन्ति, न चैवविज्ञे पुण्याय सतृण्य सोढोग शोचन्त ।

विषयेऽत्र मुक्तमोक्षानामस्माक स्वयमनुभूतक, प्रवङ्गमदवार्त्त पाठकाना
मनाकिनोदाभाष्यतातिथेयाम्.—

पर्यंकदा वयः पञ्चप्रायाः-मुहूर्तो शीघ्रावकाश सफल कृतुं स्वपद्मद,
निमुञ्चतबन्धनं च बिहनुं, पर्यंतमसुखमनुभवितुं च स्वनगराद्रामान्तरं यत्र यत्र
ज्ञातयः सम्बन्धिनः परिचितः मुहूर्दश्च न्यवसन् । मध्याह्नं यावत् पञ्चहोरी

यात्रा कृत्वा यदा ग्रामोपसमीपं प्राप्तास्तदा श्रमात् परिश्रान्ता खेदलिप्ता. क्लान्ताः
सुतृङ्भ्यां परीताश्चभूमः । कथमपि वयं ग्रामोपवृष्टं सधनाम्रकुञ्जच्छायासु
वर्तमानं महान्नमेकं कूपमगच्छामः । तत्र गत्वा यावत् पापाण्यष्टिकासु विश्रमितुं
न्यपीदाम तावत् काञ्चन ग्रामवध्वो जलानयनार्थमाजगमुः । अस्मान् दृष्ट्वा
वस्त्राञ्चलैरवगुण्ठनक्रमेण स्वमुखान्यावृत्य सज्जानतमुख्यस्तस्मात् कूपाञ्जल-
ग्रहणाय प्रावर्तन्तः । स्त्रीस्वभावमुलभेन तिर्यग्वलोकनेनास्मान् परिचीय
तास्वेकया—‘अये, मातुलोऽयं मे समायात् । अपि त्वं कुशली मातुलः ?’
अन्यया—अपि मे पितरौ भ्रातरश्च स्वस्था प्रसन्नाः ?’ कयाचित्—‘अपि
दष्टो भवद्भिर्मामकीनो देवर स्वस्य प्रसन्नश्च ?’ कयाचन—‘अपि जानीष्वयं
यन्मम पिता तत्र नगरे चिन्तितालयं गतो ह्य शल्यचिकित्सार्थमिति ?’ परया—
‘अपि मे भागिनेयं परीक्षां वापिकीमुत्तीर्णो न वेति ?’ एवविधाः कियन्तोऽपि
प्रश्नाः पुष्टाः । अन्याश्च विविधान् सम्बद्धान् सम्बद्धान् प्रश्नान् पृच्छत्यः
स्वकीयान् जलकलशान् कूपोदकेनापूर्यं कलशाश्च तान् शिरसि निधायास्मान्
सर्वान् स्वहृद् एवा निध्याङ्गीकरण्यायामभ्य यथायातास्तथा प्रस्थिताः ।
मार्गमनुगताना अपि तासु काञ्चनापरिवितास्तस्थो मुहुर्मुहुर्स्मान् परिवृत्य
सधूभङ्गं अपलापाङ्गं लोचनैरवलोकमाना सज्जमानाश्चापि निनिमित्तं मन्दहास
कुर्वाणा सविभ्रममस्मद्गतं किमपि मिथो भाषमाणाश्च क्षणादेवास्मद्वृत्तिपथा-
दगोचरा अभूवन् । अस्माभिः परस्परं मुखान्यवलोक्यमार्गमिथं प्रोक्तम्-
‘अये ता इमा देव्यस्तु । गताः परं तृपाकुलैरस्माभिस्ताभ्यो जलमपि पातु न
याचितम् । अहोमूढत्वमस्माकम् ॥ अस्तु तदधुनावयमत्र जलं पिबाम हस्त-
पाद प्रक्षाल्य मुखमार्जनं कृत्वा च ग्रामं प्रविशामः ।’ एवमुक्त्वा वयमेकैकशो
जलपानाय कूपमवातरामः । यावदस्मात्वेकं सुहृज्जलेन गण्ठूपान् कतुं चेष्टते,
तावद्दूरतः कस्यचिद्दामोमुखस्य सगलास्फालं प्रोक्ष्यं त्रियमाणं स्वरज्वनिरधूयत-
‘अरे ! किमिति कूपजलमावितं क्रियते ? कूपादुबहिर्निष्क्रम्य हस्तपाद
प्रक्षालयत ! मा दूषयत सर्वं कूपजलम् । न ज्ञायते, एते के नु बत मूढा अत्र
समागता ये समग्रमपि कूपोदकं प्रदूषयन्तोऽपि नापलज्जन्ते !’ श्रुत्वा तद्वयं
विचिन्तुं सशङ्का अभवामः । जलपानं विहाय कूपात् बहिरागत्य सर्वाणि दिशु
हव्यान्मत्तरवाम परं कुतो नु खल्वेषो ध्वनिरागच्छति, अस्मान्निपिप्यतीति
तत्त्वतो न किमपि ज्ञातुमपारयामः । तावदस्मात्वेकेन सुहृदामिहितम्—
‘वन्द्य ! इदानीमत्रावस्थानं न क्षेपावहम् ! अनो वज्रामः ! ग्रामं गत्वा
हस्तपादप्रक्षालनादिना सर्वं शान्त्या सविश्रम्भं च विधास्यामः, किमर्थं कोऽ-
प्यस्मान्निपिप्येदकारणम् !’ इत्युक्त्वा स—

‘गच्छ मोतयं क्षीघ्रं स्व ग्रामं नगरेषु च ।

ग्रामेन भोजनं यस्मात् कल्पयस्वाप्तो हि नः ॥१॥” इति यात्रोपनिष-
न्मन्त्रान् ब्रूवाणो गमनायोजनं । मुद्दचनानुरोधाद्वयमपि ग्रामप्रवेशायोत्सुकास्त-
मनु मार्गमवाप्तवन्माहि ।

तस्मादाप्रकृज्जान्निर्गत्य वयं ग्रामं गन्तुं सत्वरं अभूम् । यावत् स्तोत्रं
मार्गं गच्छामस्तावदेवास्माकं मार्गं भ्रान्तिरजायत । वस्तुनस्तत्र ग्रामं परितः
काचिन्मनो प्रावदत् । नवास्तटमन्वनेके मार्गो आसत् । ‘व’ पन्थाः समाश्रयोऽथो
यत्र ग्रामं प्रविश्य स्वजातीयाणां वयसि वयं प्राप्नुयाम, मार्गविभ्रान्तिजन्तो-
पहानञ्च नो माभूदिति विचिन्वो महान्माकं मनस्तुडभून् । को जानीत यथार्थं
पन्थानमिति विवर्तञ्चाजायत ।

ग्रीष्मकालो नो मध्याह्नपमयः । मूर्ध्नाञ्च ललाटन्तपः प्रवरतरकिरितौ-
रस्मानत्यन्तं परिपीडयति स्म । तदेतद्ग्रीष्मप्राप्नोतापकष्टमसहमानोऽस्माकमेक
मृदुवदत्—अत्र ! किं न पश्य ? स ग्रामस्तु नद्यां अस्यां परे पारमवस्थितो
दृश्यते । तदागच्छतु, आगच्छतु, मामनु समागच्छतु ! मात्रं दिशुः मुखा इव मध्यमार्गं
तिष्ठतु, मोक्षं ग्रामीणां जना उपहमन्ति न !” एवमुक्त्वा स मार्गं मेकमनु
प्रचलितुः । वयमपि तमन्वज्जगाम । ग्रीष्मकालादुपेतो संपा नदीं कचिच्छुष्कजला
कचिदाविनश्वरितहृदा, कचिन् कर्मपूरितां चाभूत् । यथा वयं गच्छति प्रायः
किञ्चनमन्त्रानमनिक्रम्य नदीमवतरामस्तावदेवैकं किलानुलङ्घनीयं दुर्गमपूरिते-
नाविलेनं जपनं पूरितं महापङ्काकृतं हृदमासादयाम । हृदयोरभाधितध्वस्मासु
तारभूमितो मन्त्रामारभ्योत्प्लुत्योत्प्लुत्य जलमध्ये निपता नकाञ्चावालोक्षामहि ।
तत्तत्र त्रिलोक्यं ततोऽग्रे पन्थानमवददत् दृष्ट्वा पुनर्महर्नरास्य गता ।
यावदिदंस्ततो वयं सक्तो दिक् दृष्टिं प्रसार्य पश्याम तावत्तत्र नैकमपि
मानवजन्मान् जीव वा वृक्ष वा क्षेत्र वा क्षितिजपर्यन्तमेषामहि । खदिराङ्गारे-
भ्योऽप्यधिकं जाग्वन्मानानां प्रवरतरं तातप्यमानानां भिक्षानां चलन्तो वयं
ततः प्रतिनिवर्तमाना प्रस्वेदकिल्लसर्वाङ्गां मुखदोषतालवोऽग्नमध्वान-
मन्विगन्तोऽपि अमखिन्ना अपि नैदमित्य ग्रामशामिनं पन्थानं विनिश्चेतुं
प्राप्तवाम । इत्येव बभ्रम्यमाणा वयं कचिदनाकृष्टानि क्षेत्राणि,
कचित्कर्तृमाक्षानि स्थलानि, कचित् कण्डपञ्चराजं पत्तलप्रायान्
पङ्कापुत्राद् हृदमासादासाद्य पुनः पुनः प्रतिनिवर्तमाना भ्रान्ता क्वान्ता-
श्चेति तमानाञ्चानूम् । परं ग्रामशामिनं यथार्थं पन्थानमासादयितुं वयमपि नैव
प्राप्तवाम । ततोऽस्मास्वेकोऽब्रवीत्—अये ! दृश्यताम् !! दृश्यताम् !!! तत्रैको
गोपालको बहून् पशूदवारयन् विद्यते । तं गत्वा मार्गं पृच्छाम ।” अस्यामि सर्वे
‘यथा क्रियताम्’ इति तत्प्रस्तावोऽनुमोदितः । ततो वयं दूरतस्त गोपालकं

पशुयूयं चानुसन्दधाना गतिशीला अभवाम । तावदेवैस्मत्साह्वयात्री—'हा, हन्त ।
 हतोऽस्मि ।' मम वामचरणेऽप्य दुष्टं खड्गं रोकण्टको बतोपानह विभेद्य
 मामतस्तत् ।।' इत्युच्चं समाक्रोशन् भूमावुपविष्ट । तद्दृष्ट्वा वयं सर्वे
 तत्पादलग्न कण्टकमुत्पाटयितुमयतामहि । महद्भिः क्लेशैर्नेकैः प्रयत्नेष्व-
 कथमपि तं कण्टकं निस्सार्य गोपालकस्य दिशि गन्तुं प्रवृत्ता । किमन्तमप्यध्वान-
 मतिलङ्घ्य यावद्गोपालान्तिकं प्राप्तुं चेष्टामहे तावत् ॥ सर्वे पशुयूयं नीत्वा
 पर्वतस्येकस्या अधीतिकाया अपरपाश्वर्गे निलीनोऽस्माकं दृष्टिपथादन्तर्दधे भूयोऽपि
 नैराश्य गता वयम्—हा, हन्त । दुर्देवम् ।।' इति स्वदुर्भाग्यमाक्रोशन्त
 किकतव्यविमूढा दिडमुद्राश्चामवाम । अस्मात्स्वेकं सम्मुखे यतमानं तं पर्वत-
 माह्वय प्रोच्चं स्वर—'अयि, भो ! गोपालक ॥ बन्धो ॥ विरम सखे
 क्षणम् । इहागच्छ । शृणुष्व मनाम् वचोऽस्माकम् । 'इति भूयो भूयश्चक्रोश ।
 अथ तेन गोपालकेन दूरं एवाम्यधीयत—'अरे, यूयं ननु क्व नु कुत्र कुत्रो
 वागतु वाञ्छय ?' इति । ततो ग्रामस्यास्मद्व्यन्तव्यस्य नामोच्चारं कृते सति
 स पुनरब्रूत—'नाय पथास्तस्य ग्रामस्य यं भवन्तो गन्तुमभिलषन्ति । सर्वे एष
 मार्गस्तु निर्मानुपमरण्य गच्छति । एतच्च ग्रामान्तरं वर्तते । तं हमे पशवोऽहं
 चान्यग्रामनिवासिनः । अग्रे युष्माभिर्यथायातं तथा पुनः पश्चाद्गतव्यम् ।
 कमप्यन्यं जनं पृच्छन् स्वमामम् । नाहमिदानीं मयद्भूयो मार्गप्रदशनाय सावकाशोऽ-
 स्मि ।' इत्युक्त्वा स तु स्वाभीष्टमध्वानमनुलग्न । पुनर्नैराश्याघगतं पतितः ।
 वयं ततः प्रतिनिवर्त्य पशवतितुमारभामहि । चलतामस्माकं मध्यं कश्चिदब्रूत—
 बन्धव । तमेवाब्रूञ्जामः स्थितं कूपं वयं भूयोऽपि प्राप्नुवामः । एतन्निशम्य
 वयं महत्कष्टमनुभवतोऽपि तत्कृपाश्रयासादनेऽचेष्टामहि । अथुना मध्याह्नकालीनो
 भुवनभास्करो भगवान् प्रवृत्तरतरविरणजालं भूषा तातप्यमानोऽभूत् । शिवस्त
 मार्गं गत्वाऽतिदूरे वर्तमानं तदाब्रूञ्जमपश्याम तदेव सदयीकृत्य तत्र
 गमनायारवामहि । अथ श्रान्ता क्लान्ता अन्तः शुब्धा विवरवाश्च वयं महता
 काठिन्येन तावत् मार्गमनिशम्य पुनराब्रवाटिकानिकुञ्जे स्थितं पुनरिचिर्तं
 ॥ कूपमगच्छामः । यथा यथा वयं कृपाभ्यर्थमायातास्तथा तथास्माकं मनुसि
 कोऽप्यपूर्वो ह्याशास्वचारो जायमानोऽभूत् । कुक्षद्वारमासाद्य यावत्तत्र प्रवेष्टुं
 प्रयतामहे तावदेको महाकायो भयद्वराकारो भुजङ्गमोज्ज्वलोकं सर्वस्मामि ।
 तं साध्यान्महाव्रतवत्सं पणामण्डलं कृत्वा स्थितवत् महासर्पं दृष्ट्वा नान्तु
 प्रवेशाय साहसमस्माच्चमशतोऽप्यवशिष्टम् । पुनरपि वयं भयप्रस्तास्रस्ताभिः तातुरा-
 भ्यामवाम । अथुना किं वर्तष्यम् ? इति चिन्तमानानामस्माकं नयोनिरिवाद्य-
 वारपटाटोपो व्याततान । स भुजङ्गमस्तु तद्वृक्षाद्यं प्रच्छाद्यशीतले स्थले
 स्वकीयं भीमाकारं चक्रासञ्चिद्वृणु च भीतिकं महाविषहं प्रसार्य विराजमानो

बभूव । त कथनकालमिवातिभयद्वुर नीपणाकृति भुजङ्गमालोकमानाना-
मस्माक वाक्शक्तिरपि कृण्वितेवासीत् । भयाद्रोमोद्गमः प्रकम्पश्चास्माक सर्वाङ्गे
समभूत् । लोहकीले कीलितेवास्माक जिह्वा नैकमपि इन्द्रमुच्चारयितु
सशक्ता बभूव । केवल परम्पर मुखान्ववलीकमाना स्तब्धता जटा विशिष्टा इव
भयाक्रान्ता आत्महि । अस्मात्स्वकानाम्यदायि—‘पापाणप्रहार कृत्वा तमेतमुरग
‘स्यानादस्मादपसारयाम ।’ मया सङ्घेतेन निषिद्धस्तत्तुष्ट्यार्थोद्योगो
मत्स्यायमासीदभिप्रायः—‘मैव क्रियताम् ।’ नो चेदय दुर्दणो नीमनुजङ्गमा न जाने
कामपरा विहम्बनामयी कृत्स्यति विरचयदधुना । श्रीमता हस्ते लघुदो यष्टिना
वापि तु नास्ते ? कथमय महाविषो भुशपा विप्रकर्तव्यः ? “ग्रहि नृन च
शार्ङ्गं च चिटीं च बालक तथा । परद्वान च मूर्खं च मण्ड मुष्टान् वापयेत् ॥१॥”
इति महाभारतो मे मनसि तदानीं प्रास्तुरत् किन्तु वचस्तु नैव न मुञ्जात्ययमपि
निर्जंगम । स खलु पापाणोत्प्रेप्ता महावीरो भाग्याद्विरमे व्यापारात्तस्मात् । पर
‘किं क्रियतामिदानीम् ?’ इति प्रश्नस्तु मनो व्ययमन्वासीत् । एव व्यवसिताना-
मस्माक तदानीं कीदृश्यभून्ननोदद्या तत् कोर्षि भुक्तभोगोऽन्तः क्लिष्ट
एव हि जनी जानीयाद्यप्येतो नान्यन्तज्जातु समर्थः ।

पश्चान्तरे यदृच्छता वदिवदेकोऽवाल्क्यो राजपुष्पस्तदेव स्यान्मक्रम्मा-
शाययो । अस्मान् वीक्ष्य तेनाम्नाक प्रवृत्तिं चिकीपित च पृष्ट्वा कथितम्—‘मामनु-
सरत सन्मा ।’ मह हि युष्मभ्य मार्गनिर्दशनं करोमि ।’ एक कथयन्तश्च सोऽ-
द्वस्य वल्गामाकृष्य मार्गमन्वेषतत् । वयमपि तमगत्यानुपातु प्रवृत्ता । इ नु
खलु तुरङ्गमस्य सवेगा गतिं च चान्वक्तव्यता वय सुकृमारु नागरिका, पर
परिस्थितेर्गर्भनीयं यथार्थं सम्यक् परिचिन्वाना वय तमद्वमनुव्रततर
गतिमममासादयितु प्रवृत्ता । कञ्चन मार्गमतीत्य सोऽ स्मभ्यमप्रेगामिन
ग्रामस्य पन्थानमादिश्य दयेच्छ जगाम । वय तु तन्निदिष्टमेव मार्गं ‘नान्यः
पन्था विद्यतेऽस्मत्पाद’ इति लङ्घमाना ग्रामोपकण्ठं प्राप्ता । तत्रापि वृक्षच्छायाभयः
प्रीडाकूर्दनानि कृबन्तः खेतन्तश्च केचन ग्राम्यबालका भवतन्त । ते
सर्वेऽस्मान् दृष्ट्वाऽकारणमेव स्वीयस्वभावाशुभारमस्मदुपहासमकुर्वन् । निर्दोषो
वातस्त्वमावमुलभोऽसि च तेषामसावुपहासोऽस्मन्मनसि शतपुत्रपुत्रमनुदत् । अन्त-
र्बुद्धा अपि वयं म्यितिवशया. परमा त्रितिज्ञामभिनाटयन्तः कथमपि ग्राम
प्रविश्य चत्वर प्राप्नुवाम ।

अय वय तत्र चत्वरे गत्वा यावत् पश्यामस्तावत्तत्र निम्बवृक्षाणामव-
रक्षामाया मृत्तुट्टिमेवपविष्टान् कश्चन बाह्याणान् स्वजातीयानपश्याम । ते च सर्वेऽ

स्मान् दृष्ट्वा परिचीय च सहस्रोत्थाय—'अहो ! अपूर्वा प्रतिययः सम्प्राप्ताः ! नमस्काराः । नमस्काराः ॥ नमस्काराः ॥' अभिनन्दनानि ! स्वागतम् ! स्वागतम् ॥ श्रीमद्भिरतिविदेवैयमत्राद्यातीवानुगृहीता. स्म. पुण्यदर्शनैः ॥' इत्याद्याः स्वागतोक्ती. समुद्दिगरन्तस्तेऽस्मान् सर्वतः परिवार्य साञ्जलिबन्ध सप्रणाम भुजबन्धनैर्वन्दनैश्चाभिनन्दन्तो मिलनोपचारान् समावेष्टुः । वयं च मार्गकलेशे परिश्रान्ता विश्राममपेक्षमाणास्तत्रैव तैः साकमुपविष्टाः । नियण्णेष्वस्मासु सर्वेषु च तेषां मध्यात् वश्चन वृद्धो वार्तालापोपक्रमं कुर्वणोऽब्रवीत्—'श्रीमन्तो नागरिकाः सज्जना इव नु सत्त्वत्र ग्रामीणाञ्जनाननुगृही-
तुमेतावत्कष्टं बहुपरिश्रमं चाङ्गीकृतवन्त ?' अथान्यो बभाषे—'श्रीमन्तोऽत्रागमने सुदीर्घमध्वान् चसन्तोऽतीव कष्टमनुभूतवन्तः स्युः । नात्रास्माकं ग्राम्यप्रदेशे मृत्तरयानानि, शकटानि, वाहयानानि च सुसभानि । तद्भवन्तो ह्युद्यानवृक्षा इव सुकुमारा भित्तप्रायेऽस्मिन् पार्वत्यप्रदेशे समागमनस्य श्रमं स्वीकृतवन्त इत्यहोऽस्माकं भाग्यसम्पत् !' अथान्यः कश्चित् प्रोवाच—'भाम्, जाने, श्रीमता पितामहः' श्री —शर्मणोऽत्रैकदा निखिलज्ञातिसम्भेसनावसरे समाजम् । तैरत्र स्थितम्, तत्र भुषणम्, तत्र स्नातम्, तत्र सन्ध्योपासनं विहितम्, तत्रैतत् चेष्टितम्, एव च तैर्भाषणप्रवचनादिकं कृतम् । ते चातीव सज्जना विद्वान् बह्व्युक्ता सदाचारा उदारचरिताश्चासन् । तेऽस्माकं सत्त्वभिन्नहृदया सुहृदो बभूवुः । तस्माद्भवन्तोऽपि तेषां पीत्रत्वेनास्माकं परमस्नेहभाजः पूज्याः सम्मान्याश्च सन्ति ।' इति ।

एव सर्वेषामेवास्माकं परिषयसूत्राभ्यनुसन्दधाना वार्तालापेषु व्यस्तास्तेऽर्धप्रहरप्रायः समयमक्षयम् । पर्यन्ते तेष्वेकोऽस्मान् सर्वान् साग्रहं स्वगृहमनैवीत । तस्य गृहे विवाहोत्सवो जायमानोऽभूत् । तत्रान्येऽपि च बहवोऽस्माकं सजातीया नानाग्रामेभ्यः समायाता आसन् । 'अद्य रात्रौ जातीनां समष्टिगतं सहमोजनं भावीति कृत्वा ते सर्वेऽपरारम्भसमयेऽपि प्रातरासं कुर्वाणा अधिपन्त । वयं तद्दृष्ट्वा चकितचकिता अभूम् । अस्मात्वेकोऽवदत्—'अपरारम्भकाले यदिमे प्रातरासं भुञ्जन्ति तदा सायन्तनं भोजनं किं करिष्यन्ति ? अति विचित्रमेतत् !' मया सङ्कृतेन ॥ निवार्याभ्यधीयत—'सखे ! नात्र किमपि वक्तव्यम् ! 'यादशास्तारक्षेपु' इति नीतिमेवास्मभ्यं स्वीयताम् ! अत्रत्य सामाजिकं वर्तनमन्याऽयम् । तत्त्वं न जानीये । यथा सर्वे व्यवहरन्ति तथैवास्माभिरप्यत्राचरणीयम् । न वापि विचिन्विता, वैमत्यं बालोचना वा विधेया ।' इत्येवं वदतामस्माकं तद्गृहपतिं प्रोवाचास्मान्—'मान्याः ! प्रातरासं कर्तुं स्नानमाचरन्तु भवन्त । सायं ज्ञानिभोजनं सम्पत्त्यने । तदिदं दीप्तमेव

प्रातरागो 'निर्वर्त्यताम् !' वयमन्तःकितप्या अपि परिधान्ताः क्त्वान्ताश्चापि दातास्पुतायं स्नानायं गृहस्थस्य तस्य गृहस्थ पश्चिमद्वारं प्रविश्य प्राङ्गणं प्राविशाम ।

अयं पश्चिमाशामवलम्बमानो ग्रीष्मकालीनो दिनपतिः प्रहरं तातप्यमानोऽभूत् । तत्र प्राङ्गणे छायाया नाममात्रमपि नासीत् । अस्मत्पादास्तु पूर्वतः एवाध्वकष्टकैः क्षतविक्षता आसस्तो नम्रचरणानामस्माकं सर्वतः परितप्याया नुक् स्पर्शाया व्यया तुदति स्म सा वरुणातीतासीत् । मयोक्तुम्—'सहाय ! इततर स्नायताम् । सिद्धं भोजनं च मोपेक्ष्यताम् ।' तावदेवैव सुहृदाभारि—'कुतो नु क्षन्त्रस्नानायं जलम् ?' तावदेव गृहपतिरेकं जलकलशमानीय तत्र प्राङ्गणैककोणे सस्यापिते स्नातावधिप्लवते ह्येकस्मिन्नोदकटाहे तत् कलशजलं निक्षिप्य तेनैवास्मान् स्नातुमादिदेश । कटाहे क्षिप्तं तत्कलजलं निवान्तमलिनं महदाविलं चामूत् । तत्र जले पुनस्तृणमृत्तम्बाः पाषाणकणिका मृक्कैश्च कद्मञ्च सम्पृक्तोऽभूत् । तज्जलं कज्जलनिमिषिगमिवालोक्ष्यास्माकं तिस्रास्तु क्षुत्पू च सर्वं दूरं पलाभाश्चक्रे । सत्यमेव नन्ततः शुक्लामकण्डा वयं स्वपाका मूदेवास्तेनैव जलेन स्नातुं विवक्षाः कथमपि स्नानाय बद्धमपरिकरः स्नानमारभेमहि । जलस्य तस्य न्यूनतमा मात्रा बीड्यास्मात्स्वेको ऋदिति पानपात्रं गृहीत्वा तेन कटाहस्येन जलेनापूर्यं साहस्ररमुन्मुक्तकण्डं च प्रोञ्चै स्वर—'गणे च यमुने चैव योदावरि सरस्वति । नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुह ॥ १ ॥' इति क्षोभमुच्चारयन् यावत्तस्मात्तस्य जलं घातयद्गुणं गिरसि पातयति तावदेवोच्चैराक्रोशितुमारभे—'अरे ! जलं स्वेतदतीवोष्णं तरलाग्निकल्पं बहतीव मेऽङ्गानि, तत्कथमहमेन स्नायाम् ?' वान्तवीं स्पर्शति जानानोऽपि च गृह्यति पुनरप्येकं जलकलशमानीय तत्र कटाहे प्रजिप्सोवाच—'स्नात् कदाचिज्जलमेतद् नूयंतापेनोष्णता यतम् ! तदधुना धीमतरं स्नानं भवन्तो नो चेद्भूयोऽपि चाधिकमुष्णनामीयात् ।' कथमपि तेन विदाहिना जलेनैव वयं स्नाताः । स्नात्वाङ्गानि परिमृग्य च यावद्द्वयं गृहान्तं प्रविष्टास्तावन्महान्सादित्य ध्वनिमायान्तमशृण्वाम—'तदधुना श्रियन्तोऽवधिप्लवन्ते भोक्ताः ? नव्यं भोजनं परिपच्यमानमास्ते । क्षरा प्रतीक्ष्यताम् । इशानीमेव क्षणात् सर्वं सिद्धयति ।' अयं यावद्द्वयं किमपि स्वकतं न्य निमित्रे तु सशमां स्थानं, तावदेवास्मत्पूर्वंभोक्तारोऽत्रिययो भोजनं परिसमाप्य पतिभ्यो व्युदतिष्ठन्त । उन्मितेषु तेषु भक्षिकाणां समूहास्ताभ्यो ह्युच्छिष्टपत्रावलिभ्यं तत्पुल्यास्मच्छरीरेषूपविष्टाः । तत्रापि च च पुनः कालप्रपणोचितं न किमपि स्थानमानादित्मस्मानिः । 'यावद्भूतुद्दिशयोमयलेष क्व नु खत्वास्थाय प्रतीक्षितव्यम् ?' इति

निर्णेतुमपारयन्तो वयमगत्या तत्प्राङ्गणमेव पुनरप्यागतवन्त । बहिर्नि
सृत्यायातेष्वस्मास्वस्पृश्ययोगिषु काञ्चन महिला सर्वास्ता किलोच्छिष्टपत्रा-
वलीर्वंशस्यालीप्वेकीकृत्य तत्रैव प्राङ्गणस्यैककोणे निवक्षिष्यन्त वयमतिपयो
भूदेवा कृतस्नाना स्थिता आस्म । ताश्च सर्वा देव्योऽस्मदपेक्षया त्वरमाणा गोमय-
मृष्मिध्रेण लेपन भूतले लेप कर्तुं व्यवसिता । यावत्ता भूलेपमकुर्वन् तावद्वय
मक्षिकायूथे परिपीड्यमाना, धर्मस्था च दन्दह्यमानदेहा या हि वत कष्टा दशा
मन्वभवाम सा यत्ननातीतानुभवैकसवेद्या बभूव । अथ च यावत् सद्यः कृती
भूलेपो न शुष्यति, तावत्तत्र स्थातु मन्तु द्वयमपि च दुःशकमासीत् । किं
वान्यिदकरिष्याम ? घण्टाप्रभं समय यावच्छया तथा तत्प्रतीक्षामकरवाम ।
सा च प्राङ्गणभूमिं सर्वतो धर्मतप्ता । प्रत्यगग्निप्रचण्डतापश्चिरयनिवासादपि
चातिरिच्यते स्म । व्यतीतेषु केषुचित् क्षणेष्वेव 'मन्तं प्रविश्यताम् । प्रातराश-
भोजनं ससिद्धं विद्यते । काष्ठपट्टिकासनानि च प्रसारितानि वर्तन्ते । आगम्यताम्
सुखेन स्वीयताम् ! प्रातराशभोपभुज्यताम् ।' एतन्निशम्य वयं द्वारं प्रविशामः
प्राविशाम । यावद्वय सर्वं काष्ठासनान्युपविशामस्तावदस्मात्स्वेकं सखा
जलाद्रं मृदगोमयवितन्ने पङ्क्तिं च भूलेपे सुतरां चिककणो पदमादधान
स स्खलितं सन् घडामध्वं इति शब्देन साकमेवास्मभ्यं भूमौ निपपात । तस्य
तत्रापस्खलनादपघातातिरिक्तं तस्य सर्वोऽपि च देहो भूलेपद्रवेणाक्तो बभूव ।
तस्य तां दुःस्थितिमवालोच्य तत्र स्थिता सर्वा अपि महिला बालका बालिका
युवानो वृद्धाश्च सादृहासं गगनभेदि जहमु । वयमपि चारमनो हासपरिहास-
विनोदवृत्तिभावं निरोद्धुं नाशक्नुवाम । स खलु भुवमालिङ्गन्तपि आस्मत्सुहृत्
स्वयमात्मनस्तथा सस्खलनविडम्बनामुपहासास्पदा परिस्थितिं चानुभवन् जहास ।
स खलु तत्कालमेवोरथाय स्नातधीतेन वस्त्राञ्चलेन कर्हंमक्लेदाङ्कुचित्रित
त्वसरोर प्रोन्दनपरं शीघमेवोत्तस्थे गृहपतिस्त व्यतिकरं ज्ञात्वा तत्रागत्य
तमित्य पपृच्छ अये ! कोऽप्यपघातस्तु नो जातोऽस्ति भगवन् ? नो चेद्ग्रामवैद्य-
माहूय सद्यश्चिकित्सां कारयाम ! कुतोऽत्रास्माकं ग्रामीणानां वसती थीमतां
नागरिकाणामिव भ्रम्यानि भवनानि मुविशातानि विस्तृतानि च प्राङ्गणानि ?
महत्कष्टमनुभूतमस्माकं पूज्यैरतातिथिभिः । स किलाहनोऽप्यस्मत्सुहृत् न कापि
सादृशी क्षतिरप्यज्ञानो वाजायन । केवलं मम जानुनि किञ्चिदपक्षनमिवामानि ।
न कोऽपि चिन्ताविषयः । न किमप्यत्याहिनम् ।' इति ब्रूवाणो मन्दं मन्दं हसन्-
स्माकं मुञ्चानि साभिप्रायं परिपश्यन् स्वासने न्ययीदत् ।

अथ भोजनसामग्रीषु (देवरं शात्वोदनम् मूषं चेति द्वयमेवाभूत्) परि-
वेगितासु पत्रावल्यां वयं सतृप्य भोक्तुं व्यवसिता । अथमग्राह्य एव मुत्तान्तः ३५

समग्र नो दहमाधुनान् उवाच—‘अयि, भोः । पूज्या. !! अतिथिमहाभागाः !!’
 ज्ञातिभोजनं ससिद्धमवतिष्ठते । सर्वेऽपि च सजातीयाः समाजमुपार्जमान्तरैर्मयः ।
 त्वयंताम् । त्वयंताम् !! भोजनवेला समजायत ! अलं विलम्बितेन ! शीघ्र-
 मागम्यताम् !! स्नायताम् !! स्नायताम् !!’ स खल्वेवमस्मान् भोजनायामन्वय-
 यथायातस्तथा गतः । वयं च भूयोऽपि निद्राक्लमाहूढाः । ततो व्यतीते घण्टापरि-
 मिते समये कश्चिदन्यो जनः समागत्यास्मान् प्रबोधयन्नुवाच—‘अयि,
 महाशया । किमर्थमतिविलम्बन्तेऽत्रभवन्तो भवन्तोऽतिथिमहाभागाः । सर्वेऽपि
 च ज्ञातिजना भवतः प्रतीक्षमाणा विद्यन्ते । कृपया भोजनार्थं भटिति
 स्नानमाचरन्तु महोदयाः । यावद्भूवन्तोऽतिथयो भोजनपरिक्लृप्तं कृतस्नाना
 नोपविशन्ति तावन्तैरेऽपि गृहस्थो भोजनायोपतिष्ठते । स एषोऽस्माकमत्रत्यः
 शिष्टाचारो रुढी गतः । त्वरन्ताम् । त्वरन्ताम् !! महिला बालकाश्च सर्वे
 बुभुक्षाकुलिता आक्रोशन्ति । कृपया शीघ्रमागम्यताम् ? त्वयंता भोः !’

एवमेकमनु द्वितीयस्तृतीयश्चतुर्थश्चेति बहवो जना अस्मान्कारयितुं
 तत्र समाजमु । क्रमशः सर्वेऽपि समाजस्तत्रागच्छन् वदमात्म । तेषु
 कश्चन तन्मिलानामस्माकं मुखेषु जलविन्दून्निक्षिप्य ससज्जान् कर्तुं प्रापतत ।
 विवशा वयं नेत्रयोर्जलविन्दुनिपातेन प्रबुद्धाः । तदानीमस्माकं देहावयवाः
 अमकलेशाद् विसीर्यमाणा इवासम् । निद्रास्मान् बाधते स्म, कौलाहलो जायते
 स्म, सर्वेऽप्यस्मानेवाक्रोशन्ति स्मेत्यपरा महती कष्टपरम्परा सम्मुखीनासीत् ।
 तथापि सबन्धेन सामाजिकान् युगपत्तत्रागतानवलोक्य वयं खट्वा-
 स्त्यवस्था कौशेयवस्त्राणि, पानयान्नाणि च गृहीत्वा तैः सर्वैः सादृशं
 विवाहोत्सवकृतं गृहस्थस्य गृहागङ्गे प्राप्य पुनः स्नानार्थं प्रवृत्ताः ।
 पूर्ववर्णितेनैव कटाहजलेन स्नात्वा तद्गृहप्राङ्गणे भोजनाय प्रतीक्षमाणा न्यपीदाम
 अस्मरस्नानानन्तरं घण्टाद्वयप्राये समये व्यतीते सर्वेऽपि सामाजिकाः स्नात्वा
 पत्रावलीषु पक्तिवद्धमुपविष्टाः । परिवेशिताया भोजनसामग्र्या सर्वे ते ज्ञातिजनाः
 * नमः पार्वतीपतये हराय । इति सोढोपभुक्त्वा भोक्तुमारेभिरे ।

एकतस्तु स्वास्थ्यमननुकूलमभ्यतश्चानवसरं कालातिक्रमं भोजनं, ततश्च
 शरीरं सर्वसन्धिषु धमात्पीडयमानमभूत् । कथमपि शिष्टाचारानुरोधाज्ज्ञाति-
 कृतादपवादभयादयं भोजनाय बलाद्बुद्धिमाकृष्य सेच्यमनिच्छन् वा त्रिज्जिह्वोर्बु-
 प्रावर्तमानं तावदेवास्मात् सजातीया विहगाः कणचयमिव भोजनं परिसमाप्योद-
 तिष्ठन्तः । तावन्तं व्यतिकरं, शीघ्रतायाः पराकाष्ठा च विलोक्य वयं परस्परं
 मुखान्यवलोकमाना अर्द्धशुक्त एव भोजने पत्रावलिं परित्यज्योत्थिताः । हस्त-
 प्रक्षालनं कृत्वा भूयोऽपि च ताः पूर्वकल्पिताः त्वग्नाः समासाद्य ध्यानमररवाम ।
 तदानीं रात्रिः प्रभातवर्त्यवासीत् ।

अथ द्वितीयेऽहनि मूर्धोदयानन्तरं वयं लोकानां कोनाहलं श्रुत्वाऽब्रुवाम ।
जलं पीत्वा शीघ्रस्तानादिनाः क्रियां निर्वर्तयितुं सर्वे नदीं प्रति गन्तुं स्वनिवास-
स्थलात् प्रस्थिताः । यावद्वयं स्वावानात् त्रिजिह्वदशे गत्वा बहिर्ब्रजामस्तावदे-
वास्माकं पूर्वपरिचितः सुहृन्मध्वेभ्यो सम्मुखीभूय प्रोक्तवान्नः— ‘अने,
श्रीमन्तो मान्या अतिथयः ! आगम्यताम् ! आगम्यताम् ! अस्मिन् मम निवासो-
दये स्वरदापरेण पुनस्तु महामायाः ।’ एवमुक्त्वा प्रीत्यास्मान् हन्तेनाह्वय्य
समीपं एव वर्तमानं स्वगृहमर्नयोत् । तत्रोपविष्टस्वस्मान् चायचपकपानस्यो-
पक्रमं कर्तुं व्यवसितः । यावत्तस्य गृहिणी देवी चायं पचति तावदस्मत्परिचितः
सुहृज्जातिसमाजसम्बन्धिनी, परस्परं वैरविरोधक्षहृकया उपग्यासक्रमेणा-
स्थान् प्रावर्तत तेन पूर्वपुत्रानारभ्य वर्तमानसमयपर्यन्तं जातिसम्बन्धिन्यो
नानावार्ताः, सटीकं छटिपत्रं चोपवरिजाः । तत्कथाश्रवणेऽप्यमनस्का अपि वयं
सर्वं तदुक्तं सागृहोद्योगं श्रोतुं विवजा बाध्या इवानुम । व्यतीतेऽपि च प्रभूते
समये यदा चापदर्शनं नामूतदा वयं—‘मगवन् ! पुनः सत्यवकाशे
भवद्वातालापयवणमुत्तमनुभविव्यामोऽपुना तु नदीं गन्तुमस्मान्नापयन् ।’
इति प्रोक्तवन्तः । निशम्यैतद्वचनं स जातिगतां कनहप्रतप्ताग्निन्दावादाश्च
स्यगयित्वा— ‘अने, गौरि ! आनीयतां चायम् । विलम्बन्तेऽनिययः ।’ इत्युक्तवान् ।
इत्युक्तवति तस्मिन् तत्पुत्री गौरी—‘तात ! सिद्धयाय चायम् ! अष्टुर्नवानीयने ।
अथ प्रतीक्ष्यताम् ! केवलं चाये दुग्धमिश्रणमेवावशिष्यते !’ इत्युदतरत् । अथ
पुनस्तत्र वातावरणे स्तब्धतां प्रससारं सर्वतः । भूयोऽप्यनीते कियत्रि समये
चापकनाम् स्थाप्या निषाय सा गौरी (वस्तुतः कृष्णा कज्जलवर्णा)
अस्मत्पुत्रो निदधे । चायस्य तस्य स्वरूपं दृष्ट्वा पूर्वदिनेऽस्मानिर्ध्वं बहूतं
तत्कटाहजलं कर्हं माविष्य वनादस्मत्पृतिपदमायात् । केवलमात्मनो मुक्तय एव
कथमपि मनः समाधाय तच्चायमौषधमित्रं क्वायकल्पमपि वाम । ततः पूगीफलं
तमाक्षुषप्रचूर्णं च चर्वयन्तो वयं ततश्चलिताः ।

अथ तद्गृहान्निःसृत्य वयं यावत् त्रिजिह्वदशं ब्रजामस्तावदेवैकोऽप्यो
महाशयो भस्मदिग्भक्तैवरो धृतोर्ध्वपुण्ड्रो रूद्राक्षमाता पञ्चकेशो च दयानो
मध्येभ्योऽमागत्वास्मान् नूचे— ‘मान्या अतिथयः ! श्रीमत्पञ्चायपानायामन्वयितुमे-
वाहमागच्छामि । कृपयागम्यताम् ! नुमागमनेनास्मत्कुटीं पुनस्तु महोदयाः ।’
इत्यस्मान्निस्तस्य सम्भ्रान्तस्य प्रोढवयस्कस्य तपोनिर्जेवः प्रत्याग्यातुं न पारितम् ।
तेनारि तत्रास्मान् स्वगृहं नेतुं बह्वनुरोरो व्यवसि । अन्ततः सम्यजानु-
रोधात्तद्गृहमगच्छाम । स तनुः तत्रास्मान् स्वगृहं नीत्वा नानां प्रदाम त एव
जातिपञ्चप्रपञ्चसम्बन्धिनः प्रज्ज्ञानं वक्तुमारभत । तद्वचनमङ्गीभिरस्मान्नि-

रालक्षित यत्—अयं महाशयो भिन्न पक्षमाश्रयन् पूर्वपक्षस्थान्निन्दतीति । परमर्यादामनुरुन्धाना स्वयमेवात्मनश्चेष्टितं पराधीनता याता वयमतिथिदेवाश्च वृणतितिक्षा विहाय किमन्यत् कर्तुं प्राभविष्याम ? अगत्या तत्रापि च बहुकाल क्षपयित्वा तथाविधमेव चायपानं कृत्वा कथमपि तत्त्वज्ञाननिवृत्ताः ।

एव क्रमेण पञ्चदशजनानां गृहेषु प्रातः कालीनं चायपानं वयमकरवाम, मिथः कलहायमानानां तेषां निन्दावादाभ्याश्रयुवाम । यदा च षोडशोजनोऽप्यस्मी-
श्चायपानायाकारयत्तदात्मनोऽसामर्थ्यं निवेद्य नदीं गन्तुं प्रचलितास्तदा तेनोक्तम्-
'श्रियं सज्जना ! यदि श्रीमदभ्यश्चायपानं न रोचते तदा भगारसं पीयताम्
यावद्विच्छ परं मम गृहागमनेनोपकुर्वन्तु मामवश्यम् ! मरीचिमिश्रेण भङ्गारस-
पानेन श्रीमता भक्त्यागे महत् सौकर्यं स्यात्, मनः प्रसन्नता तु मूनं भवेदेव ।'
स्वमोक्षस्यान्यत् विमन्युपायान्तरमपश्यन्तो वयं तद्गृहमप्यत्रजाम । स खलु स्वयमेव
गृहपतिः शिलायां भगवत्प्रचूर्णमतिप्राचीनं जीर्णं शीर्णं धूलिमिश्रितं प्रक्षिप्य शिला-
पुत्रेण (लोदी) निष्पेषयन् तथैवात्मनः श्लाघां परेषां निन्दावादाभ्याश्रययत् ।
महता काठिनेयेन ततो निर्मुक्ता वयम् ।

यावत् स्तोकमध्वानं प्रजामस्तावदन्त्येऽपि च ज्ञातिजनास्तद्ग्रामवासिनोऽ-
स्माश्चायपानायामन्त्रयन् परमस्माभिरसामर्थ्यमर्हति शौचस्नानक्रियाणामनि-
वार्याविश्यकतां व्याजशतानि चोद्भाव्य ततः परं कस्यापि गृहगमनं स्पगितम् ।
कथमपि चारमनं पिण्डं मोचयित्वा वयं नदीं प्राप्ताः ।

अधुना भग्याह्वयप्रार्थना समयोऽवर्तत । नदीतीरे बहवो ज्ञातिजनाः ग्रामेभ्यः
समायाताः प्रतिघमश्च तीरे स्नानसङ्ख्यादिकं कृत्वा हस्तयोर्घोषवस्त्राणि गृहीत्वा-
गच्छन्तो दृष्टाः । ते सर्वेऽस्मान्दृष्ट्वा साकूतं मन्दहासं कुर्वाणा नमस्कारवन्दन-
कृत्वा दपरीशलेन चास्माकं मुखाकृतीं परिपद्यन्तो भागंमनुलानां ग्रामं प्रतिगन्तुं
प्रावर्तन्तः । यावद्द्वयं नदीतटमासाद्य वस्त्राण्यवतार्य पापाण्येषु यत्र तत्र निधाय जल-
पात्राणि नीत्वा शौचार्थं गन्तुं व्यवसितास्तावन्मध्याह्नं समञ्जनि । इष्टिं प्रत्या-
वलोक्तिं तदा तत्र न क्वापि दूरं यावदेकान्तस्थानं, न वृक्षो, न ध्यायस्माभिर-
घालोकि ! वयमर्यासि स्थितोऽर्कं समध्यात् प्रसरत्तरं विरणुजालं विकिरन्-
भूत् । अस्माकं मलारसगच्छां गदंभशिरसं शृङ्गद्वयमिव पतायाञ्चकं । येन केन
प्रकारेण शौचविधेर्नादौ कृत्वा वयं परावृत्ताः । मलशुद्धिस्त्वस्माकमोपपिन्नरणा
बभूव । यथा तथा नया स्नानं कृत्वा वस्त्राणि च प्रक्षाल्य पुनर्ग्रामं गच्छाम ।

ग्रामं प्रविश्य यावद्द्वयं चत्वरमायातास्तावत् तत्र पञ्चपरमेश्वराणां,
वार्ताविनोदाय समवेतानां बोलाल्लोऽभ्यावि । ते सर्वे मिथो राक्षसप्रायं प्राणा-

निक च द्रुहन्तो मुखाद् गान्धीवर्षा नृवंन्तो दुर्वान्तमपि स्वक्रीडकलुषामि-
 श्वेष्टानिरतिशयाना वाग्मुद्ध समाचरन्त कचहापमाना भ्रमून् । तेषा रौद्रभीषण
 वीमन्स करातरूप वीज्य चक्रितचक्रिताश्चित्रतिविज्ञा इवातिष्ठाम । तत्र केनचि-
 दाहूयमानानम्मान् निम्बवृक्षाधो मृत्कुट्टिमेधूरवेष्टिता । तत्र तेषा प्रपञ्चमञ्चतां
 पञ्चप्रभूणा दुर्वांशान्निधाम्नास्माक नागरो बुद्धिस्तदानीं क्व नु कृतो वान्तदंघ
 इति तत्त्वज्ञो वेत्तु न ग्रानवान । धृष्टारधुवंक सनानाभिभ्रूनङ्ग साक्षेमुरोविदार
 धृन्म जुगुप्सातुरो सन्मङ्गल च विवदमानाना तेषा सान्त्वेयदाष्ट सोद्घोष
 वाग्मुद्ध शृन्वतामस्माक शिरो वेदनाविवनवमत्रायत । कश्चित्तत्र हृष्टाभ्या
 सनूस्यास्फोट, कञ्चन सोरस्ताड, परो महदाग्रहोद्घोषं तदा चेष्टते स्म, मये
 मात्स्यन्माम चरितार्येयता यादवाना स्वकुलविश्वसदुत्थमिव साक्षाद् बभूव ।
 तदानीं तेषा 'कलो ब्राह्मणराजताः' इत्युक्तिमिमा सार्यका नृवंत् 'ग्रहो रूपमहो
 ध्वनि' प्रत्यक्ष बभूवास्माकम् ।

तत्सर्वं वाक्प्रपञ्चकुशलाना क्षमीणुनञ्चापतनमैरवाणामकाञ्चताञ्च-
 मवलोक्य वम ततो निर्गत्य स्वकीयमावाप्तस्यनमाञ्छाम । यावद्दम धौतवस्त्राणि
 यत्र तत्र प्रसारयामस्तावदेको वृद्धोऽम्मानाहूय स्वगृहं नेतुमायमौ । तस्मा
 ग्रहाद्विनयान्मर्यादानङ्गमयाद्य तदामन्त्रण निवेदयुमद्यस्तुवाना वम तद्गृहं गताः ।
 सोऽप्यस्माद्वायपानाय विवद्यानकार्यात् । सोऽप्यन्ततोऽपरस्ततो द्वितीयस्तृती-
 यश्चैति भूयोभूय साय यावच्चत्वारिघटार चायपानमकरवाम । रात्रौ पुनर्जाति-
 मोवन प्रागिव निधीये कृत्वा पुनरयेमहि । एत तत्र स्थिताः कथमपि पत्रि
 व्यतीत्योपसि शय्यास्तदक्वोऽप्याय कमपि किमप्यद्रुवायाः शेपादामेव रात्रौ
 स्वगृहं गन्तु तूष्णीं प्रस्थिता ।

प्रतोऽन्वेष्टिदित्वेन कन्यानि गृहामन विशेषतो विवाहादिमहा-
 महोन्मयेषु जनसम्मन्त्रेषु सम्मिचनमतिथीना क्नेशाय दोषाय पारदस्यायैव
 भवतीति तस्य सत्यं च । सान्त्रोऽयिक पराधीनो भवत्यतिपिरिति निष्कर्षः ।

पूर्वाग्रहः

राधारमणो नाम द्विजवत् कश्चिद्बभूव । स खलु परम्परया प्राप्ते राजाश्रये स्वजीवन परिपालयन्नासीत् । तदानीं देशेऽत्र शिक्षाविकाशस्तथोन्नतिक्रमस्तादृगुत्कर्षश्चिप्रं प्रोच्ये स्तरं च न पस्पर्शं यथादृष्टे । राधारमणो वर्णाश्रमसनातनधर्मानुयायी ब्राह्मणोचितेषु कर्तव्यकर्मसु सोऽयं सन्ध्या-पूजारुद्राभिषेकचण्डीपाठग्रहजपसातिप्रभृतिषु तदुपयुक्तेषु चान्येष्वपि पौरोहित्यकर्मकाण्डक्रियाकलापेषु च सुतरां प्रवीणोऽभूत् । स हि विद्यायावशपेक्षितामधीतुं नापारयत्तथापि राजसेवया, शीलसतोपवृत्त्या सदाचार-चारित्र्येण, स्वभावमाधुर्येण, व्यवहारकोशलेन तथार्ग्येणैव तैस्तैः सम्बोधितैर्गुणैस्तत्कालीनस्य शासकस्य क्षात्रनृपते प्रीतिपात्रमासीत् । भूदेवत्वाद् राजा कृपापात्रत्वाच्च नागरिका सर्वेऽपि चास्मै राधारमणाय कामपि सम्भावनामादर-पूर्णमिकार्पुः । तत्कालीनं शासकं प्राप्तकालं स कुलीनमास्तिक चरित्रसदाचारवन्तं राधारमणपण्डितं योग्येषु कार्येषु नियुज्ये, सोऽपि च शासकानुग्रहापेक्षया, स्वपूर्वजानां यश प्रतिष्ठापेक्षया, लोकसङ्ग्रहाभिलाषेण च राज्ञा निर्विष्टानि सर्वाणि कार्यानुष्ठानानि योग्यरीत्या सम्पादयन्नासीत् । कदाचित् कथावाचनं, कदाचित् रुद्राभिषेकचण्डीपाठग्रहजपादिकार्यं कदाचित् होमयज्ञमार्जनतर्पणानुष्ठानं, कदाचित् शतचण्डी-सहस्रचण्डीविष्णुपागादिभिश्च स्वशास्तुर्नरेशस्य सर्वाणि धर्मकर्माणि सम्पादयन् सनातनवर्णाश्रमधर्मे परा प्रीतिमास्था निष्ठा श्रद्धा भक्तिमास्तिवयं च दृढयामास । राजापि च तं ब्राह्मणं कुलीनं शीलवन्तं सत्पात्रं च मत्वा तस्मै दानधनादिवमन्ववस्त्रादिकं च दत्त्वा समतोपयत् । तं च राजा स्वराजसभायां सदस्येषु पण्डितेष्वेकमन्यतमं जनत्से । तत्र राजा पण्डितसभायामप्येऽपि चानेके विद्वांसो राजाधिता बभूवुः । तेषु केचन परम्पराप्राप्ता स्थानीया केचन बहिस्तः समानीय नियुक्ता नवसिद्धिता ब्राह्मणा वैवाकरणा न्यायाचार्या साहित्यशास्त्रिणो वेदान्तिनः कवयो धर्मशास्त्रिणो मूर्तिवास्तात्रिषा ज्योतिर्विदश्च बभूवुः परं शीलसतोपतपश्चर्यासदाचरादिगुणैः राधारमण एव नरेशस्य सुतरां प्रीतिपात्रं बभूव ।

अथ राधारमणो नरेशस्य बालसस्य समवयस्यवृत्त्यासीत् । राधारमणस्य

सोमाग्राद् तस्याययन्नृतस्य राज्ञो राज्यनिहासनेऽभियेकानन्तर तत्तुलवृद्धिश्चमः
पुष्पपल्लवकनसम्पत्तनायो महावृक्ष इव सर्वतो विस्तारमाससाद । राज्ञो
वन्नुवाग्यवा पुत्रवत्तत्रादयो आनृनन्यो जामातरः सर्वेऽपि च कौटुम्बिकाः
सदस्याः सदा सर्वदा स्वस्या प्रसन्ना शिशिता दीक्षिता सदावाप यशस्विनो
महोर्च्यं पदान्दवितिष्ठन्तः सत्कुशला सानन्दा सुखिनश्चासन् । तेषा सर्वेषामेव
राजकुटुम्बसदस्यानां रावारमरो विप्रवरे षड्भान्निभावाः, स्नेहसौख्यं,
सम्मानमावना जातिशयेनासन् । राजकुले ब्राह्मणस्यास्य रावारमणपण्डितस्य
तयाविवा प्रतिष्ठा प्रतिपत्तिश्च दृष्ट्वा जातिस्वभावान् केचनान्ये पण्डितास्तस्मा
मद्रूहन्, यदा कदा शप्तावनर तमन्यशिक्षित राज्ञः समक्षमेवाक्षिपन्,
तस्यान्वज्ञतामयोप्यता चाख्यानम् परन्तु स्वयं राज्ञो मते राघामणोऽग्री
ब्राह्मणोऽम्भदायितो भाम्भदातो मुलक्षणः शुभोदकंश्च वर्तते, तस्य चात्र
राजप्रासादे वसति. सद्वासो यातायातं चास्नाकं सर्वेषां हिताय मङ्गलाया-
न्मुदयाय च पर्यवस्यन्ति, तस्मादसौ कदापि चात्र विप्रवरो न कथमप्यवमन्तव्योऽ
नादरणीजो विनयायितव्यः प्रत्युत यदासाध्यमाराध्यः पूजनीयश्चेति
षारणावालकृद् सर्वेषां राजगरिवारस्य मदस्यानां बढमूना बढूव । तेन हि
विघ्ननानेष्वपि बहूपु समयेषु विशेषज्ञेषु विद्वत्तत्त्वज्ञेषु राजपण्डितेषु
रावारमास्य स्थानं नृपकुले पूज्यं, सुप्रतिष्ठितं, निर्वाहं, सुरक्षितं चासीद् । इत्थं
राजकुलं देवमाने रावारमणपण्डिते, नृपमवने कदाचिद् यक्षोपवीतसंस्काराः,
कदाचिद्वापानविवाहमहोत्सवाः, कदाचिद् पुत्रवन्मनोरयाः, कदाचिदज्ञानुष्ठा-
नमङ्गलानि, कदाचिद् देवमूर्तिप्रतिष्ठाप्रसङ्गाः, कदाचिद् नवनिर्मितानां
मन्थमवनानां वास्तुनकरणानि, कदाचिद् जलाशयविद्यालयानामुदाटनसमार-
म्भाश्च प्रावर्तन्त । राजा चासौ य कमपि शुभारम्भं स्वमनसि सङ्कल्पते तत्रादौ
रावारमणैः साकं सम्मन्य तत्तद्दमति प्राप्य तदनु शुभारम्भेषु प्रवृत्तिं करोति ।
इत्थं वर्तमानयोस्तमोर्ब्राह्मणनृपमोर्महान् समयो व्यतीयाय ।

अथैव गच्छति काले तत्राजाधिताः पण्डितसन्नायाः सर्वेऽपि च ब्राह्मणा
रावारमणाय प्रच्छन्त द्रूहन्तः क्रुध्यन्त ईर्ष्यन्तोऽभ्यनूयन्तोऽपि च न किमपि
तस्याहितं कर्तुं मनारयन् । यद्यपि ते सर्वे प्रावस्तस्य हितं चावितुं सर्वैवाचिन्त्यन्
परन्तु न मनापि किमप्यनिष्टं कर्तुं तद्योगक्षेमं वा निरोद्धुं शक्नुः प्रत्युत यदा
यदा समयोऽतिक्रामति तथा तथा तत्सोत्तर्यं. योऽऽमृद्भिः सम्मानः प्रतिष्ठा
च वृद्धिश्च गच्छन्ती समनूय ।

यदा ते सर्वेऽपि राजगरिपदो द्रोहिणः सदस्या ब्राह्मणपण्डिता रावारमण
बहूनां निन्दन्तोऽपि, तस्मै नृपं कुप्यन्तोऽपि, तस्मा अत्रितरा द्रूह्यन्तोऽपि,
तद्विषयमनिष्टं चापमानं कर्तुं न शक्नुः परच रावारमणे राज्ञोर्मदिकाधिक

कृपाभाव विश्वास घनिष्ठतामात्म्यता च जायमानो दन्तुस्तदा तद्विषयेऽ
न्तर्मेनस्येव चिन्तयितुमारेमिरे.—

“न ज्ञायते यदस्मिन् राधारमणबाह्ये किमर्थमेतावान् राज्ञो भक्ति-
भावो विजृम्भते ? किमर्थं चास्मिन् सर्वेषां राजपरिवारसहस्रानां बान्धवश्रद्धा ?
किमर्थं चास्मिन् नृपतेः सुतरां विश्वासः ? किमर्थं बाबालवृद्ध सर्वे राजकुटु-
म्बिनो जना निरतिशयमस्मिन् स्निह्यन्ति ? किमर्थं च सर्वे तेन सहात्मीयतामेतावनी
द्रव्यन्ति ? किमर्थं चामुमेव सर्वेष्वपि राजकीयेषु धर्मकृत्येष्वभ्यन्तरीकुर्वन्ते ???
को नु बलास्मिन् तादृशो गुणातिरेकोऽस्ति यद्वशं मतो राजा, राजमाता,
राजरमण्यो, राजकुमारा, राजकुमार्यो, नृपतेर्बन्धुबान्धवाः, सामन्तादयोऽधिका-
रिणश्च सर्वे तं बहुविधासपात्रश्च सम्मानार्हश्च श्रद्धेयश्च पूज्यश्च प्रतिष्ठा-
योग्यश्च मन्यन्ते??? का वा वत सिद्धिस्तदधीना यदसौ तया राज्ञो हृदयं जिताय ?
को वायवा मन्त्रस्तस्य फलितो येन सः साम्राज्यश्रिया सर्वानपि च राजसिंहा-
भूरिभोगान् विनायासं भुङ्क्ते ? किं च तदगुप्तं रहस्यं बद्धमन्त्रं वा सोऽरचयत्
येन नित्यमेव महत्सम्मानमुखं समश्नुते ? किं कृत्वा च सः प्राप्तकालं महान्तं
द्रव्यसङ्घातं पुरस्कारसमुदायं च लभते ? हा, हन्त ! हताः स्मः ! परिमुपिताः
स्म भो ! तदत्रास्मिन्नराधमे राधारमणे बद्धमूले तिष्ठति सति नास्मा-
कस्यचिदन्यस्य विद्वद्गुरोरास्यापि शोरकर्यं साधनं सम्भवति !!! कथं नाम
स एव कण्टकः समूलमुत्पादयितुं शक्येत ? भद्रो ! मनेन ब्राह्मणापसदेनात्र वयं
सर्वेऽपि राज्याश्रिताः कृतविद्याः शास्त्रिण आचार्या वाक्पतिकल्पादेषां राज्ञः
कृपातः परिवर्द्धिताः ! किमतः परमनिष्ठं स्यादस्माकं सर्वेषां विदुषां ब्राह्मण-
सम्मानान् !! आश्रयं त्विदं यदयं सात्त्विकस्तमिमं नराधमं राधारमणं
विहाय नान्यान् विदुषो बहु मन्यन्ते !!! प्रत्यक्षतोऽस्मान् सर्वान् समुपलालयन्तपि
स एव नरेण, परोक्षे तमेव हि श्लाघते, तदगुणानेव शायति, तमेव बहु सम्भाषते,
तमेव विमर्शवसरेषु भूयो भूयो नीतिनिर्धारणं पृच्छति, तस्मिन्नेव महत्कार्याणां
कार्यभारमुत्तरदायित्वं आरोपयति, तमेव हि सर्वत्राद्रिपते भूषाम्, तस्यैव पूजा,
तस्यैव सम्मान, तस्यैव सरकार, तस्यैव सम्भावना, तस्यैव सहायता, सम्मानना,
योग्यता च समर्पयते । तदत्रास्मिन्नराधमे दास्याःपुत्रे राधारमणपण्डिते विद्यमाने
सति नास्माकं शास्त्रविदा मुनिसिक्तानाम् दीक्षितानां विचक्षणमतीनां कवीनां
कलाकाराणामपि राज्ञो हृदये स्थानं भवितुमर्हति । नृपस्य प्रामाण्यात् गतानु-
पतिज्ञाः सुप्रतिष्ठिता धनिनो नागरिकादेषां तमिमं राधारमणमेव हि
सर्वकार्येषु पुरस्कुर्वन्ति । हा हन्त ! इत्यविद्यायां दुःस्थितौ दितमानायां कथं
स्याद्वतायास्माकं निर्वाहः ? कथञ्चास्माकं योगक्षेमं निर्वाचं भवेत् ? तदगुना

विषयेऽत्र किं कर्तव्यम् ? कथं चासौ दुरात्मा राधारमणः समूलमुत्पाटितो भवेत् ? किं कृत्वासौ ब्राह्मणधर्मो राधारमणो राज्ञः प्राङ्गणदपदञ्चेत्, तद्दृश्यतश्चायं दूरीक्रियेत ? एवमेव सर्वेऽपि च राधारमणस्याहितं विनाशयन्त स्तस्युः ।

अथैव वक्ष्यति कालेऽत्र भारतवर्षदेशे महात्मनो गान्धेनेतृत्वं गौरा-
न्यासनात् स्वराष्ट्रोद्धारहेतोः स्वतन्त्रगान्धीयन प्रारम्भे । ततोऽसौ दूरदर्शी
नरेशो 'राज्यानां विलयो नूनं भावीति' तत्त्वतो हि परिणामं विज्ञातवान् ।
अति क्षणं राज्यविवले राधारमणसङ्घानां राज्ञोऽन्तरङ्गमेववानां स्थिति-
र्नात्र सोमना सरक्षणव्यवस्थां लप्स्यते इति सन्दिग्धं नरेण स्वकीये शिक्षा-
विभागे कस्याचित् पाठशालायां राधारमणस्य परिवर्तनं विद्यावाध्यापक-
त्वस्यो नियुक्तं । एकादा राधारमणमेकान्ते समाहूय तेन भूरतिना प्रोक्तम्—
'द्विजवर्य ! तव राजसेवया, राजभक्त्या, सदाचारेण, विद्याया, व्यवहारेण,
वर्तनेन, योग्यतमाहमनीव सन्तुष्टः प्रसन्नश्चास्मि । यावन्ममैव राज्यमविकलं
तिष्ठति तावद्भवतोऽत्र राज्ये या जीवितावृत्तिरपुना वर्तमानास्ते सा
मयापूर्वमनुरहता स्थास्यति, तव राज्याङ्गे सेवासम्पादनकार्यं च प्रागिव निर्वाधं
प्रचलिष्यति, परन्तु प्रवर्तमानमेतत् स्वराज्यान्दोलनं कदाचित् राज्याधिकारा-
नपचायेन, राज्यानां विलयोऽपि ननु भवेदिति सम्भाष्यते । ततो मया भवतो
वृत्तिहरणार्थमेवास्माकं राज्यस्य शिक्षाविभागे स्थानान्तरं हियते ।
भवांस्तत्राध्यापकादेन सेवाकार्यं विद्यता, राज्याङ्गरायाप्यपि च यथापूर्वं
सम्पादयतु । अहं शिक्षाविभागाधिकारिणः समस्तपरिष्यामि यत्ते भवन्तं
राजसेवाकर्तृत्वं प्राप्तादे समापनार्थमनुमन्येरन्निति ।'

धूर्तवज्राधारमणः पूर्वं किञ्चिदिव राज्ञोऽहपातिव मेने, तथान्तर्मनसि
कमलाकान्तादिभिर्विरोधिभिः कृतं किमपि पश्यन्वज्रातमनीयं कपट-
जातमिवामन्यते, परन्त्वन्ते निर्दोषहृदयत्वाच्चोपसृज्यत्वाद् राजभक्तेरकट-
कृतवज्राभावात्तथा भर्तृपिण्डस्यानृष्यहृतो कुलीनत्वाच्च तामिमां राज्ञः प्राप्ता
शिरसि धृत्वा राजप्रासादे पाठशालायां चोभयत्रापि सेवासम्पन्नमात्मनो हृदयस्य
विमुक्तभावेनारेने । परञ्च तदुक्तं तमिमं परिवर्तनजन्यं व्यतिकरं तद्वि-
रोधिनः प्रतिपक्षावलम्बितं पण्डिता द्वेषवशात् स्वानुकूलमिव मत्त्वान्तर्गुह्यं
मुमुदिरे । ते च सर्वे राधारमणस्य तदिदं स्थानान्तरं राज्ञः कोपोद्भवमिव
मत्वा केचन स्वनियुक्तिं तस्य पदे सम्भावयन्तो बहुप्रसीदन्तोऽपि स्वकीयामग्रे
भाविनीमभ्युन्नतिं समुत्प्रेक्षमाणस्तत्तुते सस्पृहाश्च बभूवुः ।

अधुना देशेऽस्मिन् भारतवर्षे गान्धेर्महात्मनो नेतृत्वे क्रियमाण स्वरा-
ज्यान्दोलन सर्वतोदिक् प्रवचार । तस्यैतस्यान्दोलनस्यामोघा क्रान्तिकारिण्य
प्रवृत्तयश्च कामप्यभूतपूर्वा दुर्भेद्या गतिशीलता प्रभाववत्ता तीव्रता चासादयन् ।
न केवल गौराङ्गशासनान्तर्भुक्तो ध्वेवापि तु क्षात्राधिकृतेषु स्वदेशीयेषु प्रा-
न्तेष्वपि प्रजामण्डलादिभि सङ्घटनैः प्रस्तुतान्यान्दोलनान्यपि प्रचण्डवत् प्रवे-
ष्टुम् । क्षात्राणां स्वसत्ताधिकृतेषु राज्येष्वपि चान्दोलनसम्भवा सङ्घर्षा व्याप्ते-
नु । तादृशी सर्वा परिस्थितौ दृष्ट्वा राज्ञा राज्याङ्गेषु यत्र तत्र भृत्यानां राजसेव-
कानां न्यूनीकरणमङ्गीकृतम् । यथा यथा राष्ट्रियमान्दोलनमिदमुद्रेकमाससाद
तथा तथाच स्वदेशीया क्षात्रा नरेशा स्वकीयानां माण्डलिकराज्यानां विलयम-
वश्यभाविन सम्भावयन्तोऽस्वस्थचित्ता विभ्रान्ता भयभीताश्चकिताश्चाभूवन् ।
अस्मिन् हि व्यतिकरे नरेशस्य पण्डितपरिषदो भङ्गो बभूव । प्रान्तान्तरेभ्यस्त-
दाश्रयमागता सर्वेऽपि च ब्राह्मणपण्डिता नृपस्य सकाशात् विभ्रामवृत्तिं दृष्ट्वा
यथेच्छ स्वगृहान् प्रति जग्मुः । केचिदय स्थानान्तराणि कारयित्वा स्वोपमुक्तां
विभागानन्यान् राजकीयान् समाश्रयन् । अधुना राजप्रासादे राधारमणस्यापि न
तादृशी कापि तात्त्विकी कितावश्यकतावाशिष्यत । सर्वे सर्वे राजसेवासम्पा-
दनस्यावश्यकता शिथिलतामवाप, परन्तु राधारमणस्य पाठशालायामभ्यापकत्व
क्रमेण स्थिरतामापद्यमानमालीत् । पर्यन्ते चतुष्पञ्चवर्षानन्तर राष्ट्रेऽत्र
स्वराज्यस्थापना बभूव । साम्राज्यवादिनो गौराङ्गा शासका भारतादस्मात्
समुद्रस्य परे पार पलायन्त । कावेसीय नवशासनमत्र देशे प्रभातान्त्रात्मक
समभूत् । इत्थ राधारमणधर्मणे नृपतेराश्रयं सेवासम्बन्धश्च भूलतो विच्छेद
भेजे । इदानीं तस्य जीविकावृत्तिसाधनमेकमात्रमभ्यापकत्वमेवावशिष्टमभूत् ।

अस्ति कस्यचिन्नगरस्य धर्मशाला । तत्रैकस्मिन् कसे कश्चिद् ब्राह्मणो
बहिस्तः सद्यः समागत स्वकीयान् सम्भारान् सस्थाप्योऽविष्टोऽस्ति । तत्पुरतोऽग्रे
केचन नागरिकाः सञ्जनाश्च निषण्णा वर्तन्ते । स एव वर्यतुः । मायाइमासस्य
सायन्तनः समयः । दिने मेघा धाराप्रवाहमवर्षन्, ततः सूर्यास्तमनात्पूर्वमेव हि
निविडतमो धनान्धकारो व्याप्नुवानो बभूव । नवायतोऽसौ ब्राह्मणो यात्री तत्र
धर्मशालायाः कसे स्थितैरन्यैरात्रिभिः सह स्वपरिचयं सस्थापयन् वार्तालापान्
कुर्वणोऽभूत् । सर्वे 'कुत धीमद्भिरागम्यते ? वा हि ननु भवता जन्मभूः ?
कस्मिन् कुले लब्धजन्मा भवान् ? जीविकावृत्तिश्च का ? ननैत्रागमने भवता
हेतुः कः, किं वा प्रयोजनम् ?' इत्याद्यान् प्रश्नान् पृच्छन्तो जनास्त ब्राह्मण-
मातपन् । सोऽपि नवायतो द्विजवरं धुत्सामकण्ठो यात्रावृत्तेर्नितरां विलप्योऽयन्त
परिप्राप्तो आगरणुखिन्तोऽतिदीनदीनो दिवर्णो मायंजनितश्चमदशास्त्रीरध-

मानसर्वाङ्गोऽपि च कथमपि सिध्दाचारानुरोधात्तैः सज्जनैः कृतानां प्रशानानामु-
त्तरप्रदाने सम्यक् धर्मेण शान्त्या च तान् प्रति शर्ननार्पमाणो बभूव ।

अत्रान्तरे किञ्चिदिव स्तिमिते हि वर्षाप्रवाहदेगे, रजनीमुखे प्रज्वलितेषु
दीपेषु, राज्ञी प्रवर्तमानाया कदिचत् पण्डितोऽग्नौ धर्मशास्त्राया प्रवेष्टार-
मणिलङ्घनमेव बह्व प्रविवेश यत्र राधारमणोऽग्नौ च सभ्या नागरिका मिषो
भ्रायमाणो भासन् । त कक्ष प्रविष्टमात्र एव स स्फुरिताघरोष्ठः किमपि
विवक्षुरिव श्लोधाध्मातो विस्फारिताहाभ्रनेत्रो रोषाम्बिता बाग्दस्यमानसर्वाङ्गो
धूमितमस्त्रिष्को विभ्रान्नाशेषमनोवृत्तिरिवादुदयत तत्रोपविष्टः सर्वे । यावत्ते
सर्वे तस्मै सद्यः समागताय कथमपि नमस्काराभिवन्दनादिकं सिध्दाचार कर्तुं
व्यवस्यन्ति तावदेव स मेघगम्भीरया गिरा श्लोषकपायितया च तत्र पूर्वतो
वर्तमान राधारमणुपण्डित प्रतीत्यमूचे—‘हा, हन्त ! राधारमण ! त्वमत्रापि
मामुन्वीहदितुमागतः ? किमर्थं त्वमेवमद्यापि विनाशाय मम चेष्टसे ?
निखिलमपि जीवनं यावत्स्व कस्माद्देतोर्मम वृक्षुपरोष कुर्वणिः किमर्थं वृषा
मां बलासि ? तत्र राज्याधये वर्तमानोऽपि त्वं मा स्वदुष्टतुल्योर्ध्वमानोऽभू-
पुनरिदानीमत्रायतमपि मा पीडयन् मे पिण्ड मुञ्चसि ! त्वया पापेनाहं भूयो
भूयोऽनहृतो, मुहुर्नाददस्यापि मेऽपवाराय किमर्थं त्वं मामन्वारब्धः ? मया ते
किमनिष्टं विहितं देन त्वं प्रेत इव मामिहाप्यपनापितुं सन्नदीऽसि ? यत्र
यत्राहं त्वया पीडितो दूरमपव्रजामि तत्र तत्रैव त्वं मामनुसरन् स्वापद्मोदलान्मम
हितमुच्छेत्तु प्रमत्तसे ! राज्ञा बह्वादृतस्व त्वपक्षदलान्मम किं किं नापहत-
वानसि ? राज्याधये स्मितवता त्वया मम किं किं नापहतम् ? न जाने त्वया
को मु इत भैरवो बैतालः कर्णैरिद्याचो वा साधितो देन शास्त्रहृताभ्यास,
सदाचारिण दिदासमपि द्वित्र मा ते राज्ञा त्वदपेक्षया बहु मेने ? अरे दुष्ट !
त्वमित्थं चेष्टमानः किमिति नो लग्नये ? दाम्भिक ! प्रचण्डदुर्जनापसद !
असाध्यवान् !! इतस्त्वं मृटिति पलायन्व यावन्मम श्लोधानो घलन इव
मस्मसालं भवसि । न शृणोसि किं मूर्ख ! जड !! बधिर !!! अपचेतन !!!
शौघं पलायस्व स्थानादस्मान्नो चेन्नाणान्तमपहन्तव्योऽसि मया दुर्बुद्धये !!!

नवामृतस्वापरिचितस्य तस्मैवविधानं दिषवदसह्यान् दुर्दुर्गारान् श्राव
श्राव तत्र धर्मशास्त्रायाः कक्षे स्थिताः सर्वेऽपि सज्जनास्तस्य सद्विदमकाण्डता-
प्यदमवलोकमानाः सद्गता सद्गान्त विस्मयमापेदिरे । समुद्रान्तर्हिता विक्लवा
इव ते साश्चर्यं समर्थं च परम्पर मुखानि पश्यन्तो यावद् वास्तवीं स्थिति,
तात्त्विक पूर्वापरसम्बन्धं वा परिचिन्वन्ति, तावदेव राधारमणो गौरवमात्मनो
रक्षन् धर्मैर्गवमभायत—‘अये कथनाकान्ध ! त्वं किं भूमेव ब्रवीषि ? भू

तु त्वां मम सहधर्मणि सजातीयं बन्धु सुहृद सखाय च मन्ये । त्व पुनरत्र
माम स्तुर्दैर्घ्याणोरपतक्षसि । मया ते किं नु ब्रूतापकृत, विप्रिय वा चरित येन
त्वमत्रायतोऽपरिचिते देशे काले समाजे विषमाया च परिस्थितौ निरर्थक
कलहकाण्ड कुर्वाणो वृथाक्षिपसि माम् ? अहं त्वदीवात्र समागतोऽस्मि,
धर्मशालायामेवास्या प्रकल्पितनिवासो विहाय कसमिम नेत ववाप्यन्यत्र गतो
न च यथात्र केनपि साक परिचयलवसेषोऽपि वर्तते, चान्द्रमन्त्रस्या स्थानीया
स्थिति मनायपि तत्त्वतो वेद्यि । सद्योऽत्र समागताय मह्यमतिथये त्वमित्थमकारण
कृतधूम्रं कुप्यसि, तन्नावयोर्द्वयोरपि क्षेमावहमनुरूप च । प्रियमित्र !
न त्वयैव मय्यनागसि निर्दोषे ब्राह्मणे कुपितव्य निरर्थकम् । निक्षिप्तेऽप्यस्मिन्नगरे
त्वमेवैकोऽसि बन्धु पूर्वपरिचित, पुनस्त्वमेवेदानीं मह्य निर्दोष कुप्यसि, तदिदं न
ते पाण्डित्यप्रतिभानुरूपम् । मया तु गृहात्प्रस्थानोद्य तेन मनस्येव चिन्तितमासीद-
त्वय्यत्र पूर्वतो वर्तमाने ममात्मभोजनशय्यानिवासादे सुविषा भविष्यति
त्वामासाद्य चाह प्रवासेऽप्यत्र न कामपि दुःस्थितिमवाप्स्यामि । ततो विपरीत
त्वं तु स्वकीय रौद्रभीषण रूपमाविरकरो । भ्रातृ ! मा त्व ममात्रागमन
त्वदहिताय सम्भावय । प्रशम नयस्व त्वमिममात्मीय शोभम् । सचेता भव ।
देशवालो विचारय । मैवमात्मनो दोर्ज्ञत्यादात्मान मामिमानपरिचिताम्
सर्वान् सज्जनान् विक्षोभय । यदि मया जानताऽजानता वा किमप्यपराध
विप्रियमनिष्ट वा कृत भवेत्तदा सदपीदानीं त्वया परिस्थितेऽनुरोधात् क्षन्त-
व्यमेवोचितम् । विदोषतोऽप्यपरिचिते नगरे ममि प्रवासमाधिते ब्राह्मणेऽने तव
कोपकलह सर्वेषामनुचित । त्वं तु कृतसर्वशास्त्राभ्यासो दार्शनिकोऽसि
महापण्डितगतरदीय बालिशत्वं नोपपद्यते । सद्ये ! शांतिं लभस्व । किमर्थं
मा दुर्वचनैरपराधये ? भ्रातृ, स्वस्थो भव, मैवमवाप्यन्तःकृत्वा विमनायस्व ।
सर्वेषामपि प्राणिनां हित परमेश्वरो रक्षति, न कोऽपि कस्यापि हितमहित वा
कर्तुं समर्थ । स्वमात्मवशादेव हि जगति जीवा सुखदुःखयो स्थित्यन्तराणि
प्राप्नुवन्ति । तत्र को नु ब्रूत कस्याप्यनुबूल प्रतीप वाचरितुं सक्षम ? ततो
विहायानुशरा वृषणा धितवृत्तिं कथमपि दुर्विनीत मन समाश्रय शान्तिं
लभस्व ।

रमलाञ्जलि — 'भरे ! जानेऽहं ते शठघ्नम् ! यावदहं तव जन्मभूमौ
राजपरिपदि सदस्यत्वेनास्थां तावत् त्वया मम हितं सदा सर्वदापवाधित
पुनरपुना त्वमत्रापि ममाहितं कर्तुं भागच्छ । यिक् त्वां मूर्खं शठ दाम्भिकम् !
इदानीं त्वं कृत्वसौजन्यस्य पातण्डवादानाग्रयसे । पूर्णतस्त्वं धूर्ताचार्योऽसि-
दिगम्बर ! नाहं त्वायाधुनापकीयलसत्तरपि प्रचारणाहो न च पातण्डवचनं

कथमपि वञ्चनीयोऽस्मि ! अहं सम्मगिदमित्य जानामि यत्तव भवु तिष्ठति
जिह्वामे हृदये तु हलाहलम् !' यदि चैव न स्यात्तदा ब्रूहि किमयमत्रागतोऽसि
नो ! दुर्जनापत्तद ! धूर्तशिरोमणे ! ब्रूहि, ब्रूहि शीघ्र, किमयं मामनुलग्नो-
ऽत्रागतोऽसि त्वम् ?'

राधारमण—'यमेत्य प्रतिमाति यद्भवान् विद्वानपि व्यवहारज्ञान
सर्वसामान्यमपि न वेत्ति, देशकालस्थितिमपि नावगत्य जानीते । स्वराज्यात्
पूर्वतनी स्थितिमेवानुबिन्दयन् भवान् तामेवात्मनो मानसो दुर्वारणा
दृश्यमि, परतु न जानाति भवान् यत्ततोऽपुनावधि दियन्ति परिवर्तनानि,
दशान्तराणि स्थित्यन्तराणि च जातानि । भूदेव ! किं नात्रगच्छति भवान्
यद्यपुना तन्माण्डलिकाना राज्ञा सामन्तवादि प्राचीन जीर्णं क्षीणं च
शान्तं पूर्णं विषय जगाम । सत्स्थाने नन्य प्रजातन्त्रात्मक शासन देशेऽत्र
सर्वत्र प्रवर्तित भारतवर्षे । सद्य विचार्यताम्, विचार्यताम् बन्धो ! 'यशाम्ये
शिवसा हि न ।' प्राक्तनो राजाश्रयोऽपि नामयेपता जगाम । पूर्ववर्तिमिर्देश-
वर्षाणुपगिहताना पारस्परिका बाध्यनीया सम्बन्धा भूवतो हि विच्छिन्ना ।
राजानोऽपुना अष्टराज्याधिकारा समर्पितमवस्था पराभवमगमान् चानुभवन्तो
गहित कथयित दयनीय च जीवन मृता इष्टेन स्थितिपालनपरवद्य जीवन्ति
तदाश्रयवर्तिनो क्ता माहृता मवाहृताश्चापि चेदानीं वृत्तिच्छेदाशक्तमनः
कुटुम्बपरिवापणामुदरदरीपूरणाय यत्र तवेतस्ततो बन्धन्यमाणाः
स्थानात्स्थानान्तरमाहिग्न्यमाना परिभ्रमन्ति । भूहमपि कात्र परिवर्तन-
कात्यचक्रे निपातित, परम्परप्राप्ताद्राज्याश्रयादपवञ्चित सर्वानपि प्राक्तनान्
सम्बन्धान् त्यक्त्वा नवीन, शासनाधिकारिभिः स्वजन्मभूमं स्थानान्तरितोऽत्र
'नौकरी'—प्रसङ्गेनागतोऽस्मि । ममात्र राजकीये विद्यालये संस्कृताध्यापकपदे
परिवर्तनमकारि नम्यशासकैस्तत्र एव हि जीविकावृत्तिमपेक्षमाणः
शासनतन्त्रस्याज्ञानुरोधे परिपालयन्महमपि सर्वसाधारण इवागच्छन् ।
किमहमन्यत् कर्तुं समर्थं ? मया नौकरी तु तावत्कर्तव्यं जीविकाहेतोः ।
तद्भवन् । परिस्थितेर्वातावरणस्य, देशकालयोश्च यथायंता परिपश्यन्
न त्व मपि कोपकटासबापान् ग्रह्णुं मर्हसि । सखे ! मान्यया भद्रचो गृह्यताम् ।'

रामलालात् —'हू, असत्यमेतत् सर्वं तेष्वनापितम् । किं ब्रूयान्वसि ?
किं मुधात्मनो व्यर्थं सौजन्यवाग्वात् वितनोषि ? यावत्त्वमहं च तव शास्तुः
शासने तत्परिपदि राजपण्डितत्वेन स्थितो, तावत् त्वया सततं ममोन्नति-
मायोऽवच्छेदो हित च मे सदापवाधितम् । यद्यपुना पुनस्त्वमत्रागत्य मम सर्वनाशाय

चेष्टमानोऽस्ति । दुष्टमते ! पश्येदमादेशपत्रम् । पश्याज्ञापत्र शिक्षाविभागाध्यक्षस्य,
यस्मिन् स्थानादस्मादन्यत्र मम परिवर्तनस्य, मम स्थाने तव नियुक्तेश्चादेश
मुस्पष्टमुल्लिखितोऽस्ति । एतत् सर्वं तवैव षड्यन्त्रविलसितम् । कष्ट भो !!
त्वमिदं सर्वं जानन्नप्यनभिज्ञमिवात्मानं धोषयसि । स्वाकारं प्रच्छाद्य शृगाल
इव भीरुस्त्वमत्र बहिस्तः सौजन्यमपनाटयन्न लज्जसे ? त्वमघमाघमः । दुष्ट,
विरमास्माद् व्युत्पारात् ! नो चेत्त्वामिहैव गतहस्तयित्वा पादप्रहारंरहंतास्मि ।
स्त्रीजनसामान्यं कृतवमाश्रयन्नपि न कथं लज्जसे ? निर्धुंणु । नीचापसदः !!
हा, हन्त !!! ज्वलतीव क्रोधानलज्वालाभिर्भेगं हृदयम् !!!'

राधारमण — 'मये, कमलाकान्त ! किमर्थं निराधारं वृथा मयि दोषान्
प्राशङ्कसे ? नाहमत्राशतोऽपि दोषभाक् । यदि च मया त्वत्पक्षे किमप्यपराधं
भवेत्तदा नाहं तादृशो नीचो जघन्याचारं पामरो वास्मि यदात्मनो दुस्तलन
पापाचारमपराधं वा त्वत्पुरतो न स्वीकुर्यां, क्षमा च त्वां न याचेय, प्रायश्चित्तं
पश्चात्तापं वा न कुर्यामन्तर्दम्प । वस्तुतोऽहमत्र स्थानान्तरप्रकरणे सर्वथा
निर्दोषोऽस्मि । तथापि यदि त्वं मामात्मनो हितघातकमेव मन्यसे, तदा
सर्वान्तिर्यामी सर्वगुहाशयो भगवान् समदर्शी जानीते वास्तव रहस्यं, षड्यत्र वा
यद्वा तद्वा तात्त्विकं भूतार्थं मम वूटनीतिविगुम्भितं वा यत्किमपि स्यात् ।
प्राप्तेऽपि च शिक्षा विभागाध्यक्षस्यादेवे लिखितरूपे कथमहं तत्परिपालनाय
तत्पुरो न भवेय, विशेषतोऽस्मिन् समये, यदाहं सर्वसाधनविरहितो दीनदीनो
वृत्तिविहीनश्चास्मि ।'

कमलाकान्त — 'एतन् सर्वं तु तवात्मकृतानामपराधानामेव दुष्फल
त्वयावश्यमेव हि भोक्तव्यम् । त्वया किल राज्ञः प्रियेण तत्कृपाबलाभिमानेन
मदोऽभेदेनास्मत्सदृशानामनेकेषां पण्डितानामाशाभङ्गो मनोरथविघातश्च
अप्यायि, बहूनां मानभङ्गेनापि च त्वया दुष्टेनापचेष्टितमनेकदा । सस्यावता
सज्जनानां विदुषां च वृत्तिज्ज्ञेयमकरो । राज्ञः शासने स्वयच्छरदक्षेण बाह्य-
पण्डितानां शापा स्वयमात्मनि घृता । तत्प्रभावादेवेदानीं त्वं क्लिश्यमानोऽस्ति ।
तदधुना किमर्थमेव साक्रोशमाक्रन्दसि ? भुङ्क्ष्व तावत् स्वहतापकर्मणां फलमिहैव ।
अधुनापि च त्वं दुष्कर्मपापचरण्यो न विरमसे मूढ ! पालच्छिना शिरोमणौ !!
किमर्थमेव कुर्वाणोऽपि च नापलाज्जसे ? अत्रागतोऽपि त्वं ममापकाराय परिकर
बन्धा सन्नद्धोऽस्ति । तवागमनसमवाप्तमेवाहं सार्वभारतीयसेवायै पृथक्कृतोऽस्मि ।
मा, पाप ! दुरात्मन् !! मन्दमते !!! बाह्यणापम !!!'

राधारमण — 'मयवन् ! कमलाकान्त !! साधो !!! मा त्वं मामग्यथा

सम्भावय । न मया जातुचित् कस्याप्यहितमनिष्टं वा मनसा, वाचा, कर्मणा
 जाचरितम् । परमेश्वरसम्बन्धाद्राज्याश्रयम्भु मया पूर्वजानामुत्तपथिगारे
 तत्रोद्भूतम् । यदि च राजा मह्यं सन्धिकं कृपानाव ब्रूतेस्म, दानमातादिकं
 च मे श्रोतार्येन्दवि स्म, तदा तत्र को मे दोषः ? स च यदिमा मध्येन श्रोत्या
 समभाषत तदपि कथनहं रोद्धुमशक्यम् ? परमेश्वरो वेत्ति सर्वं तत्त्वतस्तथापि
 यदि त्वं मानेव त्वदाकर्ष्यं हेतुभूतं मन्यमानः पशुप्रायं कुक्षसि तत्तत्तत्त्वात्मनो
 मनोनालिन्यमिति बलमुचिषत स्यात् । साधुना त्वमथ वर्तमानानाममीषा
 सर्वेषां सज्जनानां साक्षिन्ने मा विडम्बयसि तत्तत्त्वात्मनो हृदयमनिनतामा एव
 शोयः । अहं नयवत्पां सरस्वत्या, स्वर्णदेवस्य स्वनुरोदधं शनयं कृत्वा ब्रवीमि
 यदमं मयि तवामिनोषो नाशतेऽपि घटते । नाहं ते कौनमात्रनमात्मानं समर्पये ।
 अतः परं त्वं यदेच्छं रोद्धुं स्वतन्त्रोऽसि । त्वं तु सर्वजनसमक्षं प्रत्यजमेव मामा-
 क्षिपन् विरमसे । सत्यमेव मम मनसि त्वत्कृते नास्तेर कोऽपि दुर्भावो
 बद्धममः । मानुषित्वं व्यतीतं सर्वं, माय त्वमात्मानं मा चेन्मां सर्वान् सम्प्रा-
 न्नातिक्रान् मज्जनारब्धं दुर्बन्धनं पीडय । अमस्व सा साधो ! कमलाकान्त !
 ममदम्, धमन्व !

कमलाकान्त — 'धरे ! जानेऽहं तवार्कौशलयम् । त्वं प्रच्छन्नदुष्टोऽपि
 प्रत्यक्षतः साधुतां प्रकटयसि । परमेतत् मुनिश्चितं विद्धि यदिदोऽधुना गच्छामि
 परं प्राप्तकालमहं ते वैरघोषनं स्वबन्धं करिष्ये इति प्रतिज्ञाने ।'

एवं त्रिषां दुर्वादान् जन्तुं कमलाकान्तो बहिर्निर्गम्य ।
 तत्रैवमपि सन्नाम्नमिह सर्वं सम्वादं निधम्य चक्षित्चक्षित्वा बहिर्गता
 उज्ज्वला इव बीजं तत्तु ।

अथ धर्मशास्त्रात्मा बहिर्निर्गता कमलाकान्ते तत्र विद्यमानेषु
 नारिकेलसज्जनेष्वेको रावारमणः पश्यन् — 'धीमन् ! कोऽसौ कमलाकान्तो
 यो हि भवन्तमेव दुर्वादानां प्रामाणिं दुर्बन्धानि चान्वीत् ।
 मरुतश्च मूनमतीव उज्ज्वलावन्तः परमज्ञमासीत् यदेव कूष्माण्ठमपि तं
 परमर्षेणाधित्याश्रयन्तः । धीमतां सहनशक्तिं प्रशान्तचेतस्त्वं तस्य च
 दुर्भाषणं कटाक्षाशेषाश्च थाव थाव वयमतीवाश्चर्यमन्वभवाम । सत्यमेव
 भवन्ती महाश्रुतसम्पूजाः शमीनां वृत्तिविद्या महात्मानो यद्वैविध्यस्या-
 साध्यदुर्बन्धस्य कृत्वादितो मर्नेच्छितो दुर्वादान् सर्वजनसमक्षं व्याहृतान्
 श्रुत्वानि न मन्यन्ति कुपिताः प्रभूतं परं — उज्ज्वलाधित्यं स्थितप्रज्ञतां
 जानन्ति सोमनस्य चाक्षिताः । कम्मानिन्तु मनस्यैव चिन्तितममूढदुष्टतां

मुष्टामुष्टि दण्डादण्डि द्वन्द्वकलहो महान् भवितेति । पर भवतो नून
महात्मानोऽविचला सर्वसहा येस्तस्यापभापमाणस्य दुर्जनस्य कोपाविष्टस्य
नृपसो सर्वमपि दुश्चेष्टाविलसित सेहिरे । तद् यदि नास्ति कष्टकर, तदा
यय तदगत सर्ववृत्त तच्चरिताचार च भवन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छाम । कृपया कथयन्तु
न । यतो महत्कुतूहलमाश्चर्यं चास्माकमन्तर्भनसि जायमानमास्ते ।'

राधारमणोऽभूत्—'सम्मान्या महानुभावा ! नास्त्येवान्न विषये
किमपि विस्तरेण वर्णनयोग्य तथापि यदि कुतूहल तदा श्रूयताम्—स एष
कमलाकान्तपण्डितो देशान्तरादायस्यास्माकं शासकनरेशस्याश्रमे निवसन्नवर्तत
मज्जन्मभूमौ । सोऽयमतीवोऽकृष्टप्रतिभावान् सर्वशास्त्रपारङ्गतो विद्वान् वर्तते ।
तद्विदुष्यस्य परिषयमाप्य राज्ञास्माकं स्वकीयपण्डितपरिषदि सदस्यत्वेन नियुक्तः ।
सत्राप्यसौ प्रायेण क्रोधाविष्टो भूत्वा सर्वेरपि चान्द्रो परितप्तदस्मै नित्यमेव
कलहायमानोऽभूत् । विदुषोऽपि शास्त्रज्ञस्यापि तस्य स्वभावोऽपीव क्रोधनो
वर्तते तथापि विद्वानुरागिणास्मच्छासकेन तदनुचितकर्तव्यतुलोधात् कथमप्यारा-
ज्यविलस्य तु स्वभावस्याप्यस्य जीविकावृत्तिरीदार्येण परिपालिता । जाते हि
देशेऽत्र स्वराज्ये, राज्यानां विलयप्रसङ्गे च सम्प्राप्ते स एष राजा ससम्मान
विश्रामवृत्तिं प्रकल्प्य राज्याश्रयान्निर्मुक्तः । ततोऽसौ नवीनेऽस्मिन् प्रजातन्त्रात्मके
शासनेऽत्र स्थानीये विद्यालयेऽध्यापकपदे नियुक्तिमाससाद । परन्तु स्वभावादतीव्र
क्रोधनत्वाद्, धीमत्त्वात्कटुभाषणत्वादहम्न्यत्वात्वासौ वरिष्ठाधिकारिणो महोर्ध्वं
पदाधिष्ठत सम्मानार्हानपि च तृणाय मन्यमान सदा सर्वदासौ साकं दुर्वादकलु-
पितान् कलहानकरोत् । तेन तस्य दुर्धनवहारेण कुपितैर्दुर्लभैर्द्विधाधिकारिभिः
शिक्षाविभागाध्यक्षप्रमुखैस्तस्यानपरिवर्तनं वा स्थानादस्मात् पृथकरणं वा
समपितम् । सयोगस्याय प्रसङ्गे यद्वि शिक्षाविभागाध्यक्षैरस्मात्प्रागपत्रसमर्प-
णमाकाङ्क्षितम् । प्रकृत्या द्रोहपरवशत्वादसौ दुर्वादवैरिष्ठाधिकारिणोऽपि च
भूयो भूयो निनिन्द्य, तदादेशमपि च नैव पालयामास । तस्मात्तेऽमुं नोकीर्त
पृथक्कुर्वन् । किमधिक वक्ष्ये महानुभावा । भवितव्यता हि बलीयसी । तैश्च
शिक्षाधिकारिभिस्त पृथक् कृत्वा तत्स्थानेऽहं नियुक्तः । स तु सप्ताहात् पूर्वमेव
पृथक्कृतोऽधुना स्वदगृहान् प्रति त्रिगमिपुर्वन्तते । ग्रह च तत्स्थानेऽध्यापनकार्यं
चित्रीपुंरसैवान्न समायातोऽस्मि । अग्रे यत्किमपि बभूव तत्सर्वं भवतां समसमेवे-
दानो समभूत् ।'

परिषदयो जनः प्राह—'प्राश्नयं स्वेतत् यत् स स्वात्मनो कृत्युपरोपे
भवन्तमेव हेतुमूतं मवानो दुर्वचोभिराचिरोप । तद्भवतस्तस्य च निष्पत्तिं किं नु

वत मनोमालिन्यकारणम् ? यदि कष्टकरं न भवेत्तदात्र विषये मुहुः समधिकं
किमपि ज्ञातुं समुत्कृष्टते मनो न । कृपयोच्चताम् ।'

राधारमण—‘धीमन् । कोलायोऽत्र पिष्टपेयगुणवञ्छतेनाश्रुतेन वा ?
तथापि भवता विज्ञासावृत्तिरुत्तरे यथार्थस्थितिवोधाय य निवेदयामि द्विविद् ।
धूमनाम्—यस्मिन्नात्र पण्डितपरिपदि बहवो हि ब्राह्मणपण्डिताः सदस्यत्वेन
नियुक्ता आसन् । अहं च कमलाकान्तश्च तत्रान्वतमौ सदस्यावभूव । यस्मत्पूर्वं-
पुरुषाणां राज्ञश्च परस्पर परम्परागतसम्बन्धात्, मम पूर्वजानां राजसेवासम्पाद-
नापेक्षया स्वयं मम च राजसत्तेर्होत्रेरेयो मा बहूनां स्नेहसद्भावेनोपनामयन्ना-
सीन् । परन्तु कमलाकान्तोऽसौ पण्डितो द्रोहपरवशं स्वभावदोषागमयि भूपतेः
कृपाप्रवणता न सेहे । तेनैव तत्र निवसन् समया साकं विरोधं कुर्वाणोऽभूत् पर-
मेशोऽन्तर्मनसि सर्वं याथातथ्येन जानातो न मनागपि तद्वचसि प्रतीतिं यक्रे ।
तत्र तस्य द्रोहिणो नैकमपि पश्यन् मम किमप्यपकृतुं सफलतामवाप ।
तस्मादेवानागत मा प्रति दुष्कृतानि वदन् समाचिक्षेप । द्रोहभावात् क्रीयतत्वादौ-
प्याविद्याद्यस्मत्ताकान्तो मयीत्य विप्रियं प्रतीप चाचरति । अत्र नास्त्येव किमप्यग्यत्
कारणान्तरमन्तः । सत्यं ब्रवीमि, सज्जना । भवत्त्रिरघुनात्र सर्वं तदभ्यवहार-
जातं स्वयमेव हि सुस्पष्टमवालोकि । अतः परमत्र भवन्तः सज्जना एव निष्पन्न
निर्णयं प्रमाणम् । स एष तस्य स्वभावदोषो वुराग्रहपूर्वाग्रहो वा । किमन्यत् ?’

सौ तेजःबन्—भवन् । अत्राद्यस्माभिः कोषयान्त्योरेकत्र दयानं
युगनदकारि । भवतो विद्यातद्दयत्य प्रदान्तचेतस्त्व क्षमाभाव न्यायबुद्धि
शीलसतोपादिकं च विलोड्य वम भवति महान्तं श्रद्धाभावभास्या निष्ठा च
दम्भहे । भवता क्षमाशीलत्वादेवाधुना शान्तिविद्यते । नो वेदनाद्याधुनैव
मुच्योर्दोषोर्ब्राह्मणमोमियो महान् भयङ्करोऽतिरोदो मीपण प्राणान्तिककृतहोऽ-
भविष्यन्नाम नूनम् । स्थाने खलु भवतो ब्राह्मणस्य सेवा शीलवृत्तिः । साधु,
भवन् साधु !! अक्रोधनस्य द्रोहिण पण्डितस्य स्थाने धीमतामत्र नियुक्ति-
रस्माकं सर्वेषामत्राजानां नागरिकाणां कुशलार्थं क्षेमाय श्रेयसे च । तदत्र
भवन्तोऽत्र नगरस्य विज्ञानयेज्यापकत्वेन सदा सर्वदा सुखं चिरं तिष्ठन्तु
वासात्रास्माकं पाठयन्तो भोमुच्यन्ताम् !’

एव वदन्तस्ते सर्वे नापरिका राधारमणस्य गुणानाद्यन्तो भूयो भूयः
कमलाकान्तस्य त्रिगुणत्वं च निन्दन्तो धर्मशास्त्रायास्तस्याः वक्षतो निर्णेत्य
स्वगृहान् प्रति जग्मुः । स एष कमलाकान्तस्य पूर्वाग्रहो नूनं पूर्वाग्रहोऽस्य
पूर्वाग्रह एवेति भावो वातावरणे सर्वतः प्रससारः ।

स्पद्धा

१

घोष्मकालीनोऽतिभीषणो हि मध्याह्नसमयः । मध्याकाशे प्रखरतरैः
किरणजालैस्ताप्यमानो भगवान् भुवनमास्करः खदिराङ्गारघोष्मानिवोष्मतेजः
प्रकरणं विकिरणं घराघामातपचयान् प्रसारयति । प्रचण्डातपोऽग्नीवासह्यो
जायमानो सर्वतः प्राणिसङ्घानाम् । चण्डाशोः किरणं परितप्ता घरणी समन्ता-
दुष्णोष्णवासान् विमुञ्चन्ती लोहवारस्य भस्त्रेवेतस्ततो रजस्तोमाश्च समुद्गिरति ।
सर्वेऽपि च मानवा गृहकोणकन्दरेषु भूगर्भास्तृणहेषु निलीनाश्छायाबहुलमनातपं
शीतलतप्त स्थलमभ्युपिता भूयोभूयः शीतलजलचपकान् पेपीयमाना व्यञ्ज-
नानिलैः स्वशरीरोत्थान् प्रस्वेदकणान् दूरमपसारयन्तः कथमपि तमिममति-
दुस्साहं मध्याह्नसमयमतिबाह्यन्तो दरीदृश्यन्ते । भीषणस्य घ्रीमस्पोत्तापतेजः-
प्रभावाद् भूमिं सर्वतो नितान्तनिविडा निःस्तम्बता नीरवता च प्रससार । नगरे
मार्गैरध्यामु यदा कदा क्वचिन् क्वचित् बिरलविरलमेव यातायात जायमानमव-
लोक्यते । महता प्रयोजनेन विना न कुतोऽपि कोऽपि च कुसलाभिलाषी बहिः
सचारस्य साहस करोति स्म । नीडान्तर्गमेषु निलीनाः प्रच्छन्नाः पक्षिसमूहा-
श्चञ्चूषेष्टामपि कर्तुं न प्रभवन्ति स्म । पिपासाकुलिताः कपोतचटकादयः
प्राणिनः दुष्कोष्ठवामुज्जिह्वा जलान्वेषणाय यदि कुसायेभ्यो बहिर्निर्गमनाय
दुस्साहसं धृष्टता वा कुर्वन्ते, तदा ते तत्कालमेव भास्वद्भास्करस्य प्रखरतमैः
किरणैर्दंष्ट्रशरीरा लूतानिलाग्निरवालामानाघातैः प्रतिहृताः कृपणान् प्राणान्
परित्यज्यावाङ्मुखा मांसविण्णा इव भूमीं निपतन्ति स्म । पर्वताः सर्वेऽग्निस्नाता
इव कर्बुरवाया जडतामापन्ना निष्पन्दमतिष्ठन् । नगरोपरिष्ठ गोचरभूमौ
तृणचरण परित्यज्य पशुसमूहाः छाटलेषु यत्र तत्र सघनच्छाय वृक्षकुञ्जमा-
श्रित्यार्धनिद्रिता इव निमोलितलोचना गूढघोरो रोमन्धन कुर्वाणा जडप्राया
इवालोक्यन्त सर्वसङ्घाः कठोरविलष्टदेहाः सर्वेषु प्रकृतिशोभे जडन्तः कृपाणाः
धमझीबिनो प्रामीण्य अना अपि तपिम 'घोष्मकालीनयतिप्रचण्डभीषण मध्या-
ह्नमसह्य' मन्वानाः क्वचित् कालमतिबाह्यितुं स्वकीयसोपरोपसीम्नि बधधिद्वेष-
च्छायामाधिरवासस्योपहृता जृम्भमाण निवेष्टा निर्जीवा इव तस्युः । नगरवसती

देवानयानां, मठमन्दिरानां, महावनानां वणिजा मुविशासनवनानां
चावाप्रस्थनेषु, चत्तरेषु, रथ्यानु च यत्र यत्र निदापोष्मत्तो दुविषहादाहादा-
त्मनः प्राणान् रिरस्रवोजेके पान्या मिश्रुदादयोवना मध्याह्नवेतात्रिकमण
प्रतीक्षमाणाः सर्वान्त्रापतिकान् व्यवहारान् महत्प्रयोवनीयान् कार्यं कलागारवा-
गत्या स्पर्शदित्वा स्थितिपालनपरवशा मध्याह्नकाल क्षरादिषु यत्र तत्र निष्ठा
मासन् । इदानीं प्रवृत्तिविकराचक्षा कालोवातिनीयनरमणीया तदिद नीरव
निष्पन्द स्तरं जड मूक चेष्टाशून्यमिव पाविष जपन् दन्दह्यमाना प्रयमानि-
विष्कृतिज्ञानिव विकिरणो बभूव ।

प्रवर्चविषे महत्त मीपणं मन्त्राह्लसमयेऽपि जीवजपतो वैविध्य ननु नैव
मवतिमना स्मिताशून्यमभूत् । नगरोरसीन्नि, पूर्वस्या दिशि सरोवरः कश्चिद् व्य-
राजन । तस्य च सरोवरस्य पश्चिमे तट शोरेऽवर्तनैकः शिवालयेः । तत्र शिवालये
नायकप्रदायानुपादिना साधूना स्थित्या सर्वसाधारणैर्नागरिकैर्मठ इत्यपि
चोभनाम व्यवहियत् । तत्र मठे द्वादशरयोतिर्विज्ञविप्रहृम्य भगवत्, पाषाण-
भूतिः शम्भो, मुविशान्ता म्भराजन पूर्वोन्निमुक्तम् । मठस्यास्य वसिष्ठोत्तरभाग-
योर्नादेवीदेवानामुपमन्दिराणि वचिराणि कस्त्रितान्मभूवन् । मठस्य
पश्चिमे भागे सन्धासिना साधूनामतिथीना च निवासायोदजरायाः पञ्चय
मायमाः परिकल्पिता अभूवन् । ते चायमा मृदिष्टिकाभित्तिभिर्गोमयतितानिः
परिवृता मासन् । तत्रैकतो धर्मशास्त्रान्तो गोगाला चासीत् । मध्येमठ
मुविशालमतिविस्तृत प्राङ्गणमपि चाभूत् । मठ एष वृक्षरादयसहितो वाताय-
नगकाशमुतो मृदुमितिपरिलिप्तसर्वाङ्गमृत्पारणंकाष्ठवनीमिषच्छादितो
निरादम्भरोऽपि च सुतरा सास्त्रिकरूपो बभूव । मठस्य सम्मुख महान् सरोवरः
पद्माक्ष दशवधरिमाणमयो विद्याना मुविस्तुता च भूः श्रितिरन्यन्त सधन-
धनराशिनि, परिवृतातितरा प्रसन्ना स्निग्धा शीतला नयनमनोऽमिषमा च
कामप्यनिर्वावतीया शोभा तनोति स्म । मठस्यैतस्य पश्चिमरादधूने सरोवरस्य
पठेवाह्वसाभिपिञ्चिताया भूमावेक रमणीयमुद्रानमपि च मुमुक्षे ।

एव स्थितस्य तस्य मठस्य प्रधानदेवालयस्य षोडशस्तम्भनिविडे
क्यामगङ्गे कश्चिन् प्रौढवदस्को देवीपद्मानमुत्तमगङ्गतो, दीर्घारक्तसोचनो,
धवलरमध्रुवैर् दधानो, जटाजूटमण्डितशिरसः, कापागाम्बरे परिधानो,
रदाग्रमाताकतितङ्ग्यो, हस्तयोद्ध्यो, प्रकोष्ठयो, पञ्चजम्बुदासवत्तपवरः,
करांजोश्च रदाग्रमुखंमणिकुण्डने दधानो, मत्सत्रिपुङ्गवाञ्छितन्यातनदो
महात्मा परम्परया राजबुज्यः पूर्वगुह्यमुत्तराधिकार्यन् भूज्वानो,
महाजग्निकाचार्याणां सर्वानपि दिव्यचमत्कारानतौकिकीः सिद्धीरव सर्वाः

स्वात्मनि सम्भावयन् काष्ठफलकनिर्मितेऽष्टपादे महति विशाले मञ्चे
व्याघ्रचर्मसिने साटोप विराजमानो विद्यते । मञ्च परितो भूम्यामघस्तात्
मृत्तिष्ठाकुट्टिमेषु दर्मसिनोपविष्टा मोहान्तस्य तस्य केचनान्तरङ्गभवता गुरोर्गुह-
पदस्य चानन्त महिमानमुन्मुक्तकण्ठमुपवर्णयन्तो विद्यमाना वर्तन्ते ।
भक्तेष्वेव कश्चन सुवर्णकारोऽन्यो दाहकोऽपरो लोहकारः परो भिल्लोऽन्य
शिल्पी तक्षणकारोऽन्यः शीष्टकीर्त्येवविधा जना विद्यन्ते । मञ्चस्यापरस्मिन्
पार्श्वकोणे सामिक धूमाकुलमग्निकुण्डमास्ते । एकत्र जलकलशोऽयत्रान्यान्यानि
पात्राणि सुनिहितानि सन्ति । तस्याग्निकुण्डस्य मेललासु यत्र तत्र धूम्रपानो-
पयुक्तानि मृच्छङ्कुप्रभृतौनि नानाविधान्युपकरणानि सन्तिष्ठन्ते । ते च सर्वेऽपि
भक्तास्तस्य गुरोरभिमुख निषण्णास्तन्महिमानं तत्तेजस्वितां तत्कृताश्चमत्का-
रान् योगसिद्धीश्च व्यावर्णयन्तो भूयो भूयो वाङ्मनोपचारैस्त प्रसादयन्तो
विविधभावभङ्गोभिर्नानाविधमुखमुद्राभिश्चेष्टाभिश्चानन्दपम्परा अभिनाटय-
न्तस्तच्चितास्तद्गतप्राणास्तमेव गुरु परमात्मत्वेनाराधयन्त आसन् । मठस्य
पार्श्ववर्तिनि प्राङ्मुखकभागे वृक्षच्छायायामेका प्रौढवयस्का महिलाग्न्यादीन्
पदार्थान् दलनकण्डनं परिष्कुर्वाणा, तुवादीन् निस्तारान् सर्वान् सूर्पेण
शोधयन्ती, गोवत्सेभ्यो जलतृणादीभ्यर्पयन्ती, गोशानाप्रकोष्ठान् सर्गतं सम्मार्जयन्ती
सम्मार्जयन्ती, मठभूमिमेवासजना समभून् । तस्या समीपेऽष्टवर्षदेशीय एको
बालकुमारश्च पञ्चपुष्पतृणादिभिः ग्रीहन्नासीत् ।

अथास्य मठाधिपस्य तस्य गुरोः शिष्यजनेष्वेक वशिष्ठदग्निकुण्डस्य
मेललासु स्वपाणी सस्थाप्य, सन्तुलितदेह्यष्टिं स्वकीयमूर्ध्वाङ्गमवनमय्य,
भस्मनि प्रकीर्णान् काश्चिदग्निस्फुलिङ्गान् सगृह्य सगृह्य तादं सर्वान् कण्ठ
किल्लीकृत्य गोमयोपलवूर्णं शुष्कतृणपर्णकाष्ठादीन्घनं प्रक्षिप्य स्वात्मपवनेन
वार वार पूतृत्य पूतृत्याग्निमुखमुदीरयितुं चेष्टते । अन्यत्रैको भक्तो
जलपात्राद् मुहुर्मुहुः सलिलबिन्दून् क्रमशोऽभिषिञ्चन् स्वकरतलाभ्या विमपि
वस्तु हृत् निष्पीडयामिलस्य जलस्य बिन्दून् क्रमशो भूमौ निपातयन्नास्ते ।
अपरतश्चैकोऽन्यो ननु प्रौढवया धुनोष्णीपशिरा धूम्रपानायोपयिनी मृष्मयी
सङ्कनलिका स्वच्छा शुद्धा च सम्पाद्य, तस्या कटिविधरे चण्वाकारामेका
गुटिकां प्रक्षिप्य, सग्रीवाभङ्गमितस्ततो निरोलमाणोऽवदत्—

—“अये ! त्वं किमर्थमिति विलम्बते ! त्वरस्व, त्वरस्व ! धानय
तावद्योतगुदं सुपरिष्कृतं त्वरितानन्दम् ॥ नन्वियं धूम्रपाननलिकाधुना
हसन्ती बाह्वपतिं गुरुपरणानां सेवासपर्यां विधातुम् ॥

सुखं तद्वचनं हेमवन्दः सुवर्णकारः सनातासिद्धसङ्क्षोभमाक्षिपन्निव
किञ्चित्तिर्यग्भवोक्त्यावदीतु—

“अरे ! त्वं तु व्ययमेवाकुलो भवसि । न वानीये किं यदयं त्वरिता-
नन्दो (गात्रा) दिव्यं सञ्जीवनं रक्षापनमपि सत् यदि चासुद्धमधोतं
सम्पत्परिष्कृतं च संसेव्यतेऽर्द्धं शुद्धं वा निधीयते तदा विषमिव व्याधिजनकं
विनरिणुमतीति ।”

ततस्तयोर्द्वयोरपि विवदमानयोर्वचास्वाक्षिप्य दामोदरो नाम दासकोऽ
वदत्—

“मा व्ययमाक्षिप, यदि त्वमिदं मत्तो द्राक्तरं किञ्चिदिहागतोऽसि
गुह्यचरणसेवामाम् । मयापि त्वनेकशो धूम्रपानार्पणैस्त्वरितानन्दमिमित्तुं ह
देवाः सन्तपिताः । त्वं पुनः किमयं वृथा बिकरयसे, चातुर्यं च मुधात्मन
आविष्करोषि, वत्ससि च व्ययमेवास्मिभिः सर्वैः साकम् ?

इत्थं विवदमानयोस्त्वयोर्दानानन्दो सौहकारः समागत्य गुरुं च तं
महाधीशं शिरसा हृत्पुण्यासनमेकमुपनिश्य स्वोऽग्नौयदस्त्राञ्चत्वात् पुटिकामेकां
कण्ठावरणां निस्सार्य तस्मै मोहान्ताय गुरवे सादरं समर्पयामास । तं च
पुटिकां स्वहस्ताभ्यामपाशुत्य मोहान्तः किमप्यन्तविहत्याबोचत्—

“ययि वत्साः । इमं मत्तेनानेन श्रद्धया समर्पितमनरमपि च त्वरितानन्दं
सद्योऽप्य परिष्कृत्य च पूर्वतनेन साकं व्यामिश्रयत । अनेन तावद्दुष्प्रपानाय
साधीयसी मात्रा सम्पत्समेते । दिवसेष्वेपु त्वरितानन्दोऽपि कनिहृत्कस्य
प्रभावान्निविषो मुञ्चङ्गम इव निर्मशती गतः । नायं यथापूर्वमाधूर्णयति शिरो,
न च मे तथा मूर्च्छयति मस्तिष्कम् । इत्येव वदामि वत्साः नहीदानीन्तनेन
धूम्रपानेनानेन यदवमीष्टं तृप्तिर्भवति । अतोऽद्यात्स मात्रा द्विपुलीक्रियताम् !!
प्रोक्तं च शास्त्रकारैराचार्यैः, ‘अधिकस्याधिकं फलम् ।’ त्वय्येताम् । मा
भूदुष्माकं गुरोर्भजनसमाधिमङ्गलः !! त्वय्येताम् !!

ततस्तैस्तनोः स्थितं संस्तुं रोषं वनशोरवात् सपदि धीनसुद्ध
नुरिष्कृतं त्वरितानन्दं तमाक्षुन्नचूर्णेन साकं सञ्जुनसिक्तायामाधूर्यं प्रस्तरतर
प्रभवतन्त्रमङ्गारकमैकं निधुंमं नलिकामुखे सस्याप्य जलकिन्तनेन वस्त्राञ्चलेन
चक्षुः कटिदेशं सर्वतः समावृत्य तस्मै मोहान्ताय गुरवे सादरं सविनय
सशिष्टाचारं ‘प्रसादीक्रियान्तम् भगवन् !’ इति समर्प्य तन्मुखावलोका-
नपरास्तस्युः ।

अथैवविधे देशेकाले पात्रे परिस्थितिजन्ये च वातावरणे
 स्वरितानन्द पेपीयमानानां तेषां सर्वेषां गुरुशिष्याणां कुतोऽप्यकस्मात्तत्प्रदेशस्य
 शासकस्तमिमं मठान्याश्रमभ्याजगाम स च तत्रागत्य ज्योतिर्लिङ्गस्य भगवतो
 देवाधिदेवस्य शम्भोर्दर्शनादिकं विधाय, देवास्यस्य तस्य प्रदक्षिणां कुर्वाणो
 भावन्मठस्य पश्चात् स्रजतिं तावत्तत्रोपविष्टा प्रौढा महिलामेका, तत्समीप एव
 क्रीडन्तं किशोरं च वीक्ष्य स शासकः किमपि गृष्टवान् । ततो मोहान्तस्य
 प्रकोष्ठं प्राविशत् । प्रकोष्ठान्तः प्रविष्टे च राजनि सर्वे ते गुरुभक्ता राजगौरव
 परिपालयन्तः सप्तभ्रममुत्थाय स नृपतिं प्रणम्य कक्षस्य तस्य पार्श्वयोद्भवयो
 पत्तिवद्भयमतिष्ठत् । मोहान्तस्तु गुरुरपदगौरवाङ्गभरभारमनो विभावयद् तत्रैव
 मञ्चासनमासीमस्तस्यो । यावत् स राजा स प्रति प्रणामादिकं शिष्टाचार-
 माचरति, कुशलक्षेमादिकं च पृच्छन्ति तावत्सैवैकेन भक्तजनेनैका क्षेत्ररज्जुवसिता
 काष्ठासन्धीमानोयं मञ्चस्यैकपादवर्गे समस्थाप्यत । प्रणामानन्तरं शुभाशीर्षवा-
 स्तुष्चारयन् मोहान्तो राजानमब्रूत्,—राजन् ! आनम्यताम् ! । स्वागतं ते !
 इदमिह क्षेत्रासनमास्यताम् ! ! ! चिराद् दृष्टोऽसि भूपते ! ! ! अपि राज्यस्यान्तर्बहिः
 कुशलं क्षेममनामयं च सर्वेषां प्रजाजनानाम् ? कथमयं तेऽकस्मादत्रागमनम-
 भून्मभ्याहूवेलायाम् ?? उच्यतामागमनस्य प्रयोजनं हि । कथं वयं ते
 करवाम ? ? ? ”

एवमुक्तवति तस्मिन् मोहान्ते स राजा यावद् किमिति वक्तुमुपक्रमते,
 तावदेव सहसा प्रचण्डो भ्रमावातस्तीव्रवेगं बोधुमारेभे । कुण्डान्निसमुत्थिता-
 मिधूं मधोरणीभिस्तस्य राज्ञो नेत्रे नितरामापूरिते । मठवक्षस्तर्गतनी सर्वापि
 भूमिर्भस्मवर्णा विकीर्णा, सर्गतो हीतरततो मलिना, धूलिधूसरितरा कर्तुं रवर्णतां
 जगाम । अग्नेर्विस्फुलिङ्गा अपि यतः तत्रोत्पत्य व्यकिरन् । उद्घाटितद्वारदेशाद-
 परवक्षस्तत्रादुत्कृष्टस्य मंदिरस्यातितीव्रतमो दुर्गन्धो यत्र तत्र सर्वत्र प्रससार ।
 तस्य प्रकोष्ठस्य मुख्यप्रवेशद्वारात् मायुवेगोद्धतानि धुप्यपत्राणि तृणानि
 काष्ठादीनि पान्तं प्रविश्य रजस्तोमरूपाणि सर्गतो निपेतु । तत्र क्षेत्रासन-
 मुपनिषण्णो नृपतिर्यावत् सर्वा तात्कालिकी परिस्थिति बोद्धुं प्रयतते, तावदेव
 केचिद्भजः कणास्तन्नेत्रयोः निपत्य समतितरामुद्भिन्ना निन्युः । सोऽन्तर्व्यंथाविस्म-
 योऽपि च भूपतिः स्ववक्ष्णाञ्चकतेनातिथीं परिमृज्य अथमप्यारमनो यास्तविर्ब-
 भावावेगमन्तर्भूतं निगूहमानो शूरोः शिष्टाचारपरवशो ब्रह्मनाम्नावलम्बनं
 हत्वा नादिचत् क्षणान् स्थितिपालनमङ्गीकृत्य तस्यो ।

अथ किञ्चिदिव स्तिमिते प्रमञ्जनवेगे पादवर्तिनोऽपरकक्षात् सा प्रोडा
महिना जलपात्रमेक दधाना, तेन बालकेन चानुगम्यमाना तत्रोपस्थाम जल,
मगवत्प्रपाद च राज्ञे सादरमुपबृंहार । मोहान्तो राजानमवदत्—‘मगवत्प्रसाद
दृष्ट्वा, जल च पीयताम् । बाधते हि भीषणो ग्रीष्मोष्मा । शुष्यन्तीवाङ्मानि ॥
मदि रोचते श्रोमते तदैतज्जलमतिशीतल स्वर्च्छ शुद्ध च किञ्चित्
पातुमर्हति ॥’

राजा भवेत्प्रसादस्य काञ्चित्कणिका गृहीत्वोवाच—‘न मेऽनुना
निशासा वर्तते । देवदर्शनार्थमागनेन मयेदानीमेव हि देवालयान्तरे निपीठ जलम् ।
नाहनवुना जल पातु कामये । मधुना त्वह गन्तुमाकाङ्क्षे । आज्ञापय मां
पुरो । वन्दे त्वाम् ॥’ इत्युत्तरं स गृह्णीत । समुत्थायासनात् प्रकोष्ठात्तस्मा-
न्निर्गत्य यथापात सया निजंषाम ।

राजप्रासाद प्राप्य राजा प्रधानाचार्यमाहवाज्ञापितम्—‘मन्त्रिवर !
योऽग्री नायक इत्यस्य मठाबीशो मोहान्त सखेयसङ्गुन वर्तमाने ज्योतिर्लिङ्गस्य
मगवतो देवालयं निवसन् वर्तते, स खन्वद्यं व मम राज्यसीमातो बहिष्कृत्य
निवास्यताम् । सैया तत्काल परिपालनोचिता राजाज्ञा ॥ नात्र विषये कोऽपि
किमपि मामनुरोद्ध प्रार्थना वा निवेदनमनुमर्थं विनय च कर्तुमर्हति । स्वयं
मवानपि मा मन्त्रिवृद्धोऽत्र न किमपि प्रत्याख्यातुमर्हति । नाह मम राज्ये
मद्यपाद् मादकद्रव्यवेदिनो दुराचारान् स्वेच्छाचारान् शर्मिचारिणो व्यसन-
प्रसूतान् विद्वान् मोहान्तानसदान् पाशगदनाङ्ग्वरैरुत्तरणात् शुस्त्रेनाभिनन्दि-
तुमुत्तरे । केचन मे गुनेच्छको लोका बहुवार मामस्य मोहान्ताधमस्य विषये
निन्दावादानवाचु परमस तु मया तद्दुराचारलीला स्वयमेव हि साक्षादबालोदि ।
हुतततर मम देशतो बहिष्क्रियता पामरोऽग्री दुरात्मा जघन्य । एाविषैः
कदाचारमरायणैरवर्षम्विदम्ब्यते सनातनो वर्णाश्रमधर्मः । नेत्यविषैः शठाचार्यै-
र्मठाबीशैर्दोष्मिर्कर्मम किमपि प्रयोजनम् । यावच्छ्रुतिरि दुरात्मासौ मम
हृष्टिप्रसादसरेतया तूर्णं विधीयताम् । परिपालयामेया राजाज्ञा ॥
स्वर्गताम् ॥’

मन्त्री —‘यथाज्ञापयसि देव । इदानीमेव देवादेशोऽयमनोय क्रियते ।
‘सङ्गृह्यन्ति राजानः ।’ इति तत्त्वतो जानीतेऽसौ सेवकः । परमत्र साञ्जलि-
वन्ध समापाचनपूर्वक किमपि स्तुत्योक्तुं मिच्छति मामकीन मन । नाह
तेजोममस्य देवस्य पुरतो घृष्टतामाकर्तु दुस्साहस्य कुर्वे । तद्यदि स्वामी मे
प्रयच्छेद्वसर तदा किमप्यावश्यक पृष्ट्वा देवादेशं परिपालयामि । तयाहि—

स हि खलु मठाधीशो मोहान्तोऽजीतिवर्षेदेशीयो जराजीर्णदेहो मृत्यु प्रतीक्षमाणो
 षतंते । दुःखेसनादिनोऽप्ययं यदि देवादस्मान्निर्वासयेत् तदापमानम्याधातहतो
 नून मध्येमार्गं भवन्ति पशुप्राय मरिष्यति । मठस्य चास्य सर्वा व्यवस्था
 क्षिन्नभिन्ना भवेन्नायं नूनम् । यदि स देवस्य कोपमाजन दण्ड एव, ततो
 निर्दय कठोर दण्ड प्राप्नोतु पर तमठाधितानामन्येषां जीवानां तस्मिन्निर्वासिते
 का वा दयनीया दशा स्यात् ? प्रसीदतु महाराज ! न्यायेन निष्ठं कथं हृदय-
 श्योमन् ! तथाविध कोऽप्यन्यो दण्डो निर्लोभिता येन व्यवहारदृष्ट्या भाव्य
 कोऽपि दोषातिशयो व्यवस्थाविच्छेदो लोकापवादश्चेति मे विनम्र हि निवेदनम् ।
 अतोऽग्रे देवादेश प्रमाणम् ।'

इत्युक्तवति वृद्धे महामन्त्रिणि राजा क्षणमेक किञ्चदन्तर्गुहं विवि-
 न्त्याह—'मन्त्रिवर्य ! कथमपि क्रियताम् नीतिजुष्ट किमप्युपायान्तरं देवालयस्य
 प्रबन्धादिविषये यथा रोचेत भवते, परमहंसस्य दुराचारस्य मोहान्तापमस्य
 दुर्मुखावलोकनं न सहे, न सहे नैव सहे । हूं, गम्पतामितस्स्वरितमेव,
 विधीयतां प्रबन्धादिव, परमं दुरात्मावश्यं निर्वासनमर्हति । नाहमत्र विषये
 भवन्मुखादन्यत् किमप्यतोऽग्रे श्रोतुमिच्छामि । मठाध्यायिणामन्येषां प्राणिनां कृते
 या कापि च व्यवस्था क्रियताम् परमं मोहान्तापसदो मा भूमे हृगोचरः ।
 गच्छतु भवानविलम्बं परिपात्यतां समादेशः ।'

अथासी मन्त्रिवृद्ध—'यथाज्ञापयति देव !' इति वदन् बहिर्निर्गतः ।
 स्वमन्त्रालयं गत्वा तत्कालमेव राजाज्ञापितां तिसितरुपां स्वहस्ताक्षरराजमुद्रा-
 ङ्कितं प्रासारयत्—

'स वै सखेसो मठाधीशो मोहान्तो राजाज्ञया विज्ञाप्यते यत्त्रि सोऽयं
 सूर्यस्तिसमयात् पूर्वमेव हि मठस्य देवालयं परित्यज्य निर्गच्छतु । यत्र कुत्रापि
 ग्रामान्तरं गत्वाज्ञातयासमाचरतु जातुविषयं राज्ञो हृगोचरो भवतु । मठे
 वसन्ती महिसात्रैव मठे निवसतु । सा मठस्य सर्वा व्यवस्थां सावधानमनुष्णां
 यथापूर्वं परिरक्षतु । तत्रत्यान् गोवत्पदादीन् परिपालयतु, सदाधारेण स्वचारित्र्य-
 मभिरक्षन्ती सायूरस्य भगवतः सेवापण्यादिकं चरतु । अस्यां अष्टवर्षीयो
 बालको राज्यप्रदत्तेन छात्रवृत्तिधनेनोच्चमिनी, वाराणसी, बटोदरनगरं वा
 गत्वाध्ययनं करोतु शिष्यां च समताम् । सम्बन्धिता देवस्थानविभागाधिरिणोऽ
 चेतस्तत्सर्वं सम्पाद्य राजादेशं सम्यक् परिपात्य मे प्रतिवेदयत्स्विति ।'

अथाय रात्र्याः प्रथमप्रहरस्य समय । राजग्रीवादेशस्य पृथुनो वर्तमाने,
उद्यानामिमुक्ष सस्थिते महत्येकस्मिन् सुविधाले हर्म्याङ्गणे रात्रा, राजमाता,
राजमहिषी, राजकुमाराः कुमार्यो बन्धुबान्धवाः परिवारिकादयः सर्वे सायन्तन
महान्तमुत्सवानन्दमुखमनुभूयात्यन्तमाह्लाद गता सुखमुपविष्टा मिथो विनीद-
बार्तिलाप कुर्वाणा हासपरिहाससकथामिमौमुच्यमाना विराजन्ते ।

राजाप्रहृष्टमनाः कुतवृद्धा जननीं प्रसादयन् सादर ब्रूते —

“अपि, स्नेहगोले ! पूज्ये !! जननि !!” एतत्तु तवाशिषा पुष्यः प्रभावो
यदस्माकमिह राजकुच सदा सर्वदा दिव्यान् भोगान् स्वर्गीयं सुखं चोग्नुञ्जान
स्वकीये सांसारिके जीवने गतिशीलं प्रगतिशीलं सत् स्वगुणानुरूपं मौदमानमास्ते !
मातः ! स एष ते शुभाशिषा परिणामस्तत्र तपसा शुभोदकं सत्फलं यन्नप
सर्गे ते कौटुम्बिकाः सुखिनः समृद्धाः सर्वानन्दसम्पन्नाः सर्गतः सज्जमाभ्याकण्डक
राज्यं कुर्वाणा विजयामहे !”

राजमाता—‘वत्स ! एष ते पूर्वजानां दयादालिप्यशौर्यवीर्यसम्पन्नानां
तपसा प्रभावो येनैवावच्छलापि च राजसक्मीः सततमुपास्ते नः सर्वान् ।
सुप्रतिष्ठितस्यास्य ते भवस्य सतीक्षिरोमणोनाममूर्त्यम्भस्यानां क्षात्ररमणोनाम-
गिस्तानैः, दूरवीराणां महाक्षत्राणां पणकर्मस्तेषां तपस्पागमाहारम्यवीरकुमा-
राणां महावरितैः, प्रभानां सदावरणश्रद्धाविरासादिगुणैरस्माकं सर्वेऽपि
मनोरथाः सकृपाः सन्ति । चिरं जीवत यूय सर्गे वत्साः । पालयत यूय सर्गे धर्मं
त्वप्रजाः । विद्योपभुज्यतां त इमे पुष्पोपचयद्राप्ता दिव्या भोगाः । मन्ये,
अधुना सर्वेऽपि मम मनोरथाः परिपुष्टाः, सिद्धानि मे सर्वानि समीहितानि,
परिपूर्णानि गता मम सर्वे शुभाभिलाषाः !”

राजा—‘अम्ह ! आतापय मामधुना क ते मनोरथं करवाणि ?’

राजमाता—‘वत्स ! हस्तयता इव मे सर्वाः सिद्धयः । न मे किमपि
सुखमपहीयते । यदि च मे स्वास्थ्यं सज्जम भवेत्तदाह पुनरप्येनवारं देवतीर्यवात्रा
कतुं मुत्सहे । सति सम्भवे, त्वं तादृशं कमपि प्रबन्धं कृत्वा मा तीर्थाटनाय
प्रहिणुहि येन ममायमन्तिमोऽमिलापः सकलः स्यात् । नान्यत् किमपि कामयेऽ
हम् ।’

राजा—‘मातः ! यवस्यभाराप्यन्ता तीर्थदेवाः । पुण्याशमाभ्यावलोक्य-
न्ताम् । तीर्थाटनात् पुष्यतामादतिरिक्तं स्वास्थ्यलामोऽपि सम्नाध्यते ।

तद्यथेच्छ तीर्थाटनं विदधातु जननी ! भद्रं भवत्या- पूज्यायास्तीर्ययात्राया सर्वं प्रबन्धं शोभना व्यवस्था च करिष्ये । मात्रं विषयेऽस्मीयसीमपि चिन्तां करोतु भवती कुलाम्भा न । अत्र विषये श्वो वा परस्वो वा पूज्या मातरं त्वां पुन- निवेदयिष्यामि ।'

राजमाता—'नात्र कापि चिन्ता मम मनसि जायते । भवत्सु मातृभक्तेषु सर्वसमर्थेषु वीरेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु का नु वत मे चिन्ता स्यात् ? अन्यत् सर्वं तु व्यवस्थादिकं कर्तुं त्वं प्रभु । स्वच्छते प्रबन्धे नाशतोऽपि किमप्यपहोयेतेति सप्रयय विश्वसिमि, परमचरत्वे कलिहृतकस्य दुष्प्रभावात्तीर्थेषु तीर्थपण्डितानां, भिक्षुकाणां, याचकानां, तथाविधानामन्येषां चाकिञ्चनानामपराधवृत्तीनां जनानां समूहो यात्रिणांस्तथा पीडयति येन अद्वावतामास्तिकानामपि चेतो यदा कदा कृण्ठा गच्छति । याचकानां सम्मर्हो महान् भवति तेन देवदर्शनं दुष्करं निव जायते यात्रिणां, विद्येयतो वृद्धानां बासानामवसाजनानां माहशाम् । तीर्थस्थलं गत्वापि मनोमङ्गलो भवति तदा पुण्ये कर्मण्यपि च अद्वावतापक्षीयते । एव सति वार्धक्यमुपगताया मे कथं योगक्षेमस्य निर्वाहः स्यात्, कथं मम तत्र सहायं को वा विश्वसनीय आस्मीयो वा भवेत् ? भवन्तः सर्वे मम प्रियाः पुत्रका माहंस्त्यघर्मे व्यापृता राज्यकार्येषु चातितारा व्यस्ता, कियन्त कालं मया सह तीर्थाटने सहयात्रित्वेन स्यातुं पारयेयुरिति नाहं जाने । अस्तु, वरस । त्वं तथाविधं प्रबन्धं शोभना च व्यवस्थां विदध्या येनाहं केनचिदनुभवता, सुपरिचितेन, सदाचारवतास्मीयेन, विश्वासयोग्येन च विदुषा निर्दोशकेन सहामूढेन जनेन तीर्थाटनं कर्तुं प्रभवेयम् ।'

राजा—'तथा करिष्ये मातः ! येन मम जनन्याः पूज्यायास्ते यात्राभिलाषो निर्विघ्नं सम्पत्स्यते । मा चिन्ताकुला भवतु भवती । केनचिन्महामण्डलेश्वरेण पत्रग्वह्वारं विधाय पुननिवेदयिष्यामि विषयेऽत्र भवत्ये !'

इत्थं वार्तालापान् विधाय सर्वे ते राजपरिवारसदस्याः समितिमिमां परिसमाप्य स्व-स्वनिवासस्थानानि जग्मुः ।

४

सैषा वाराणसी । गंगायास्तटे रमणीयः कस्यचित् महामण्डलेश्वरस्य पुष्पाश्रमः । तत्रानेके शिष्यनिवहाः सन्यासिनो ब्रह्मचारिणो निवसन्ति । केचनत्र विचोरा वयस्काः प्रौढाश्च मण्डलेश्वरस्य शिष्यप्रशिष्या आश्रमनिवास-मुत्तमनुभवन्तो मोदन्ते । तत्रैवोद्युवा परिव्राट् त्रिचन्द्रपंथया आश्रमस्य सर्वा

व्यवस्थां सम्पादयति । स सत्त्ववकाशसमये तत्र बसत सर्वानपि विद्यायिनोऽ-
 ध्याययति । स किल युवा परित्राट् तत्रत्यं सर्ववर्नेरखिलभारतीयसन्ध्यासिसङ्घस्य
 प्रधानमन्त्रोति प्रसिद्धया समधिक परिचितः । विज्ञानचैतन्य इति तस्य
 गुह्यदीक्षाप्रदत्तमभिदानम् । असौ विज्ञानचैतन्यो युवा सन्ध्यासी न केवल
 वागुत्साहेवापि तु समस्तेऽपि भारतीयसन्ध्यासिसमाजे स्वर्बुद्ध्येण, चारित्र्य-
 महिम्ना, महामण्डनेश्वरस्य प्रवानशिष्यत्वेन, सन्ध्यासिसङ्घस्य मुख्यमन्त्रित्वेन
 च यत्र तत्र सर्वत्र मुद्गहीतनामनेव सुनरा विख्यातोऽस्ति । स्थानमाहात्म्येन,
 कावेयोरवाच्याय विज्ञानचैतयो महर्षी सामाजिकीं सुप्रतिष्ठा, कीर्ति, यथा,
 ख्यातिश्चोपमुञ्चानोऽपि च नितरा विरक्तो निष्कामकर्मयोग समम्यस्यद् देवीं
 सन्ध्यामात्मनि दधानो योगिजनोचिता दिनचर्यामनुसरति । स सदा सर्वदा
 ब्राह्मे भूतं समुत्थाय गंगातीरे घौघस्नानादिका क्रिया निर्वृत्योपसि
 सन्ध्यामुपास्य, वैश्वेदाभ्याकरगुन्ध्यायादीनि दर्शनशास्त्राण्यधीतु नगररम्यासु
 निवसता तत्तच्छास्त्रविशेषज्ञाना महान्विताना गृहान् गत्वा शास्त्रविद्याध्यय-
 नाय महान्तं पुण्याय सपरिश्रमं करोति । ततः परावृत्त्यमहामण्डलेश्वरस्य
 स्वगुरोः सेवासपर्यायिभ्यादने स्वात्मानं निपु क्तः । मध्याह्ने चाश्रमव्यवस्थादिक
 करोति । अपराह्णोत्तरं स सन्ध्यासिसङ्घस्य कार्यालयसम्बन्धीनि कार्याणि
 सम्पादयति । सायं पुनर्मण्डलेश्वरस्य गुरोः सेवायामुपतिष्ठते विज्ञानचैतन्यः ।
 यदा कदा महामण्डलेश्वरेण गुरुणा साकं सभासमाजपरिषदामधिवेश्यानि चापि
 भवति, तत्र च भाषणलेखनकार्याण्यपि कुरुते । महामण्डलेश्वरस्य परम
 विश्वासपात्र, मन्त्री सदा, शिष्यः, कोशाध्यक्षः सममपि स एवासीद्
 विज्ञानचैतन्यः ।

अयंकदा सायं मुखोपविष्टो मण्डलेश्वरो विज्ञानचैतन्यमाह—‘वत्स !
 विज्ञानचैतन्य ॥ पश्यतु पत्रम् । एकस्य मम परिचितस्य नरेणस्य वृद्ध्या
 राजमाता तीर्षयात्रां कर्तुमिच्छति । तस्यां पुत्रो नरेणो मामेकं विश्वासाहं
 सदाचारिणं विद्वांसं शिष्यं निदेशकत्वेन तस्य जनया सादर्षं तीर्षाटनेषु सहाय-
 कत्वेन याचते । तदहं त्वामेवात्र कर्मणि नियोज्यु कामय । भवत्स्व स्व-
 प्रातरैव प्रयागं गत्वा कार्यमेतत् सम्पादय । नान्यस्मिन्ञ्जने तादृशो मे विश्वासो
 ममत्रोत्तरदायित्वपूर्णं कर्मणि नियोज्य निश्चितं स्यामिति त्वयैवैतत्सर्वं
 कर्तव्यम् । अत्र त्वमिदं करिष्यसे ?’

विज्ञानचैतन्य —‘गुरो ! भवन् ॥ सर्वात्मनाहं धीमन्चरणायोनि ।
 गुरोरज्ञया प्रसन्नेन मनसा सर्वं सम्पादयिष्यामि । निश्चिन्ता भवन्तु गुरुचरणा
 विषयेन । इवोद्भूतेऽहं प्रयागं यमिष्यामि ।’

मण्डलेश्वर — 'वत्स ! पश्य त्वम् । अद्यपि मम वचनम् । इदानीं लोकेऽस्मिन्—विशेषतोऽस्माकमत्र देसे भारते—अद्यावन्तो नैष्ठिकाः सनातन-वर्णाश्रमधर्मानुयामिनो जना एव विरलविरलाः केचिदेव दृश्यन्ते । तत्रापि वर्णाश्रमानुसारि जीवनं हि केषां चिदेव विलोक्यते । ये केऽपि च विरलेष्वपि विरला विद्यन्ते किलास्तिका देवग्राह्यातीर्थादिषु अद्यावद्विश्वासभक्तिमाजस्तेऽ हि च तीर्थपण्डितानां, वृद्धानां, धूर्तानां, प्रच्छन्नसुण्डाकानां दुराचारैः प्रतारणैश्चलनाभिरपवञ्चिता दिने दिने नास्तिकत्वमङ्गीकुर्वाणा वर्तन्ते । विज्ञानार्थसास्त्रराजनीतितन्त्राणामद्यत्वे यो हि प्रबलतमः प्रभावो विकासनाम्ना कान्तिरूपो विजृम्भते, शिक्षाव्यपदेशाद्यो हि शैतिकोन्नतिप्रधानो भोगवादोऽनुदिनं प्रवर्तमानोऽस्ति तेन हि सर्वमपि धार्मिक जगद्विपरिवर्तितम् । तीर्थेषु या सोमोपहतचेतसा ग्राह्याणां भिक्षुकाणामन्येषां च तथाविधानां दुष्प्रवृत्तयो दुराचारा जायमानाः सन्ति स्तः । सज्जना आस्तिका अपि लोका धर्मं शङ्कन्ते सृणुयाम्यग्रे प्राचीनं सर्वं तीर्थाटनादिकं धर्मकाण्डम् । 'कृद्वचकितो लोकः सत्येऽप्यपायमपेक्षते ।' अत एव हीदानीं दम्भाचार्याणां दुश्चरित्रैः सत्यासि-समाजस्तिरस्त्रियते, पण्डितवर्गो देवयानाप्रसङ्गोऽपि च सर्वसाधारणैरपमन्यते, निराद्रियते च । अतो वत्स ? त्वया प्रयागं गत्वा तथा प्रवन्धादिकं सम्पाद्यं येन सा राजमाता सानन्दं सकुशलं च तीर्थयात्रासुखमनुभूय प्रसीदेत् । अस्माभिरत्र स्वसमाजस्य प्रतिष्ठाभेक्षया धर्मपेक्षया च तथा विधेयं येन प्रजानां मनोभावा-देव तीर्थयात्रासु पुंसां शालुष्यं स्पृष्टेषु । अथ त्वं वत्स प्रातरेव प्रयागम् । सापय तदेतन्मे प्रियं कार्यम् । वयं सत्यासिनो नि स्पृहा अपि सर्वसमर्थाः । 'कौपीनवस्त, खलु भाग्यवन्तः ।' नास्माकं धनवैभवादिकं च किमप्यपहीयते । परमेश्वरस्य वृपयाद्यत्वे वयं लक्षाधिकानामपि धनविभूतीनां प्रभवः । अस्माकं दशपञ्चसहस्ररूप्यकाणि त्वया सह नमस्व ! सत्यावश्यके त्वमुन्मुक्तहस्तं धनव्ययं कृत्वापि साधुसमाजस्य प्रतिष्ठानारूपं सर्वं कुर्या । अपि त्वमेतत् सर्वं भद्रवत् परमार्थतो वेत्सि, वत्स ? बुध्यस्व किमर्थमहमेतत् सर्वं भूयो भूयस्त्वामकथयामि ?"

विज्ञानचैतन्य—'धाम् भगवन् ! गुरो ! ! जानेऽहं श्रीमन्मन्त्राणां हृदयगतं सर्वं तत्त्वतो वेद्यं च देशकालपरिस्थितिम् । तत्तथाज्ञापयन्ति ममा-चार्यवरणास्तथैवाचरिष्यामि ।"

मण्डलेश्वर — "ननु त्वं त्वया सह मामकीनं तन्मृत्तरयानं चापि नयस्व यदि नयपालनरेक्षेण मे पतयिष्ये समर्पितम् । यद्यपि तच्चानं महाहंमणिरत्नमु-

वरुणमण्डितमतीव दुर्लभ वस्तु तथापि प्रसङ्गेऽस्मिन् तस्योपयोगः स्थाने खलु ! तत्र गत्वापि च यदि त्व किमपि साहाय्य भवतोऽपेक्षयास्तदा त्वरित मा सूचय । अहं सर्वमत्र स्थितोऽपि प्रहास्यामि । मम जीवने लक्ष्यं कोटिशतं घनवन्तो राजानः शासकाश्च भस्मभर्कमायताः परमतः पूर्वं न कदापि तथा चिन्ताकुलोद्भूतमूव यथायुता भवामि । परिवर्तितेऽस्मिन् समये वरुणश्रमसनातनधर्मस्य, साधुना, ब्राह्मणानां सनातनस्य कृत एव मे स एष प्रयत्नस्तदेतन्मम ममत्वम् । तस्मात्वा प्रति मर्यतद् सर्वं समुपदिष्टम् । तद्गच्छ त्व मे प्रियदत्त ! साधय तावन्मनोयोगेन कार्यमेतत्सधम् । शुभास्ते सन्तु पन्थान ।”

५

प्रयागस्य बाणशकटीविश्रामस्थलम् । रैलगन्ध्या आगमन प्रतीक्षमाणा अनके मनुष्यास्तत्र काल क्षपयन्तो विद्यन्ते । जाताया वेलाया रैलगन्धी सभागत्य नियतस्थाने विरराम । प्रथमकलान्तरात् राजकीयाः केचन जना नीचैरवातरन् । भूमौ पद दधतामेव तेषां प्रयागनगरवासिनः कैबिन्नागरिका, सन्यासिनो, ब्रह्मचारिणो, गृहस्था, महिलाश्च स्वहस्तेषु पुष्पमालाः प्राकुर्येण नीत्वा तत्कल-समीपमागत्य—“विजयताम् सनातनो वरुणश्रमो धर्म !” इत्युद्योषपुरस्सर समवेत्य तस्यु । दासीभिः सहैका बयोवृद्धा विदुषी क्षात्रमहिला रैलगन्ध्याः समुत्तीर्णं यावद्भूमौ पद निदधाति तावत्तस्या उपरि पुष्पाण्यवर्धन् । सा किञ्चिदस्मितेव यावदितस्ततो हृष्टि प्रसार्यबलोकते तावदेव कश्चित् युवा परिव्राट् सम्मुखमागत्य तामबोधत्—मात ! काशीधामस्यमहामण्डलेऽवर-महामागानां वार्षनिकसार्वभौमानां सन्यासिसङ्घस्य सभापतीनां शिष्योऽहं विज्ञानचैतन्यनामा तदाजयः श्रीमत्स्या यानाप्रसङ्गेऽत्र सहमानित्वेन निर्देशकत्वेन च निमुक्तः सम्प्रति समुपस्थितोऽस्मि । तदेतन्मम परिचयाय गुह्यवर्णं प्रदत्त परिचयपत्रम् । प्रत्यक्ष करोतु भवती राजमाता । श्रीमत्स्या निवासायान नगरे सर्वं प्रवन्वादिक सुव्यवस्थितमास्ते । तदागम्यताम् नगर गच्छामो वयम् ।” इत्युक्त्वा सा राजमातरं सहनीत्वा सर्वैः सहचारिमित्रैः साकं बाणशकटी विश्रामस्थलात् बहिर्गन्तुमुपचक्रमे ।

अथ सा राजमाता बहिराजधाम तावदेकं स्वर्णमण्डितं मृत्तरयानमागत्य तस्याः सम्मुखमुपस्थितम् । सा च तदारुरोहं तस्याः सहयानिणः सर्वेऽपि चान्यान्यानि मृत्तराश्वरथयानानि समुपाविशन् । राजमातुः सहानीतानि सर्वाणि सम्मारोपस्करणानि चानीय परिव्राडनुयायिमित्रैर्नयनेषु सावधान सुरक्षितं च संस्थापितानि । यदा राजमातुर्मृत्तरयानं गमनाय गतिशीलमभवत्

तदैव तामानेतुं समागतानाम् लोकानां समूहो जयधोयानुच्चारयन् गम्भीरपयःतं
भजनकीर्तनस्तुतिस्तोत्राणि प्रपठस्तनुवद्वाज । तमेतं सुविशदं महद्मव्यं भद्रं
राजसिक्कं स्वागतमवलोकमाना बृद्धा राजमाताशातीतं महान्तं जनयूय तदा-
शावशवद विभाष्यातीवानन्दसन्दोहं, महान्तं सम्मानं चात्मनो भाग्यं धन्यधन्यं
मन्वाना भृशं मोमुक्षमाना परा तुष्टिमन्वमूर्त्तुं मतीव प्रसन्ना सा राजमाता
स्वमृत्तरयानचालकस्य समीपेऽग्रासनमुपनिषण्ण तं युवानं परिप्राज हर्षोद्रे-
कान्मनोभावान् घोषयितुमपारयन्ती बभाषे—

‘भवन् ! सत्यासिप्रवर ॥ मत्कुलेऽजमवदभिर्मवदभिर्वहुषमोऽङ्गीकृतः ।
तीर्थयात्रामागताया मे श्रीमन्तो या बह्मादरा सम्भाषनामाचरन्ति तयाहं लज्जे ।
कथमहं महामण्डलेश्वरमहाभागानां तच्छिष्याणां सुयोग्यानामानुष्यं गमिष्यामि ।
बहु कृतं भवदभिः । यत्र तीर्थेषु धर्मध्वजाः वेचनं धूर्ता बन्धका वसन्ति तत्रैव
भवादृशा. परोपकारपरायणा. श्रद्धया सज्जना महत्समानोऽपि च विराजन्ते, इति
विचिन्तयन्त्या मम पूर्वाग्रहो दुर्धाराणां चेदानीं व्यपगतेवाभाति । महत्सीभाग्यं
मे यत्तीर्थदेवैः श्रीमत्सदृशा. सज्जनाः प्रेषिताः । मन्ये, सेयं मम तीर्थयात्रा
सानन्दं सकुशलं च सम्पत्स्यते नूनम् ।’

एव वार्ताविनोदं कुर्वता तेषां यानानि किलैकं भव्यं भवनं प्रापुः ।

राजमाता दासीजनैः साकं मृत्तरयानादवतीर्थं तद्भवनं प्राविशत् । तत्र
सर्वेऽपि कक्षां राजोचितैः सर्वैः सम्भारैश्चरस्करैः साधनसमूहैः सुसज्जिताः
शृङ्गारिताश्चासन् अगतः प्रविश्य सा तत्रत्या व्यवस्थां प्रबन्धादिकं सर्वविधां
राजसीं सुविधाश्चालोच्य स्वराजशासादादव्यधिकं तुतोषं शौचस्नानसङ्घ्यादीनि
निरत्यकृत्यानि कृत्वा विज्ञाचैतन्यस्य तत्त्वावधाने निपुक्तं भूत्स्यैः सप्ताधितं भोजनं
कृत्वा यात्राधर्मापनोदनाय विधाय कृतवती पुनः प्रबुद्धा स्वस्यां प्रसन्ना सती
सा विज्ञानचैतन्येन सह मन्त्रणा कृत्वा क्रियमाणाय यात्रायाः कार्यक्रमं
स्थिरीकृत्यादौ प्रयागे, ततः काश्यां, सारनाथे, गयायां, हरिद्वारादिषु चान्या-
भ्यतीर्थयामसु तत्सतीर्थस्नानानि देवदर्शनानि च विधाय सकुशलं सानन्दं च
पुनः काशीमाजगाम ।

तीर्थाटनं कुर्वत्या राजमात्रा यत्र तत्र सर्वत्र तीर्थक्षेत्रेषु सत्यासिप्रवरस्य
तस्य श्रीविज्ञानचैतन्यस्य सुमहान् प्रभावः, प्रतिष्ठा, प्रतिपत्तिः, सम्मानो,
वन्दुष्य, सम्भरितता च प्राप्तकालं समनुभूता । तदनुभावात् सा भृशं तुतोषं,
मनोवाचाभगोचरां कामपि भुद प्राप । सा सर्वात्मना विज्ञाचैतन्यस्य वरपति-
नीवोपसारणीतेवाभूत् । सा मनस्वेदमचिन्तयत्—

“यस्य महामण्डनेश्वरस्यैव विद्या विद्वांसः सदाचारिणः शिष्याः, देयाः किलेदविषयः सुमहान् प्रभावो, देया देये सर्वत्रेदंशी पूजा, प्रतिष्ठा, समादरः, स महात्मा स्वयं कोइक् प्रभावशाली, तेजस्वी महिममहीयान् स्यात् । सन्ध्यामिनो ब्राह्मणात् तीर्थपण्डितान् नायुममाज प्रणि च यो मे पूर्वग्रहोऽन्यथाधारणा चासीत्तन्मे मोहविलसितमज्ञानविजृम्भितमेवामूत् । तदपुना मयाय समागतया विज्ञानचैतन्यस्य गुरवो महामण्डनेश्वराचार्या अवश्यमेव द्रष्टव्याः”

इत्थं विचिन्त्य तदा विज्ञानचैतन्येन परामर्शं कृत्वा महामण्डनेश्वरस्य दर्शनार्थं तदाश्रमगतमनं त्रिनिश्चितम् ।

६

काशीक्षेत्रम् । मगध्याम्निरोपकण्ठ महामण्डनेश्वरस्य भन्य हि प्रासा-
दोरममाश्रममन्त्रमवम् । अद्य तावदावमानात्रैवानित्य स्वीकरिष्यतीति कृत्वा
महामण्डनेश्वरस्याज्ञयाचार्यवर्यस्य सन्ध्यामिवर्गस्य कुलपनेः सर्वे शिष्यप्रशिष्या
धनिका भस्त्राद्व्याघ्रादथ सान्तरात्रमातुस्तस्याः सम्भावनायै प्रातरेवातिथ्यस्ता
नानाविधान् समुपचारसम्भारान् सज्जीकुर्वन्तो विलोकन्ते । आश्रमोद्यानस्य
मध्यभागे भगवत्पदचन्द्रमौलीश्वरस्य मन्दिरप्राङ्गणे बह्वी नागरिका जनाः
समुत्थिताः हरयन्ते । क्वचिद्विद्वांसः पण्डिताः शास्त्रार्थं कुर्वाणाः प्रवरतरपाराप्रवाहं
सस्कृतभाषया भाषन्ते । क्वचिन्महामातृभाषावतवाल्मीकिराभाषातोऽनियदा
पारायणानि कुर्वन्तो विलमन्ति महापौराणिकाः । क्वचिद्रुद्राभिषेकं कुर्वाणा
द्विजातिपरिवृद्धा वैशम्पयन कुर्वन्ते । क्वचिद्रुद्राचारिणः शिवविष्णुदेवीसूक्तो-
सनापराधभाः स्तोत्रमन्त्रान् पठन्ति । क्वचिद्वैद्योऽन्येषु होमादृतीः समर्पयन्त-
श्चैवैवोऽग्निदेवमारुचयन्ति । क्वचिद् सत्वर धनुर्वेदमन्त्रानुचारयन्ति वैदिकाः ।
क्वचिद्भाषका भगवत्कीर्तनानि गायन्त पीयूषसरसा सङ्गीतमुषाधारा वर्यन्तः
श्रीमन्ते । क्वचिद्रूपदोषनवेद्यपत्रानुपारचार्यदेवाः पूज्यन्ते क्वचिद् सङ्गीता-
चार्याः शास्त्रीय सङ्गीत सतालस्वरतापमादिष्कुर्वन्तो मोदन्ते । वाद्यज्ज्ञता
नृपति, हासपरिहासराजान्दादुषारैः सर्वतो मुखरिण इववाश्रमाम्नाय. कामपि
नव्रीनामेवानुत्पुङ्गा घोभा त्रिषत्ते सर्वेनः सात्त्विकमेवामाति तदाश्रमस्य
वातावरणम् ।

पञ्चवेद्याः समीपे दर्शयन्मुपविष्टो विराजते महामण्डनेश्वरः । त्वाप-
मावात् सात्त्विकवृत्तेर्वैराग्यात् राजसिक्मोयनिव्यपेक्षोऽस्तिचनोऽपि कायावस्त्र-
कीर्तनमात्रपरिग्रहोऽपि चाहम्बरशून्योऽपि स महात्मा महामण्डनेश्वरो वेदेवेदान्त-
न्यायव्याकरणाशास्त्रेषु अनन्यसाधारणो प्रतिभा दधानोऽपि बालवत् सरलहृदयो

निःस्पृहोऽपि महाप्रभावो देहात्ममावरहितोऽपि च साक्षाद्बृहस्पतिरिव
सौम्याकृतिः प्रज्ञाततेजाः स्थिरचित्तो मितभाषी स्वस्थः प्रसन्नो निर्विकल्पे
समाधावात्मनोऽशेषा वृत्ती प्रविलापयन्निवातितरो शातिमनुभवन्निपण्णोऽभूत् ।

तावदेव विज्ञानचैतन्येनोपदर्श्यमानमार्गा राजमाता महामण्डलेश्वरस्या-
श्रमद्वारमाजगाम । तत्रोऽस्थितैः सर्वैरपि जनैराश्रमद्वारमागत्य जयधोषपुरस्सर
वाद्यध्वनिसहित मङ्गलाचारविधिना राजमातु स्वागतं व्यधायि । प्रविश्य
आश्रमं सा चन्द्रमौलीश्वरस्य दर्शनं कृत्वोद्याने प्राकृतजन इव सर्वान् देवान्,
भूदेवान्, सभ्यान् नागरिकान् सविनय सादर च प्रणम्यान्ते मण्डलेश्वरस्याभि-
मुखं गत्वा साष्टाङ्गप्रणम्यतपूर्वं तत्परणी बबन्धे । सोपचारं शिष्टाचारविधिं
निबर्त्य सा राजमाता महामण्डलेश्वरेण सङ्कृतेन निर्दिष्टमेकमूर्णसिनमुपविवेश ।
मध्याह्नं यावत् तत्र स्थितायास्तस्याः सर्वा धामिक्यः क्रियाः प्रावर्तन्त ।
वानदक्षिणान्तरं प्रसादवितरणमनु चोत्सवः सानन्दं समाप्तिं गतः ।

अथ मध्याह्ने महामण्डलेश्वरस्यान्तरङ्गैः प्रमुखैः शिष्यैः साकं भगव-
त्प्रसादं गृहीत्वा सा राजमाताश्रमस्य तस्यैकभागे राजोचितैः साधनैः सम्पन्ने
महाप्रकोष्ठे शय्यासनकुट्टिमचित्रतिरस्करिणीविभूषिते विधाय कर्तुं मगच्छत् ।
स्वयं महामण्डलेश्वरो विज्ञानचैतन्यादयोऽन्तेवासिनः सर्वे यथेच्छं स्वदिनवर्णानु-
सारो प्रवृत्ताः ।

अथ सायं तीर्थदेवानां दर्शनानन्तरं भागीरथ्यास्तटघट्टेषु भ्रमणं,
मोकाविहारं, श्रीकाशीविश्वेश्वरान्नपूर्णकालमैरवादीनां दर्शनानि कृत्वा प्रति-
निवृत्ताया तस्या राजमातरि सायन्तनं भोजनं परिसमाप्य चन्द्रमौलेर्देवालय-
स्यैकदेगे महामण्डलेश्वरो, राजमाता, विज्ञानचैतन्यश्च सुखमुपविष्टामिधो वार्तालापं
कुर्वन्ति—

राजमाता—‘भगवन् ! तपोनिधे ! श्रीमत्परमहंसमनुग्रहात्, श्रीविज्ञान-
चैतन्यस्य परिश्रमाभ्यामकीनासी तीर्थयात्रा सकुशलं परिसमाप्ता । अधुना मां
गृहान् प्रति प्रस्थानुमाज्ञापयन्तु महाभागाः । यद्यपि मया स्वजीवने पञ्चवारं
तीर्थटनयात्रा विहिता परमस्यां खलु यात्रायां मया यो हि धर्मलामो लब्धो,
यदि तीर्थदेवता नादर्शनं सुखमाप्तं, साधुसंग्यासिनां, महात्मनां, विदुषां च
सत्सङ्गोऽनुभूतस्वास्थ्यं भवत्कृपाप्रसादेनैव सम्पन्नम् । धन्या भवादृशा महात्मानो
धन्याश्च विज्ञानचैतन्यसदृशा भवञ्छिष्या येषां कृपावटादर्शनं सादृशा धन्या जीवा
अपि पापपङ्काद्विमुच्यन्ते । महानेवोपकारकारी भवि मुरुचरणानाम् । धनैर-

जन्मजन्मान्तरेष्वपि नाहं भवता तमिममुपकारभार, दयादाक्षिण्य, निर्धर्माज
स्नेहानुबन्धमर्हंतुं कृपापरम्परा, महतीमनुकम्पा च विस्मरिष्यामि ।
काहमधमा, पात्रा भवदुःखकारणामानृष्य विधातुम् । भगवन् । मस्या यात्राया
मयायुष्ट, यच्छ्रुत, यच्चानुमन, तेन सनातनवर्णाश्रमधर्मं प्रति, साधुसन्धासि-
द्वाहाणपष्टिनाम् प्रति च यो हि मे पूर्वाद्ग्रहोऽनुहार विचार, अन्यथा भावना,
दोषदर्शनबुद्धिश्चामूता सर्वा मम क्षुद्रता विलय जग्मु । मम विचारस्तरणीषु
महत् क्रान्तिकारि परिवर्तनमजायत । पुनर्जन्मेवात्मनो मन्वेऽपुना ।'

मण्डलेश्वर — देवि । ध्विनय ते वच । भवती च महानुलप्रसूतामिज-
नवताम् क्षात्राणां सत्कारा एव तादृशा । भारतेऽजदेसे पुष्टपापेक्षया देव्य एव
हि समधिकमास्तिक्यभावापन्ता सन्ति । साध्वीना महिलानामन्तं करणे यो
हिसहृदयश्चाविश्वातभावस्तदावारेणैव जीवत्यसौ वरणाश्रमसनातनो धर्म ।
वर्द्धता ते कृतम्, पुत्रपौत्रैः प्रपौत्रैश्च चिरञ्जीवानुभव स्व धर्माचरणं सकलमपि
राजभोगमुत्तमम् । धर्मलामञ्च ते सदा सर्वदा भूयाद् ।'

राजमाता—'भगवन् । गुरो ॥ सत्या सन्तु ते शुभाश्रिय' । भवता
तदिदं महद्वैभव पश्यन्त्या मे नास्तेवाल्पमपि सामर्थ्यं तादृक् येनाह श्रीमन्नर-
णयो किमपि सम्पत्तिन् सप्तमा स्या परमेतत् किञ्चिदतीवाल्पान्ध धन
श्रीमन्नरण्योनिवेदयानि, तन् इपमा स्वीकृत्यानुगृह्यताम् । नात्र गुरुचरणैः
किमपि प्रत्याख्ययम् । नाहमस्मि समर्थान्यत् किमभ्युपाहृतुं गुरुचरणेषु ॥

(इति निवेदन्यती राजमाता तपुष्पहार सश्रीकन च पञ्चसहस्ररूप्यकाणि,
फलानि, वस्त्राणि च मण्डलेद्वरायापयति)

मण्डलेश्वरः—'देवि । राजमाता ॥ यदद्या समन्ति धन परिपूहीतुमेव
युज्यते, पर तत्तमवपरिग्रहस्य सन्यासिनो धनेन किं प्रयोजनम् ? तथापि
श्रीमत्स्या धनुरोपात्—आश्रमस्थितेः परिपालनायैतत् विज्ञानचैतन्याय समर्पय ।
स एव ममाश्रमस्य व्यवस्थापक, स एव सन्यासिसङ्घस्य महामन्त्री, स एव
हि मम प्रधान शिष्यो धर्मपुत्रो वीतराधिकारी वा ।'

इत्युक्त्वा मण्डलेश्वरेण सङ्घेतेन तद्धन स्वीकृतुं प्रेरितो विज्ञानचैतन्यः ।
स च तदादायायमागन्निधातु गतवान् ।

राजमाता—'भगवन् ! गुरो ॥ स एव विज्ञानचैतन्य सत्यमेव हि
श्रीमदनुकूपोन्तेवासी । मासमेक यावत् तीर्थेषु पयंटन्या मया निपुण परीक्षिता-

स्यान्तवृत्तिः । सोऽयं विद्वान् बिलसखबुद्धिः कर्मठश्चतुरः कामक्रोधादिभिर्वि-
कारैरसस्पृष्टोऽतीव निमलवृत्तिः सात्त्विको निश्छलश्च प्रवीतः । एतादृशो
निष्ठावास्त्यागी स एष शिष्यस्ते नूनं भवत्प्रतिभूर्तिरेव मतो मे । तस्मिन् यदि
भवता विद्वांसो निष्ठास्या प्रीतिर्वात्सल्यं चातितरा वसते तत् स्थाने सखु ।
विज्ञानचैतन्यस्य व्यहारेण, शिष्टतया, विद्ययाचरणैः कर्मकौशलेन, प्रबन्ध-
पाटवेन चाहमतीव प्रीता सतुष्टा चास्मि । पुनरवत् स्निह्यति तमेत मे मनः ।
तस्य यावती प्रशसा क्रियेत सा तद्गुणानुरोधादर्पैव ।'

मण्डलेश्वरः—'सत्यमभिहितं भवत्या । स सखु तादृश एव । अहं च त
प्राणैर्म्योऽप्यधिकं स्निह्यामि । स मे परमं विश्वासपात्रम् । ॥ विद्वत्तया, चारित्र्येण,
कर्मण्यतया चान्न देशे—विशेषतः सन्यासिसमाजे—मुतरा प्रतिष्ठितः । प्रजा-
जनाभ्यापि स बह्नाद्रियन्ते । अहं भवत्या कथनात् बहु सन्तोषमनुभवामि यत्
स श्रीमत्या यान्नाप्रसङ्गे समधिकं साहाय्यं समाचचारेति ।'

राजमाता—'अभवन् ! अहं जाने यत् ससारं परित्यक्तवता साधूनां
सन्यासिना तपस्विना च कुलजातिगोत्रादिविषये किमपि प्रवनादिकरणमनुचितं
भवति, तथापि सहवासपरिधयात् गुणवैशिष्ट्यात् कर्मकौशलात् शोभनादाचा-
रात् शीलसौजम्याच्च विज्ञानचैतन्यस्य जन्मस्वानकुसादिविषये च भवन्त किमपि
प्रष्टुमिच्छति मे मनः । यदि च स्वामिचरणानामत्रभवता भवतो नातिसेदश्चर-
मिव भवेत्तदा तत्परिचयं मह्यं प्रयच्छन्तु । यतोऽस्माकं राजधान्या केचन मठा
देवालयो महान्ति मन्दिराणि च विद्यन्ते येषां व्यवस्थानिर्वाहार्थं जीविना-
वृत्तिरपि राज्येनोपकल्पिता विद्यते । परमेतत् सखेव निवेदयानि मत्तत्र न
कोऽपि विद्वान् सदाचारी वा विद्यते साधुर्यो हि स्वगुणैः राजप्रजानो हिताय
धर्मोपदेशं कर्तुं सक्षमः स्यात् । तेषु स्थानेषु परम्पराप्राप्ता ये केऽपि सन्त्यपि
तथाकथिता साधवो मोहान्ताः संन्यासिनो वा ते सर्वे प्रायेणाधिकारबुभुक्षवो
दुराचारा व्यसनप्रस्ता दाम्भिका एव वर्तन्ते । मत्पुत्राश्च सर्वे नवशिक्षावीक्षा-
सम्पन्ना नवीनाचारविचारानुयानिनः पुनस्तादृशाश्चरित्रभ्रष्टान् बाबापदवाच्यान्
दशं दशं नास्तिकत्वं भजन्तो वणोश्चमसनातनधर्मोदपरज्यन्ते । तस्माद्यदि तत्र
विज्ञानचैतन्य इव कोऽपि सदाचारी विद्वान् सन्यासी निवसेत्तदा मे मनसि
महानानन्दो जायेत, मम वृद्धायाश्च धर्मलाभः सत्सङ्गमुविधा च भवेत् । तेनेदं
प्रष्टुमुत्तुण्डते मदीयं मनः ।'

मण्डलेश्वरः—'श्रीमति ! राजमाता ॥ विज्ञानचैतन्यसम्बधिं यावदहं
जाने, तावत्त्वामहं प्रवीमि । श्रुयताम् स एष विज्ञानचैतन्यः पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः

पूर्वमत्र काशीं समाजगाम । तदानीं सः केवलमष्टवर्षदेशीयो बालक भासीत् ।
 मादौ सोऽत्रास्माकं सन्यासिन्नामाजस्य छात्रानये विद्यादिव्येन न्यवसत् । स च
 स्वबन्धनूमेः शासकद्वारा प्रदीयमानां दशरूप्यकमिता छात्रवृत्तिं लभमानः शिक्षां
 प्राप्नुवानोऽभूत् । तदानीं स छात्रालये वसता सर्वेषामपि विद्यादिनानन्देऽप्याल-
 वदा बालोऽभूत् । तत्त्वमये स न किञ्चिदपि स्वात्मगतमभिप्रायं स्पष्टतो वक्तुं
 शक्ताक । तद्विषये वयमेतावदेव हि ज्ञातुमशक्यम् यद्यपि राजपुत्रप्रान्तस्पर्धस्मिन्
 भूनागे निवसतः कस्यचिद्दृष्टव्यस्य साधो पृथोऽस्तीति । नितास्य मोहान्तोऽपि
 राज्याधितोऽपि च दुर्घसन्नसेवनात् राज्ञा तिरस्कृत्य कुतोऽपि स्वप्रदेयाद् बहि-
 निर्वासितः । माता चास्य जीवति महता कृच्छ्रेण च स्वनिर्वाहं करोति ।
 तेनैव राज्ञा सोऽयं बालो विद्यान्ययनार्थं काशीं प्रेषित इति ।'

‘तदानीं तु नाथ मम सम्पर्कमासादितवान्, पर यदा यदा शिक्षाक्रमेऽ-
 भ्युन्नतिं कुर्वीतस्तद्गुरुजनैः प्रशंसितस्तथा तथा स्वयमेवात्मशक्त्या, सत्त्व-
 सम्पन्नतया, पात्रत्वेन च मम करुणोपरो बभूव । सन्यासिनामस्माकं समाजे
 यासायात प्रकुर्वीते मयन्नेकयोऽवलोकितः, स चार्थिकमतिक मत्सम्पर्कमागतः
 परिचितो मया । किं बहुना, तत्रैवास्माकं छात्रालयेऽभ्यसनपरो विद्यामुपलभ-
 मानोऽयं शास्त्रेषु अभ्युन्नतः स्वस्य सहचारिणा छात्राणां, छात्रालयस्य च सेवार्थं
 महान्तमुद्योगं कृत्वा तां सस्या महतीं अभ्युन्नतिं निनाय । तत्सन्ध्यासम्बन्धीनि
 कार्याणि सम्पादयन् यदा कदा मत्समीपमप्यागच्छन्नासीत्, विचारविमर्शश्च
 तेन बहुना मया साकमक्रियन्त । तत्रैवात्रालयस्य कृते अनसङ्गहाय मया
 साढं मनेकं बारं स निबिन्नमपि च देशं बभ्राम । यात्राप्रसङ्गेऽप्येव मेऽधिक-
 थिकं सामीप्यमासाद्य गुरोर्स्तवैर्दृष्ट्येन, सेवया, प्रबन्धचातुर्येण, व्यवहारकौशलेन
 च कमशो मम प्रनानधिप्योऽन्तरङ्गसखो विद्वन्महः प्रीतिपात्रमभूत् । एतावदेवाहं
 तद्विषये जानामि ।’

एव वार्तालिपि कृत्वा राजमाता महामण्डलेश्वरम्याधन एव तां रात्रिं
 निनाय । अयापरेषुः प्रातः सा मन्त्रेश्वरं प्रसाद्य तदानीमासाद्य विज्ञानचैतन्येन
 कृतया व्यवस्यदा सा वाराणास्या बाणशकटीविश्रामस्थस्य प्राप्य रैलगन्ध्याः
 प्रदमश्रेणिगतं कनमारुह्य विज्ञानचैतन्यं स्वप्रदेशभागान्नुमनुरोध्य ततः प्रतस्थे ।

७

एव प्रायो द्वित्रिवर्षात्यक्तः समयो व्यतीयाय । अधुना नगरे लोका
 करुणंकरि सम्वादं निशम्य परस्परं चर्चां कुर्वीता विदन्ते यद्धि राजकीयेऽतिथि-
 नन्दने कश्चनैकः सन्यासी महात्मा शिष्यद्वयसहितोऽत्र समागतोऽस्ति नो हि

निखिलशास्त्रपारङ्गतो भाषास्वनेकामु व्युत्पन्नो वैराग्यगतोऽतितरा निःस्पृहोऽपि च लोकसङ्ग्रहप्रवीणो वेदवेदान्तादिदर्शनानां व्याख्या कुर्वाणो राजकुटुम्ब-सदस्यानां पुरतो धर्मोपदेशं कुर्वन् विराजत इति । श्रूयते यत् स खलु नित्यमेव प्रातर्नववादनपर्यन्तं मौनव्रतमास्थितो न कस्मा अपि दर्शनं प्रयच्छति, न च केनापि सम्भाषणं कुरुते । मध्याह्ने भोजनात् पूर्वं राजप्रसादं ब्रजति तत्र च सर्वेभ्यो राजपरिवारसदस्येभ्यो वर्णाश्रमसनातनधर्मानुसारमध्यात्मोपदेशान् वितरति । ततो भोजनं कृत्वा होराद्वयं यावत् विग्रामं कृत्वा पराल्क्ष्मणे सव्यं साधारणेभ्यो नागरिकेभ्यो दर्शनं ददाति, वार्तालापप्रसङ्गावसरं च प्रयच्छति । ततः सायं वनं गत्वा शौचस्नानादिभ्यः क्रियाः सम्प्राप्य ततो राजभवनं गत्वा नृपतेः पुरस्ताद् भीतोपनिषदादीनां प्रवचनव्याख्यानानि च कुरुते । प्रतीवा-साधारणोऽथ विद्वान् सन्यासी तथोपदिशति राजानं, तथा प्रगल्भं भाषते, तथा व्याख्यायते शास्त्रार्थान् यथासौ नवशिक्षितो गौराङ्गसभ्यताचारवीक्षितो नास्तिकप्रायोऽपि च नरेशरत्नस्य वैराग्यं, विरक्तता, निःस्पृहता, वैदुष्यं, ज्ञान-विज्ञानप्रवीणता, सभावाचुर्यं, वाक्पटुता, नयनपुण्यमनुभवप्रौढी, प्रत्युत्पन्नमतिरिव, निर्भीकतामात्मज्ञानविद्या तथा तास्तान्शेषान् गुणान् परिचिन्वानस्तदुपदेशान् श्राव्य श्राव्य तच्चमत्कारैश्चकितो भवति । यो हि शासकोऽयं प्राक् साधुसंन्यासि-ब्राह्मणान् वृणाम्य मन्यमानस्तान् निन्दति स्म स एवेदानीं परिभ्राजोऽस्य चरणयोर्निषण्णः श्रद्धाभक्तिभावाद् हृदयोऽवनतशिरः सादरं सविनयं च धर्मोपदेशान् शृण्वानो मोमुद्यते । केषु लोकास्त्वमिमं सन्यासिनं हरिद्वारवासिनं मन्यन्ते, केचित् हिमालयप्रदेशादगतं कथयन्ति, परे काश्चिवातिनं वदन्ति, अन्ये द्वारिकातोऽप्रायातं ब्रूयते, केऽपि रामेश्वरावागतं दाक्षिणात्यं सम्भाषयन्तीत्येवं नानानुमानैस्तद्विषये सकीर्तुकं विन्तयन्ति । तथा हि—

एको नागरिकः— अये, सोऽयं सन्यासी तु राजानं बालकमिवोपदिशति । येन राजा साकं वार्तालापे महान्तो विद्वान्तोऽपि मुह्यन्ति, यस्य प्रभावात्तेज-स्विनो गूढानुभवशास्त्रिनो मन्त्रिवृद्धाश्चापि सङ्क्रान्ते स्वबुद्धेः परामव, यस्याग्रे सत्त्वार्थसमाजस्य प्रखरतरतर्ककं कंशधिपगा धर्मोपदेशना अपि मध्येसमं मौनमाधयन्ते, यश्च वर्णाश्रमसनातनधर्मं साधुब्राह्मणादीनामाढम्बरमात्रं मन्यते, स एवाधुना महात्मनोऽस्याध्यात्मोऽरदेव श्राव्य श्राव्य तद्वचनं इव, मन्त्रमुग्ध इयास्तिवयं भजते, तदेतन्महदेवाश्चर्यम् । नूनमयं परिखाटं महानेव विद्वान् बहुविद्याप्रवीणोऽनेकभाषाविचक्षण इति श्रूयते ।'

द्वितीयः—अयि भो, बन्धवः । मया तु श्रुतं यदिष्यं सन्यासिप्रवरोऽ-यमत्रस्थानत्पज्ञानं च ब्राह्मणान् प्रति बह्मादरं वितनुते, वृद्धमजनीयं सादरं

सर्विनय सम्मन्यते, बालकेषु बाल इव मधुरानन्दपूर्वकं सस्नेह व्यवहरति, विधेयतो हि द्विवन्धना कुलेऽतीवश्रद्धवानाव दृढमपि राजकीयसन्धानान् ! स्वयं सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञोऽपि व्युत्पत्तौ बुद्धेः चान्नो स्थानीयानन्यसिद्धिज्ञान् ब्राह्मणशिक्षान् प्रीया स्नेहेन च सम्भाषते ।

दृष्टोक्तः—‘अग्नि, आतर ! अक्षयनय सन्धातो कोऽपि निद्रवो योगी महात्मा वर्तते । शूद्रते यदमनामामिनि ध्यानरास्ये पुरुषोत्तमनातेऽप्येव स्थितिं प्रकल्प्य सर्वसाधारणेभ्यः प्रजाजनेभ्यो वेदवेदान्तोपदेशान् दाम्प्यति ।’

अतुष्य —‘अये, शृणुत ! मन निजानहो ह्य’ साय राजनवन गन्त्रमिन्न परिवात्र प्रत्यक्ष ददशं । स नययति, यदय मुवापि सन्धातिवर्षं प्रौढमुनश्चिदपि धर्मतत्त्वानि राजे । अयन्त स्यूतस्यूत तेजोमयनस्य भौतिकविग्रह देहवच-स्वरूपम् । महाविदुषा ज्ञानिमानपि च विस्मयमागदयेत्तादृक् सुस्पष्टया सम्कारवत्ता प्रसरजया मिथ नापतेज्यौ यन्मौरमर्षयोरवमुक्त च ध्याय्यागते शास्त्रार्थान् । राजा स्वस्य समस्तमकिञ्चनो ज्ञानरत्न इव हरनरे सर्वानना तदाधीन इव सावधान समर्पाद च चेष्टते ।’

पञ्चमः—‘साधु, साधु; नास्ति कदापि योराज्ञानुचरोऽयं राजा सन्धातिना मेवविज्ञानां त्रिपुरा महात्मना तेजः प्रभावप्रसस्तना सङ्गतिनाकाश धनोपदेशान् शृणोति चेत् तत्सर्वेषामन्यान्त्रिकानां प्रजाजनानां पक्षे हितावहम् ।’

इत्य सन्धातिनस्तस्य राजनवनमविषयतः पञ्चमः समसोऽयमवतं । ततः समागते आचरौ नास्ति पुरुषोत्तमास्ये राजानुरोधान् प्रजानां चाग्रहासर्जव नयरे तेन परिवात्रा चतुर्मास्यमविवाहयितुं विनिश्चितम् । मध्येनयर प्रधान-चत्रे सुप्रविष्टिते विष्णोर्देवातये नितनन्दराज्यतः साय दावद् स भगवती कथा सोकेभ्यः आवन्तितुमारवयान् । सहस्रशो मानवसङ्ख्यास्त्रिमास्य कथा शृण्वन्ति, हृष्यन्ति, प्रसीदन्ति, मोमुदन्ते च । स्वयं सत्यदेवस्य शासको राजा, राजमहिषी, राजमाता, राजकुमारः, कुनायैर्विचारिणः, सामन्ताः, धेष्टिवर्षा, धार्मिका नयरवासिनश्च सन्धातिना ध्याय्यादनराणां कथा श्रोतुमुनश्चित्ते । सन्धातिप्रवरस्य तस्य कथागराजराजंती, तन्वनिस्तरु-पङ्क्तिः, प्रवचनसरणिश्च तादृशी सरता, सरसा, मुवावपिणी, मधुरमधुरा, चिन्ताकपिणी, मनोहारिणी चानूद्यया समन्वनरि नयर तच्छ्रवणेभ्योऽ-वृत्तिशील तन्मय च बभूव । शृङ्गार-वीर-करुण-हास्यादिरवयवैर्नयप्रसङ्गे प्रकरणानुस्य स तथा व्याप्यौ तत्तद्विषयान् यान् शृण्वता सोकाना

समक्ष तच्चित्र साक्षादिवाजायत । न केवलमस्य कथानिरूपणं भावानुभूतिरसो
मर्मस्पृग्भूत् प्रत्युत मध्ये मध्ये सारय-योग-भीमासो धर्मशास्त्र वेद-वेदाङ्ग
पुराणोपनिषदां सन्दर्भा दृष्टान्ता समसामयिक-विज्ञानार्थशास्त्रराजनीतिप्रसङ्गा-
आप्यनेन परिवाजा तथावातार्थन्त, दार्शनिकसिद्धान्तानां शङ्कररामानुज-
मध्व-वल्लभाचार्यादीनां च दृष्टिकोणा. समन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथोपनता यान्
शृण्वता लोकानां परातूतिरजायत । किं बहुना, विघमिणो यवनादयो
जैनाऽप्यत्र वयाध्वरणे स्वयमेवानामन्विता अपि स्वरुचिमाविरकायुः ।
बहिस्तो भूम्या वर्षाजलधाराप्रवाहा भ्रजसमवर्पन्नन्ततो लोकानां मानसभूमौ
ज्ञानगङ्गाप्रवाहा सन्तत समन्ततो ववधुः । न केवल परिवाडसौ स्वयमेव
केवल कया व्याचर्यो प्रत्युत तन्नगरनिवासिभ्यो ब्राह्मणपण्डितेभ्योऽपि च
भाषण व्याख्यान प्रवचनादीनामवसर चापि प्रादात् । एव स सन्यासिपरिवृद्ध
सर्वासां प्रजानां राजकुटुम्बसदस्यानां चापि हृदयसन्नाद् गुरुग्रीवाद्
स्वयसिद्ध प्रसिद्धो लोकप्रियाय बभूव ।

अयं सम्प्राप्तेऽस्य कथापारायणस्य समाप्तिदिने यज्ञहोमादिकाः क्रिया
प्रायतन्त । ब्राह्मणा धर्मकृत्यसम्पादनायास्रियन्त । चण्डीपाठा, हस्तभिक्षा,
गीतापारायणानि, विष्णो स्तुति-स्तोत्र पारायणानि, ब्रह्मभोजनानि,
भजनकीर्तनानि, नगरभोजनादीनि च राजा कृतेन प्रबधेन सुव्यवस्थया
चाश्रियन्त । द्विजातिभ्यो दानदक्षिणा प्रादीयन्त । विद्वांस सम्मानिता । प्रचुर
घनमदीयत दीनहीनेभ्यो याचकेभ्यः । गौदानानि, कन्यादानानि, भूमिदानानि
च प्रादीयन्त सत्प्राप्तेभ्यः । यथा यथास्य सन्यासिप्रवरस्योत्सवयात्राया समय
समीपमुपयाति तथा तथा तत्र विष्णोर्मन्दिरे जनसम्मर्दो महान् समवेतुमारभत ।
पर सहस्रा जनान्त्रोपातिष्ठन्त । राजा दशसहस्रसंख्या मुद्रा, वस्त्राणि,
मिष्टान्नानि, फलानि, पुष्पाणि च तथावाचकान् परिवाजे सादर समर्पितानि ।
यात्रासमारम्भात् पूर्वं नागरिकैश्चापि सर्वेयथावैभव यथाशक्ति मानावस्तूनि
घनानि पदार्थादीनि च समर्पितानि सन्यासिपट्टाभागाय । सन्यासिनस्तस्य
क्षोभायात्राया नियङ्ग्य क्षणैभ्यः पूर्वं तत्रैव देवालये सर्वेषां नागरिकाणां,
राजपरिवारसदस्यानां, सामन्तादीनां, मन्त्रिपरिषत्सदस्यानां, श्रेष्ठिनां, तथान्येषां
च सर्वेसाधारणप्रजाजनानां तत्रोत्सवे विद्यमानानां समुपस्थितौ राजानया
प्रणानामात्मेन लिखिताक्षरमेक दानपत्र प्रपठ्येत्थ थावितम्—

‘धीमत्परमहंसपरिवाजका दार्शनिकसार्वभौमा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा
धीमहिःज्ञानधैत्यमहाभागा अघारभ्यास्माकं राजगुरवो ज्योतिष्यते । धर्मीयां
सम्मानार्थं दशप्राभा दशसहस्राधिकवापिक्रयनाय युक्ताश्चितेयां चरणयोर्मन्त्र्या

यद्वयं च समर्थं । अथास्माकं राज्ये ये केचन च सन्धासिना मन्त्रयनाः
 सन्ति ते सर्वेऽद्यारभ्य स्वामिचरणानामपीषामपीनाः क्लिप्तं । मन्त्रयनेषु तेषु
 सर्वेषु राजगुरुणामेवाधिकतमं सदा सर्वदा सर्वतो भावेन भविष्यति । अनीषा
 उत्त्वावसान एव तत्र तत्र परित्रात्रोऽन्यान् जैविकावृत्तिमुनमुन्वानां स्थाम्यन्ति ।
 त एते गुरुनृपमाणाः सरोवरस्य तीरभूमौ विद्यमाना प्राचीने राजगुरुमन्त्रयने
 समुद्र निवसन्तो राजकीयसदस्येभ्यो नापस्त्रिजनेभ्यश्च धर्मोदयेन प्रदत्तानाञ्चिर
 निवसन्तु । यदप्यस्माकमयममितायो यदिने राजगुरवो महानान् मणिप्य-
 प्रशिष्या समधिकमन्त्रस्वस्मिन् कल्पन्ता तथाप्येते तीर्याटन-देवसेवा-धर्मप्रचार-
 विद्वत्परिपदादिकामार्गं यत्र तत्र सर्वत्र दयेच्छ विहृतुं स्वांगीना । नान काञ्चि
 राजहृतः प्रतिबन्धः स्यात् । आशास्वते, श्रीमद्गुरुवररास्तामिनामस्याकमन्त्रयन्ता
 “नत्र पुण्य फलं तेषां यो मे मरुता प्रयच्छति । तदिदं मरुतुहृदं पृच्छामि
 प्रयत्नात्मन ॥ १ ॥” इति नमवद्वाक्यानुसाराद् वृत्त्या स्वीकृत्यास्मान् तत्रास्त-
 र्ज्जस्तान् यदाप्रवृत्तुं प्रसन्नानां चालना समनुयुज्यीयुरिति ।

अस्मादित्य राजगुरुवररात् सर्वेऽपि च सोऽस्य ध्यानन्दस्य दरा कीटि
 गता । सर्वत्र महानेव ह्योन्मासः प्रससार परमप्रसन्नमाङ्गादहर्णं च नगरस्य
 वातावरणमत्रायत । राजा प्रभात्रनेश्च परित्रात्रवरणपहर्णोद्गारा प्रसन्तिता ।
 कवयः कान्वालायानमायन् ।

अयेदानीं परिक्रमाप्तेऽस्मिन् महामहोत्सवे राजाहं चीनामुकप्रावरण-
 धोमिने स्वर्णपत्रतालकूटे शृङ्गारिते महागवे तमिम राजगुरुवारोप्याश्वत्र-
 सैन्धवशतिसहिता राजगुरोः शोभाभावा वाद्यधोषपुरम्भर सङ्कुमुमवृष्टिरत
 दुन्दुभिन्मङ्गलध्वनिपूर्वकं देवालयतस्मात् शनैः शनैः प्रषवान् । मध्येमार्गं
 स्थाने स्थाने चत्तरेषु कीपीमुखेषु राजकीयेषु मन्त्रेषु च सोर्काङ्गुपति
 वन्दनवाचमाङ्गनिकाणि रङ्गमण्डलानि ध्वजपताकादीन्पुरकन्धितान्यायन् ।
 गङ्गाहोऽसौ सन्धासी स्वसिष्यद्वयोनेत्रद्वयवासरान्मानुषीग्यमान
 प्रधानराजमार्गेण मन्द मन्द ब्रजन्तासीत् । स्वयं राजाभावा मन्त्रिणोऽधिकारिण-
 सामन्ता नागरिका नरा नायौ बाह्वो वृद्धाश्च सर्वे दूयधम्यमनुव्रजन्तोऽभूवन् ।
 कमप्यमनुपूर्वं विजयोन्मासमानन्दातिरेकमनुभवतोऽयस्य परित्रात्रो हृदये
 नानाविधाना भावानुभूतीना विविधः कोऽपि च सङ्घर्षो जायमान इवावस्थत् ।
 उत्तर पुताहृदिः उत्तर प्रसन्ता, उत्तर यन्त्रीरु, उत्तर त्रिन्तुला विद्वत्
 पदंनयत् ।

अयं च पूर्वाकाशसिद्धिने निर्मते नीते नमसि पुरिमायाश्चन्द्रविम्बान्मुदिने

सरोवरस्य जले दुग्धफेनधवलायां चन्द्रज्योत्स्नायां प्रतिबिम्बितायां,
 देवमन्दिरेषु सावन्तनारातिक्रियाया दुन्दुभिषण्टाध्वनिसहित जायमानायां
 सीषा राजगुरोर्यात्रा क्रमशः पूर्वोक्तस्य ज्योतिर्लिङ्गमगवतो मन्दिरस्य
 प्राङ्गणभूमिं प्राप्य सरोवरस्य तटे व्यरसीत् । गजपृष्ठादवतीर्य स नद्यो
 राजगुरुं परिब्राट् राजा सादरं सोपचारं च प्रदत्त हस्तावलम्बनं गृहीत्वा
 रत्नजटिते स्वर्णपादुके परिषार्य मन्द मन्द कानिचित् पदानि गत्वा तस्य
 शिवालयेस्य प्रधानगोपुरस्य तोरणापस्तस्यौ । ततः पुरोहितादिभिर्ब्राह्मण-
 जनैर्मन्त्रोच्चारणपूर्वकं युवतिभिः कन्यकाभिश्च भगलाचरणविषमो विहिताः ।
 ततो जयघोषैः साकं ॥ परिब्राट् देवालयान्तः प्राङ्गणं प्रविवेश । प्रविश्य च स
 सर्वांशो भगवन्तं ज्योतिर्लिंगविग्रहं वन्दे । ततोऽन्यान्वा देवमूर्तीः प्रणम्य
 प्रदक्षिणविधिसम्पादनाय वामतो दक्षिणं देवालयं परितो बभ्राम । देवालयप्राङ्गणे
 परिक्राम्यन् स महात्मा राजगुरुर्वाचदितस्ततो दृष्टिं व्यापारयति
 तावत्तत्र मठस्य पृष्ठभागस्योत्तरदिक्कोशे तिष्ठन्तीमेका बीनदीना सर्वसाधनहीना
 अर्जरितसर्वाङ्गी मलिनवसना गणितदन्तर्पाङ्क्तु पलितकेशी मन्ददृष्टि-
 मेका वृद्धा ददर्श । दृष्ट्वा सा सहसा स परिब्राट् भटिति तत्समीपं गत्वा
 तस्याश्रययोगिनिषयं पुनः पुनः प्रणम्य सत्पदयोः स्वमस्तकं निषायोन्मुक्तकण्ठं
 भृशं रोदितुमारभे । सा वृद्धा तु तत्स्वतस्तदिदं किमपि नो ब्रुवन् । सा तु
 चकितचकिते बोद्भ्रान्तेव दिङ्मूढेव कान्दिशीकेव किकर्तव्यविमूढेव कृतापराधेव
 स्तब्धा जहा निष्पन्दार्धमूर्च्छितेव विक्षिप्तेव सोन्मादेव नेत्रे विस्फार्य
 प्रयत्नात् पश्यन्ती यावदास्मानमवगततम्य विधातुं चेष्टते, तावदेव कथमपि
 धैर्यमवलम्ब्य स सन्धासी पक्तुमुपचक्रमे :—

‘अपि, पूज्ये ! जननि !! स एष तेऽहं बालो गोपालस्त्वा वन्दे ।
 अहं तवैव बालकोऽस्मि मातः ! अधुनाहं गुरुप्रदत्तेन विज्ञानचैतन्य इति नाम्ना
 प्रसिद्धोऽस्मि ! त्वामीदृशीं महतीं दयनीयां वष्ट्यां दशां गतामवलोक्य क्षतघा-
 विदीयन्ते मम हृदयम् । तदिदानीं स्वस्या भव मे मातः । स्वकृत एव मर्यतत्सर्वं
 व्यवसितम् ! तवापेक्षयैव मर्यतावान् प्रयासो महानङ्गीकृतः । तव वृषयैवाद्यं सिद्धं
 मे समीहितम् ! त्वदासीभिरेवाद्य सफलः सर्वे भयं मनोरथाः ! भगवति !
 जननि !! पूज्ये !!! अम्ब !!! अपि त्वं मां विस्मृतासि ! मातस्तव धरणयो-
 र्धस्थित मा परिचिनुहि । मम जनन्यास्ते प्रसादादेव ममेदं राजगुरुत्व
 सम्पन्नम् !! प्रसीदाम्ब !!! त्यज्यतां शोकः । गत सर्वं भानुजोच ! भगवति !
 जननि !! देहि मे प्रतिदम्बनम् !!!’

एतच्छ्रवणसमकालमेव सा वृद्धा तं गाढं समालिङ्ग्य तच्छिरो मुहुर्मु-

हुराघ्राय निरतिशयानन्दमन्दोहमुषाप्ताविता स्वनेत्राभ्या प्रबहमानैरविलेश्च-
जलैस्तममिषिचन्ती कथमपि घृतिमात्मन्य सबाष्पकञ्जमवृत—

‘वयम् ! काहं किमिदं पश्यामि ! अपि त्व ममावभावाः पापायाः पुत्रो-
गोनालः ? कथमहं त्वामभिजाने ?? मम नेत्रज्योतिस्त्वद्विरहे रोद्धमाणाया
मन्दता जगाम । मरणमपेक्षमाणायास्त इमे वृषणाः प्राणा नो मुमुक्षुस्तदिदम
शरीरम् ! कदाचित्त्वन्मिलनायैव कथमपि कृच्छ्रेण जीवितास्मि ! तद्वत् ! बहूहि
सत्यम् ! सोम्य !! त्वमद्य सर्वपूज्यो राजमुत्तरति सत्यमुताहोस्विद् स्वप्नेन्द्र-
जालविलसितम् ???’

—‘मातर्मा चिन्तयैवम् ! नाहमन्यथा वक्षिम् !! त्वच्चरणयोः शनय
कृत्वाहं ब्रवीमि यदहं तवैव पुत्रस्त्व च मे जननी । स वै सत्वेप मठो यत्राहं
बाल्ये क्रीडितस्तद्योत्सङ्गे चानैव त्वयोनलालित । अपि त्व ननु स्मरसि
मदम्माशोकवृक्षस्य शाखासु यदा वानरयूथमारयोत्तनपवते स्म तदाहं भयभीतो
विश्वकः सद् बहुना यमुनानाम्नीं घेनुं दुङ्क्षीं त्वामाक्रोशम् ? अपि त्व न
जानीये यदास्यान्नवृक्षस्य फलानि पक्ता यान्ति स्म तदाहं तस्माद् प्रकोष्ठाक्षीयै-
रानीयात्र कोणे सुप्लीममज्ञयम् ??’

‘वयम् ! सत्यमेतत् ! सुनरा परिचिनोम्यधुना त्वाम् ! वन्योऽसि त्व यदि
राजगुदत्र विलय गतमपि त्वयाद्य पुनर्विजितम् ! चिरजीव वत्स ! सुखमुपमुङ्क्ष्व
राजगुरोः पदगतिष्ठा सम्मान च !! त्वयाद्योद्भूत स्वकुलम् ! यदास्ते दिशु
प्रसरतु । त्वयि प्राप्ते परिपूर्णा मे सर्वेऽपि मनोरथा आकाङ्क्षाश्च मर्वा सफलता
गता जीवन्त्यैव मयाद्य योगिनामपि दुर्लभा मुक्ति सम्प्राप्ता ! सफलमद्य मे
जीवितम् ! त्वामासाद्यहं पुत्रवती धन्यघन्यमात्मान मन्ये !!!’

—‘जननि ! त्वच्चरणयोर्दर्सनायिनैव मयात्रागमन स्वीकृतम् । नोचेन्मम
हिमालयप्रदेशे तयोत्तरकाश्या, वाराणस्या, बडरिकाशमे, हरिद्वारे च स्वाधीना
आश्रमा वर्तन्ते, तेषु आश्रमेषु सर्वेषु प्रभूता धनराशयो मशायता विद्यन्ते,
पुनस्तत्र तत्र महन्ती धनिका श्रेष्ठिनश्च मे भक्ताः सन्ति ये लक्षाधिका मुद्रा
वर्षासनरूपेण मय्यमुत्सृजन्ते, केचन सन्यासिप्रवरा महामण्डलेश्वराश्च मा
प्राणैर्म्योऽप्यधिकं स्निह्यन्ति स्वोत्तराधिकारिण च मा विधातुमपि वाञ्छन्ति,
परन्तु मयात्रागमन कामयानेन स्पष्टमुद्घोषितं यन्नाहं ब्राह्मणजन्मा मण्डनेश्वर-
पदवीं स्वीकृतुं पात्रत्वं दद्ये इति । तथापि तेषा सर्वेषामहं परम प्रीतिपात्रमस्मि ।
तत्र तत्र तत्तन्महामण्डलेश्वराणां केचन विद्यालयाः पाठशालाश्चिकित्सालया
धर्मशालाः प्रसादोनमानि सत्त्वितियिभवानि देवालया मठा आश्रमाश्च ममैव

तत्त्वावधाने मन्निरोक्षणे च सञ्चाल्यमाना वर्तन्ते । इत्थमनन्यमुलभ स्वर्गाय समस्तमतुलवैभव सम्प्राप्यापि यन्मयात्र वर्तन्नाये हरिद्वतमे देशे स्वागमन स्वीकृत तज्जननि । त्वदपेक्षयैव । अस्तु । अधुना त्व स्वस्था भव । तव बालेनानेन मया त्वदासीर्वादिलंघ सकलमपि धनवैभव त्व यथेच्छमातृप्ति भुङ्क्ष्व मातः । तुभ्य यदि रोचेत, तदा त्वमत्रैव समुख स्ववसति प्रकल्पयायवा मयासाक तीर्थाटन नुर्वाणा सानन्द शेष जीवन यथार्थं नयस्व ।'

एव परस्पर सवदतोस्तयोर्मातापुत्रयोस्तमिम सम्वाद निशम्य राजा चकितश्चिन्नलिखित इव साध्रयं विज्ञातवान् यदय मयाद्य सद्यो यतो राजगुरु श्रीमद्विज्ञानचैतन्यो महात्मा तु स एवास्ते बालको यमह मठेऽन्नाष्टवर्षवयस्क महिलयानया सह तदानी वर्तमानमद्राक्षम् ।

ततस्ता राजगुरु स्वजननी मठस्याभ्यन्तर कक्ष निनाय । स्नानादिक कारयित्वा वस्त्राभरणैरलकृत्य सर्वमपि च भौतिक परिग्रह धनवैभवादिक तदधीन तदैकायत्त कृत्वा सानन्द सुख चिर मुमुदे ।

भोजनभट्टानां सुहृद्गोष्ठी

एकदा केचन भोजनभट्टाः सुहृद्गोष्ठीयात्राप्रसङ्गेन स्वच्छन्दमानस्य मनुभवितुं स्वनगरात् क्वचिद् ग्रहिण्यन्तु मनश्चक्रुः । तदानीं मादपदमासस्य शुक्लः पक्ष आसीत् । अमीषु भोजनभट्टानां सुहृद्गोष्ठीमदस्तेषु श्रीमान् लम्बोदरमित्रः, मोदकानन्दपान्थेयः, कुञ्जिम्भरिद्विवेदः, चाक्षपाकश्रुतवेदः, सर्वमङ्गी त्रिपाठी, बह्मशनो भट्टाचार्यः, भङ्गाखण्डं शुक्लः, इत्याद्या महाशयाः प्रमुखा आसन् । एभिः सर्वैरपि मित्रं सम्प्राप्ते प्रस्तावे मिथो विमृश्य, विरविचार्य, मुदिन निश्चिय आयोजनं कर्तुंमारब्धम् । सर्वेषां तेषां यानत्वेनोरवेष्टुं भन्तगानादिसम्भारान् बोधुं च सर्वैर्देका बलीबद्धाद्या रावटी शुक्लविनिमयेन स्थिरीकृता । दिनत्रयात् पूर्वमेव स एते स्वमनो-
ऽभिलाषवच्चिकित्पनानुरूपं पृथक् पृथक् पाथेयं सज्जीकृतुं महतोत्साहेन तत्परा बभूवुः ।

केनचित् यात्रायामस्या सह नेतुं धृत, शर्करा, गोधूमानां पिष्टं, चणका मुद्गा, मापानाद्विदलास्त्रगुना इत्यादयः पदार्थाः पोष्टलिकासु बध्ना सज्जीकृताः । अन्येन केनचिदवलेहं (चटनी) सम्मिश्रितं (मसूर) गूढः तैल, दधि, नवनीत, पर्यदा (पापड) मरीचानि, लवण, हरिद्रा, जीरेक, हिगुद्ग्रन्थीनि वस्त्रुनि गृहीतानि । परेण वृन्ताकानि (बैंगन) गोजिह्वा (गोभी) मिण्डिका, कुप्पाण्ड, कदलीफलानि, पटोलकानि (परवत) गूच्छनानि (गाजर) हरितमरीचाः, जम्बीरणि (नींबू) कारवेल्सानि (करेले) इत्यादयः फलधाकपदार्थाः गृहीताः । अन्तरेण केनचित् द्राक्षा, नारिकेल, बादामानि, खजूरः, केशरः, कस्तूरिका, एलातबज्जादयो गृहीताः । अन्येन केनचन ताम्बूलपत्राणि, मुषा (चूना) खदिरसारः (कट्या) पूनीफलानि (सुपारी) तमाक्षुपत्राणि क्रीत्वा नीतानि । परेण तात्राः, सत्तवः होतका (होले) प्रभृतयो गृहीताः । तथा चान्येन मोदकाः, चक्रिका (वरफो) केनिका (फनी) धृतपूरा (देवर) मल्लपूपा (मालपुरा) कुण्डलिकाः (जलेबी) मिष्टमण्डा (बासूदाही) दुग्धपूरिकाः पूरिका इत्यादयो नानाविधा भोज्यपदार्थाः मिष्टान्नानि च सज्जीकृतानि ।

सर्वेऽपि च ते द्विजपुङ्गवाः सुहृदः सुनिश्चिते दिवसेऽपराहृतमये एवत्र मिलिताः । सुहृदगोष्ठ्या अस्या चट्टाटनसंस्कारमङ्गलमिव प्रारब्धुं सर्वादी मङ्गारसमपिबन् । ततः शौचस्नानविधिं निर्वर्त्य, दिनशेषे शकटी नियोज्य, समय्य, सर्वानपि च तान् सिद्धानसिद्धाश्च पदार्थान् तत्र शकटीयाने स्थाप्य, यात्रानन्दमङ्गल भावयन्तो नगराद् बहिर्निष्क्रम्य, पश्चिमाशामिमुखं प्रतस्थिरे । कियन्त मागंमतिक्रामता तेषां सूर्योऽस्ताचलचूडामवालम्बे । भाद्रपदी मासः, शुक्लश्च पक्षः, सर्वसिद्धा त्रयोदशी तिथिः, फुल्लायाम् सन्ध्यायां पूर्वक्षिति- जाकाशे पूर्णचन्द्रोऽभ्युदितः । यथा यथा भगवान् चन्द्रदेवो ज्योत्स्नाजालैः सान्धिद्वीपां सवनपर्वतां क्षय्यस्यामला शरत्प्रसन्ना वसुधामभ्यरोचत् तथा तथा ते सर्वेऽपि भोजनमट्टा अपि च मङ्गारसमदेनोत्कुलचित्ता मिथो वार्तालापान् कुर्वन्तो. हास्यविनोदपरिहाससुखं समनुभवन्तस्ता शकटीमनुवव्रजु शनैः शनैः पथि सलग्ना अपि ते क्षणं काम्यपाठमौमुधमाना, क्षणं सङ्गीतस्वरमापुरी वग्यप्रदेशे सन्वानाः, क्षणं वशीं वादयन्तः, क्षणं पाणिम्पां मुखेन वा तालं साधयन्तो, मध्येमार्गं ववचिज्जलपानं कुर्वन्तः, क्षणं मध्यान्तरावकाशे सतमालताम्बूलवीटिकाश्चर्वयन्तः, क्षणं नग्नानां प्राचीनानां समसामयिकानां च लोकचरितानां साधिकारां समालोचनामनुकूलं प्रतिकूलां समयादि निर्भयादि वा यथेच्छं स्वच्छन्दं च कुर्वाणाः क्रमशो मन्द मन्द व्रजन्तोऽभूवन् ।

नियतं पश्यान् समतिक्रान्तानां तेषां गोष्ठीरसः सिद्धतायाः पूर्णतामिव पस्परी । करिष्येतेषु प्रोक्तवान् समिमोः । रसिकप्रवराः ॥ सहृदो मे प्रियाः सखायः ॥ कीदृह मनोहरोऽयं प्रसन्नमधुरः समयः । चन्द्रज्योत्स्नामिर्घवलित निखिलमपि वसुधामण्डलम् । जलाशयेषु प्रतिबिम्बितं चन्द्रमसो बिम्बं प्रकृति- सुन्दरी शृङ्गारवदिव जडचेतनानामन्तर्हृदि सुधासारधारामिवाभिधरति । पर्वतश्रेणीभिर्विराजमाना वग्यप्रदेशास्तरूपादपलतापत्रपुष्पैर्विलसन्तोऽप्युना कीदृह मनोरमाः शोभन्ते ! परा निवृत्तिं मुदमानन्दं हर्षातिरेकं च जनयति नैसर्गिक विभवसमृद्धिश्रिया शोभमान नीरवं प्रशातमपि मुस्फोटयेतज्ञातावरणम् । एवविधे क्षणं परमरमणीये समये यदि वयमत्र कचिन्नदीतीरे वा जलाशयासन्न- बनिनि स्थले समुविश्य स्वल्पाहारं कुर्मस्तदा यात्रेयं पुमोदकं मङ्गलाय महते तयानन्दाय च जायेत । आशास्पदे, तमिर्मं प्रस्ताव मे शोभन्तः सर्वे वयस्याः सहृदयतया निर्विरोधं सर्वसम्मत्या समर्थयितुमुत्तमेष्टम् ।' इति । मदोदयतानां बल्पनालोके सचरतां सर्वेषां तेषामतिशयभात्रुकात्मनां मित्राणां प्रस्तावोऽयमती- वावसरानुरूपः सर्वसम्मतो जातः । मध्येमार्गं सरित्पूसे कचिद् स्फटिबसंराजामु

पायाणपट्टिकासु व्यथाम्यन् । हस्तपाद प्रक्षाल्य, मुखयार्जनं कृत्वा, वस्त्रास्तरणं विन्तायं, सायन्तन स्वल्पमोजनं कर्तुं व्यवसितास्ते । समानवयोगुणकर्म-
स्वभावशीलास्ते मङ्गारससेवनाद् दीर्घमूत्रत्व याताः । मन्द मन्द क्रियाकलापाद्
सर्वान् तगदतेन मनसा सम्पादयन्तस्तदानीं सुरेन्द्रपदवीमपि दृष्ट्वाय भग्यमाना
भ्रातृमनः सहृदयताया रसिकतायाश्च चरमा कोटीमाटीकन्त मुहुत्सङ्गममुष्मा-
नुभूतिमन्वतुष्यन् ।

तदैव केनचित् प्रोक्तम्—‘सोकेभ्यः ध्रूयते, यदत्र निर्मानुषे वनप्रदेशे
वनेवराण्य चौराणां मुन्टाकानां सिंहादीनां स्वापदानां रात्रिवराणां च महद्
भयमास्ते ! तदधुनास्माभिरतोऽग्रे प्रस्थातव्यम् । त्वयताम् ॥’ इत्येव वदत
एव तस्य वचनं सञ्जुभङ्गाशेषमाक्षिप्य तेषां मध्यादेकः कश्चित् प्रोज्झैः स्वर-
मुवाच,— ‘भाम्, जाने त्वा जन्मठ एव स्वभावमीदम् । नागरिकाञ्जोवनानि-
विष्णाव वयं महता काठिन्येन चिराद्गोष्ठीरसमुत्तमनुनवितुं मितिताः स्मः ।
सौभाग्यमपेक्ष्मिन् सुललिते समये त्वं कुतो नुवत भयविकलवो भवसि ? अकुतो-
भय सचरताम् । अस्माकमत्र कुतो नु खलु मय सम्भावयसि ? न जानीये किं
महुक्तं श्रीमदानन्दतीर्थाचार्यप्रवरं—

‘द्योक्तस्यानसहस्राणि, भयस्यानशतानि च ।

दिवसे दिवसे मूढभाविष्यन्ति न पण्डितम् ॥ १ ॥’

तन् समाश्रित ! मा मैषीर्वात ॥ जगदीश्वरो रक्षकः सर्वेषाम् । किं
नैतज्जानासि—‘मयाना भय मीषण्य मीषणानाम् ।’

एव किनोदलीलाः कुर्वता तेषां रात्र्यां आद्यः प्रहरो व्यतीतः । घकट-
वाहको बराहो भृत्यः पण्डितानामेव मोहनमट्टानामेव वास्तविकीं मनोदद्या-
नुबुद्धयन्तपि विलम्बे जाते मयाशङ्कातङ्काकुलोऽपि प्रकटरूपेण समर्पादमब्रवीत्—
‘अयि मान्या भूदेवाः ! धीमन्त सर्वे तु विद्वांसो दशंनदेशरिण्य शास्त्रज्ञाः
सूक्ष्मदृष्टयो विशययोवृद्धा अनुभविनो द्विषपुण्ड्राः सर्वजनपूजयाः । मया
सेवकेन किं वा निवेदनीयमाप्तेभ्यो भवद्भय ? परमधुना कालातिक्रमणान्
शकटीधुरीणी मे मनोवर्द्धा विलम्ब न सहेने । अतोऽग्रे प्रस्थानमित्रो विचार्यता
कृपया ।’

तद्वचनमाकर्ण्य तेषां मध्ये केनचिद्भ्रान्तम्—‘परावर्त्यतामयं शकट-
वाहको नगरम् ! मुढोऽयं किं जानीयान् प्रवृत्तिमोन्दर्यम् वनश्रिया दशंनस्य
विलाससौख्यं मूढा मोक्तुं नाहन्ति । आनन्दं ब्रह्मेति स्वाज्ञानान्न ज्ञानन्तय

वृथैव भीरुतामात्मनोऽस्मात्वारोपयति, अरक्षित्वेन सोऽय गोष्ठीमुख चाप-
घाते, यत आयातस्तत्रैव गच्छतु पुनर्नगर प्रतीति विसृज्यताम् भो ! शक्ते
वृषभो नियोज्य वयमेव याता स्म किं प्रयोजनमेवविधेन कातरणास्माकम् ?

श्रुत्वैवैतल्लम्बोदरो मिथ—

‘शनैः कन्या शनैः पन्या. शनैः पर्वतलङ्घनम् ।

शनैर्विद्या शनैर्वित्त पञ्चैतानि शनैः शनैः ॥ १ ॥’

इति पठन् स्वयमुत्थाय सर्वानपि सुहृदोऽनुनीय कथमपि प्रस्थातुमुद्यतः ।
सर्वेऽपि ते मुक्तो विवदमाना अपि कर्मणा गतानुगतिकं व्यवहरन्तस्तत्र
प्रसृता सर्वा सामग्री शक्ते निधाय पथि संलग्नाः ।

यावत्ते तत्र निर्मानुपेक्ष्ये पार्श्वप्रदेशानुल्लङ्घयन्तः भगारसमद-
बिह्वला गिरिगह्वरसत्ताद्रमशुल्कसङ्कल द्वापदाकीर्णं पन्थानं स्तोक
गतास्तावदेव वनमध्यादवस्थात् सिंहध्वनिगर्जनमिवास्पृष्टमश्रुष्वन् । तत्क्षणमेव
सेवामानन्दसमायिमनो जातः, क्षणमेकं ते स्तब्धा जडा भूका इव विस्मया इव
परस्पर मुक्ताग्यालोकन्त । नीरवे निशीथे पश्चिमाशक्तितजात् प्रोज्ज्वलमान-
मग्नः स्तनितनिर्धौय तस्मिन्तं महामेघपटलसमूहं कञ्जलपर्वतोपमं ददधुः ।
एकत्र भग्याकाशे विराजमानो द्विजपतिरपरत्र महामेघमण्डलमध्ये नीरग्नौ
विस्फूर्ज्यन्ती विद्युल्लताः पर्वताश्रयिणोऽधित्यकाशिखरादिलोकमानास्त-
त्सौन्दर्यमात्मसारकुर्वन्तोऽपि मार्गाक्रमणे स्वरमाणा इवाभूवन् । तदैव
केनचित् साक्षेपं प्रोक्तम्—‘महाशया. । सोऽय सत्तास्माकं घन्यो यो
मेघगजितमपि सिंहध्वनिमुत्प्रेक्ष्यानन्दमये समयेऽस्मिन् भयादवाण्डताण्डव वतु’
सन्नद्यः ।’ घन्योऽवदत्—‘अरे, किं न पश्यसि ? इमे मेघास्तावदेकार्णवामिव
महीं वतु’ समस्त जगदाप्तावितुमिबोधता दरीदृश्यन्ते । अस्माभिरधुनापि
चादूर्ध्वयोजनप्राय दूरमिती पन्तव्यममीष्टं स्थलम् । स्वयंताम् स्वयंताम् ॥
यावद्धारारासार वर्षन्त इमे मेघा जलप्रलयं न कुर्वन्ति तावदवशिष्टं
पन्थानमतिक्रमाम । भो वेदत्रैव वनेऽतिभयावहे का गतिविदम्बनामयी
स्यादस्माकं । सर्वेषाम् ।’

शीतानिलस्पर्शात् कामपि चेतनामारमनोऽनुभवत. सर्वेऽपि ते सतायो
द्रुततर मार्गमतिक्रामितुमारेभिरे । मध्यरात्रे ग्रामोपकण्ठं नदीमुत्तीर्य यावत्
ग्रामसीमानं ते प्रापुरतावन्मुखसलधारं यवपं पञ्चन्यः । निविडान्धकारेणावृत
विदम्बनं, धूषीभेद्येऽतिथनतमे तमसि ग्रामसीमाक्षेत्रानुगामिनि जलपङ्क-

मर्तमूले मार्गे कथं कथमपि महता क्लेशेन पदान् पदं ब्रजन्तस्ते सर्वे भूदेवाः
सञ्चकटा कर्द्दमोदधिनिवाल्क्ष्माणा विषयतया कस्यचिन्नद्वावृक्षस्याधो
जलक्लिन्नाः शीतात्कम्पमानाः स्वात्मानमगतिकं कान्दिशोकमसहायं मन्वाना
अपि विद्युरज्ज्वालो मियो मृत्त्वानि पश्यन्तो जहसुः । तत्र वृक्षावो निरुद्धास्ते
तद्विन्ततारा विरूजन्त्या दूरस्थितानि ग्रामाणानां क्षेत्राजानि गृहान्
वसतीञ्च पश्यन्ति, परं तत्र पदमस्मत्पथे सत् न पारयन्ति । 'स्यात्
गन्तुं द्वयमपि सखे । नैव भट्टा समर्थाः ॥' सद्यः स्थितिस्तथा तेषामवज्ञातः ।
अतीतासु कामुचिद्विषाटिकासु जन्मावाताहता महान्तो मया यत्र तत्र विच्छिन्ना
क्रमशो व्यसोदन्तः । चन्द्रज्योत्स्नाभिः पुनः प्रसन्नममूर्तमो जलपूर्णां सितिनील-
वर्णं व्योममण्डलं शीतलरश्मेर्बिम्बं वर्षान्ते पुनः सुस्फीतं देशोप्यतं स्म
दिदिगन्तेषु । शकटौ सयोज्यं तं पुनरपि सत् पुरोपायं मावेहमूर्देवाः ।
नाम्याच्छङ्कटवाहको ग्राम्योग्जनुमवशतो सममूर्तः । तस्य मागनिदग्धनेन
तत्साहचर्यात् ते कथमपि मार्गे गन्तुं प्रवृत्ताः । क्षेत्रेभ्यः प्रवहतो महतो
जलोदप्रवाहानुधावचान्बद्धमाना यदा कदा सत्यावयके शकटौ तामप्रजः
पृष्ठजम्बोरडोक्ष्यन्तो वृषभोपनिपत्सरमत्त्वानुभवं गृह्णन्ता महद्भिः प्रयत्नै-
र्नानोसार्यैर्विविधैरयसैः प्रयासैश्चातिथमादन्त कचिदेकं सुविद्यात् शिवालयं
प्रापुनिद्यात्स्तुतीये मासे, तत्रैव चापत्या विद्यामं चकल्लिरे ।

विज्ञानाविष्कृतेन ज्योतिर्लिनेन (Torch) शिवालयस्य स्थितिमासीत्ययं,
सहानीत्रेण घृतेन पात्रमापूर्य दीपयलाकया दीपकं प्रज्वाल्य—'भारता त्वं
गिरिजा...' इत्यारम्भं 'अथत्वं करोमि तत्तदखिलं सम्मो । तवाराधनम् ।'
इति पर्यन्तं भगवन्तं प्रत्यङ्मुखमपि शङ्करं प्रणम्य देवालयस्य कलामण्डपे
पार्श्वकोणेषु यत्र तत्र सर्वान् सहानीत्रान् सम्भारान् संस्थाप्य, धयनास्तरस-
व्यवस्थां विधाय, अलङ्कितानि वस्त्राणि च स्तम्भेषु तोरणेषु चेतस्तत्र
समवलम्ब्याध्वजमनरिखितास्ते समुत्थं प्रनुत्ताः । प्रातर्यथा निशाचमाविस्मिन्ने-
र्भङ्गात् प्रदुर्वास्तथा ते मानुषे लोके स्वात्मनो मित्रमण्डलीं तत्र रमणीये
शिवालये कृतवसतिं सङ्गृह्णा प्राप्य परं प्रमोदं गताः । तथापि तेषाम् 'सम्प्रति
तयनालस्य रजनिरहस्यं निवेदयति' स्म । भास्तिका अद्वैतास्तिका वा ते
ब्राह्मणवल्गवास्तत्र शोभने स्थले शीघ्रतानसङ्ख्यादिकमौचित्यं सुविधासम्भावना
मनस्याकलम्य सोत्साहं दिनचर्याक्रममनुवर्तितुं प्रावर्तन्तः ।

प्रवृत्त्यैव मुखरमुखराः प्रखरमुखाः शास्त्रार्थवादिनस्ते पदे पदे
सिद्धान्तवादाद् स्थापयन्तः संस्कृतभाषायां, हिन्दीभाषायां, प्रान्तभाषायां
चालध्वोर्गल्पगोष्ठीं कृत्वा प्रातःक्रियाकलापानुष्ठानाय शोपक्रमं सोपयोग्यं

अभूवन् । केनचित् सर्वादौ चायचषकपानं प्रस्तावितम् । अन्येन दाम्बूलचर्वणं कामितम् । अन्येन गच्छपाविधिमनु जलपानं समर्थितम् । अपरेण तमाद्युपश्र-
फक्किासेवनमाकाक्षितम् । कुलीनास्ते शकटवाहस्य पश्यन्तो धूम्रपानं तु कथं
क्रयुं यंशोधनास्तदपि पुनर्देवालये ? यद्यपि देववाण्या माध्यमेन केनचित् तदपि
निपुणं प्रस्तावितम् । इत्येव वादं विवादानाचरता तेषां भूयान् समयोऽप्यवर्तत ।
सर्वान्ते भगणं वशुकुलमहामार्गः प्रोक्तम्—‘अयि, भोः ! श्रूयताम् !! ह्यो
भगारसपानादवशिष्टेयं बदरीफलाकारं गुटिकंका मत्सविधेः शिष्यते ।
सर्वैरनुमोदते चेत्तामेता गुटिका जलेन वस्त्राञ्चले निर्गम्य श्रीमता सेवायां
समुपस्थापयितुमुत्सहेऽहम् । यूयं सर्वे एतस्यां सज्जसानुपानं सेवनाभिर्मला विगत-
श्रमाः स्वस्थाश्चाचिरेण भवितास्य, गोष्ठीरक्षानुभवसुखं चानेन सर्वं निविधत्
सकुशलं सानन्दं च सम्पत्स्यते । मन्ये, सर्वेऽपि यूयं सहृदया नेमा मे प्रार्थना-
मस्वीकरिष्यथ, तत् साधु ! पुनः ‘स्वल्पास्माः क्षेमकराः’ इत्युक्त्वा शुक्ल-
महाक्षयेन भगारसमास्यानिष्ठाश्चक्षुःभक्तिभावपुरस्सरं सज्जीकृत्य
सर्वेभ्यश्च लुकप्रमाणं क्रमशोऽप्राययत्तः । मध्ये कश्चन प्रोवाच—‘भारतीया
सज्जीवनी विद्या सोमवल्लीरसरसायनमस्मत्पूर्वजाः सेवन्ते स्म । भोगिनोऽपि
चैव विधैरसैरभृतस्त्वत्तेभिरे । वीराः सम्राजो दिग्विजयानकाधुर्यः । ज्ञानिनो
मोक्षं वज्रजुर्भक्ता भगवति लीनाः । ते सर्वेऽप्यस्मत्पूर्वपुरुषाः कलिकाक्षे भगवती-
मिमां विजयामेव सोमवल्ली मेनिरे । भगारससेवनेनैव ते पूर्णज्ञानिनः पूर्णकामाः
पूर्णपुरुषा विद्वांसो महारमानश्चासन्निति भवन्तः । सर्वे मे सखायोऽत्र सर्वादौ
भगारससेवनं कृतवन्तस्तदनेन ’ सर्वमप्यानन्दमयं भावीति प्रीक्ष्य ‘क्षेपं भीमाय’
इतिवत् तत्रावशिष्टं सर्वमपि भगारसं निषीध तद्गुणातिशयान् काव्यासापैर-
चणम् ।

अथ ते वस्त्राणि पात्राणि च नीत्वा जनाशयं जिहमियवो देवालयान्
वर्हिर्गन्तुं ततः प्रवसिताः ।

अधुना सूर्योदयानन्तरं षण्मास्यव्यतीतश्रायः समयः । रात्री आता महा-
वृष्टिः स्पन्निताभूदिदानीम् । प्रशान्तं धीतसमपि च वायुतरलमासीद्वातावरणम् ।
महामेषपटसानि नीरन्ध्रदिलष्टान्यपि चास्थास्योदयत्सूर्यविम्बं पाण्डुरमिव
प्रतीयते स्म । तत् किसं पूर्वाकाशक्षितिजे समुद्रादभ्युदयच्चन्द्रबिम्बमिवामाति
स्म । सदा सर्वदा प्रातः काले योहि जीवानां जायतिजन्यः फलकलः, लगानां
क्षमनूजनानि, मनुष्याणां, वृक्षानीहायतानां पक्षिणां, वने वसतां स्वापदानां,
गोचरभूमिं प्रजतां शाद्वलेषु क्रीडाकूर्दनानि समाचरतां वन्यसमूहानां, जलधराणां,
सरिगुपाणां च या प्राकृता जायति, स्फूर्ति, कर्मप्रवृत्तिर्भवति सा महत्याति-

वृष्ट्या निनिरुद्धा स्पृगिता स्तिमितास्तम्भिता बाधितेवानूत् । स्तब्धतायाः
साम्राज्यमिव सर्वेणोद्विग्नवृत् । प्रवहता जलोधस्तोत्रसा धारकल कला एव
केवल ध्रुयन्ते स्म, नान्यत् किमपि कर्षुंकुहरापि वायुलहरौ विना दब्धायमान-
मनुभूयते स्म । मध्ये मध्ये यदा कदा मेघसम्प्लेषु सूर्यदेवो दृश्यते स्म तदा तदातप-
प्रकाशोन्मत्त्या धरणीतल प्रत्ययानन्तर पुनः प्रापस्पन्दनमिव कुर्वत् प्रतीयते
स्म । यावत् सूर्यो मेघेभ्यः पृथग्भूतः प्रकाश वितरति स्म तावज्जीवतोऽप्य-
नभ्या चेतनामिवानुभवति स्म ।

अयं यावत्ते सुहृदो द्विजा शिवालयस्य सुविशाल गोपुरद्वारद्वेष्ट ग्राम्य
हृष्टि प्रसार्यावलोकन्ते तावद्दिङ्मूढा इवाणवित्ता इव नान्दिशीका इव प्रसपात-
मीता इवोद्भ्रान्ता इव विकृता विह्वला मातुरा भीतास्तस्ता इवानूत्पूर्वा
कामपि महतीनाद्यद्वा पुरस्तस्त्वनमुरस्त्वित्तमिवाद्यद्भुताना जातातद्भुताः सहसा
धारस्वरेण मयः श्रोतु—

‘महो आषाहितम् ! समानतोऽयं प्रत्यक्षमयः !’ ग्राम परितः प्रवहमाना
नदी जलोधनूरप्रवाहः परिपूर्णो नूतच्छूपा निर्मयांश्च प्रवहति !!! तीराश्रिताश्च
ग्रामावसपाद् बाधमाना सेय सरित् समग्र भूमण्डलं प्लावयन्तीश्च वर्धमाननीरा
वर्धति ! महोमण्डल जलान्तविशतीव प्रतिभाति । ग्रामवासिनो जना यत्र तत्र
शरणमन्विच्छन्तो निलीना अन्तर्गृह्ययस्पात्रेषु ! नद्या जलपूरप्रवाहः प्रति-
स्तम्भिता अन्धे लववः परीवाहप्रवाहास्तस्य शिवालयस्य पादभ्रदेशे परितः
प्रसरन्तः तीरान्तर्गतदिङ्मूर्ध्ववतामनि क्रमशस्तरङ्गमर्द्ध्य, स्पृष्टुमिवोत्सहन्ते !
महानेवानर्घ्यः कोऽपि मुख व्याशयास्मान् प्रसह्य मक्षिणुमिवोन्मृग्मते ! हा हन्त !
कः नु इयं वताश्च घोरं विषग्रन्ते स्वयमेवापतिताः ? मयवान् पशुपतिः शङ्कुरः
पादादस्मादवितर्जितादवायात् !’ एव विभीषिका महर्षी भन्वानास्तात्कालिकीं
मयार्थंस्तिष्ठि नग्नसत्पा प्रत्यक्षमवबुध्य किमप्युपायान्तरमपश्यन्तस्त्वयैव यथा-
क्षयमपि शौचादिकं निर्वर्त्य पुनर्देवालयप्राङ्गणनूतिं प्राप्य कलामण्डपे स्वासने-
षूपविष्टाः ।

अयं प्राग्देव चुचुकीकृतेन भङ्गारसमयेन तरलाग्निनेव प्रोदीपितमस्तिष्क-
तन्तवस्ते बुद्धिवादिनो भावावेगादात्मनोऽतिमयास्त्राचार्यत्वं व्युत्सादयन्तो
ब्राह्म-शूरा अनिष्टशत्रुशङ्काकुला नान्या र्थानि पश्यन्तः स्वमावाभ्याससङ्कारवशात्
सहसा भगवन्तं शिव शङ्करमेव स्वरक्षितार भावयन्तः स्मरत्वा घोरं वाससी
परिधाम तत्र देवान्तये सुप्रतिष्ठितशिवलिङ्गवृजनादम्बरे तत्परा ध्रुववत् ।
इत्य व्यतीतो दिवसस्य प्रथमो यामः यावज्जलप्रवाहा, स्पृगिता न भवन्ति,

यावच्च मार्गाः पातायातं कर्तुं नानुमन्यन्ते, तावदत्रैव शिवालये स्थितिः क्षेमावहा,
नान्यत् किमप्युपायान्तरमिति सर्वमवधार्य तैः सुहृद्भिः सर्वैस्तत्रैव निवासाय
स्थिरीकृत मनः । तेषां सर्वेषां धाराप्रवाह सततमस्सलितं भाषण सम्भाषण
वाग्विनोदा हासपरिहासाः काव्यस्तुतिपाठास्तु पदे पदे प्रक्षरतरेणोच्चस्वरेण
बोध्यमाना अस्सलितमनवरत च जायमाना अभवन्त । मध्ये मध्ये स्तुतिस्तोत्र
मन्त्रोच्चारकवितालापैश्चापि ते मुहुर्मुहुर्भोग्यमाना अभवन् । एव कुर्वता तेषां
क्षुत्पिपासा च भृश विवर्धमाना तच्चेतना भृश दबाधे । यद्यपि तेषां सविधे
बहून्पानभोग्यमासीत्तथापि ते स्वयंपाका, शास्त्रिणो भोजनभट्टाः किञ्चिदि-
पालस्यप्रमाददीर्घसूत्रताशीघ्रित्य गताः कथं विनाग्निसाक्षिकमभोक्षन्त ?
सर्वेऽपि च भोजनसाधनसम्भारास्तैर्नगराच्छकटे सहानीता भासन् । परमत्र
कनु खल्विग्धनादिक पात्रासादन वेति नो तत्ततः किमपि निश्चेदुमपारयम् ।

इत्थं कृथा सकंजाल निष्कणमूहापोह कुर्वता तेषां देवास्यस्य पूजको
वृद्धोब्राह्मण एकः कश्चित्तथाकस्मात् प्रादुर्भूय—‘नमस्कारा निवेद्यन्ते भूदेवेभ्यः ।
अहोभाग्य मे यदत्रभवता भवता विदुषामद्य प्रातरेव पुण्यानि दर्शनानि जातानि ॥
धन्यामारमनो भाग्यसम्पद मन्ये । अहमत्र शिवालयस्य पूजको देवलो ब्राह्मण,
प्रतिदिन भगवन्त सेवे । सेवकरत्वेन मे कापि वृत्तिरपकल्पितात्र क्षेत्रीयैर्प्रमोक्षे ।
अद्य तावज्जलवर्षणातिशयाग्न्यग्नेमार्गमवच्छद्यो महद्भूमिः क्लेशैर्मलोघान् सती-
र्यात्र सेवार्यं विलम्बेन प्राप्य इति क्षस्तभ्योऽस्मि भो, । भवद्भिर्वंशालुभिर्भू-
देवैर्विदि क्षाम्येतासावपराधस्तदा भववास्तु मेऽयमाशुतोषोऽपराधमिममवश्यमेव
क्षमेत ।’ एव स खलु कर्मठो वृद्धस्तान् सर्वान् विप्रान् तत्रस्थाद् सम्भारादिव
सर्वान् समृदान् वीक्ष्य स्थितेः सम्यग्ज्ञान कुरवा किञ्चिद्विहस्य तान् प्रत्युवाच
पुन—‘महामागाः । अद्य तावद्वृष्टिः प्रभूताजापत । दुदिनमेतत् । जलपू-
रोपप्लवः सर्वे पग्यानीष्वरुढाः । देवास्योपकण्ठ सर्वतः पुरुषदम्न जलम् ।
श्रीमता सर्वेषामद्येतः क्वचिदपि बहिर्व्यमन मामासम्भवप्राप्यम् । अतोऽत्र देवा-
सदान्तर्गद्विग्रहलोपा न प्रविशन्ति तावद्भूदाभिपेक्षमङ्गल क्रियताम् । अत्र
ममाधीन यत्किमपि सामग्रीजातमस्ति तदुभवरसेवायां निवेदयादि । जलप्लावन-
प्रलयमयेऽस्मिन् समये भगवन्त शिव शङ्कर विना कोऽप्यः सहायो विपत्स-
तरणे स्यात् ?’ एतावदुक्त्वा स स्वोटज प्रति प्रस्थितः ।

अप्येते भोजनभट्टः प्रोवाच—‘श्रीदेव भरणं वायुना नास्मदधीनम् ।
यद्भाष्य तद् भविष्यति । पर सहायः । श्रूयतां मे वचः । यद्वयमन्नपानादिक
नपरात् सहानपाय, तत्सर्वमत्र प्रसन्नेन मनसा भोक्तव्यमस्माभिः । क्रियन्ताम्
पूजनभोजनसमारम्भाः । प्रवर्तन्ताम् ब्राह्मणोचिता, कर्मयोगाः ।’

अन्योऽवदत्—‘त्वयोक्तं सर्वं शोभनं, तस्य पथ्य चास्ते । परन्त्वस्मिन् समये केन ब्रह्ममञ्जोरणीभिः पर्याकुलेभ्यः पापभ्योऽप्यभोजनम् ? अथुनास्मिन् यमुक्तिः सर्वोत्तमात्रं घटते—

“रन्ध्रं दन्धनं पुसा मररा परिवेष्टनम् ।
मररादधिकं मन्ये नूतेषु पात्रमञ्जनम् ॥ १ ॥”

तदत्राद्योऽपि धीव्रदासरो मञ्जुनितनिष्ठपुरे च समये सर्वादी निदमन्-
पानादिकं प्रावृत्तत्वेनोन्मुक्तताम् । ततो निवृत्ते पूजामिषेककृषिं पुनः शक्ति-
मावर्गं साम्प्रसादिकं सद्यः पक्त्वा साय भोजयामहे ।’

मञ्जुश्रिदेण युक्तेनोक्तम्—‘दृष्ट्वा तावत् पुनश्चतुस्रङ्गमात्रं मञ्जारासं
सर्वमन्त्रेण निर्वर्त्यन्तामन्याः सर्वा क्रियाः ।’

एव वदत एव तस्य वचनमाश्लिष्य नदिदवदत्—‘अथ तु तावदाप-
दभोज्यवत्पताम् । अस्मन्मते तु मन्त्रस्तानमेवात्र मुद्धये पर्याप्तं स्यात् । पर-
पिबामिषेकस्तावत् करणीय एव, ततः नदिस्तानेन तु मन्त्रेणाकं हित्वासा
सर्वामना निम्नूँहा भवेत् । मयवानपि स्वयं अथोरेभ्योऽप्यथोरेभ्यो धीरधीर-
तरेभ्यः’ इति स्तूपते । स वै नस्ततः क्षमिष्यते नाम नूनम् । नो चेदपि वज्रव-
लिप्युष्टेस्मिन् हिमानिले शीतं बलं प्रचर्षधारासारावपंति पयोद्रे, अट्टामाप-
दमाने वातावरणे च वर्षावर्षः साङ्गोपाङ्गस्नाता वयं सद्यः स्वर्गादिभ्यो
नविदार इति सुनिश्चितमेव मन्त्रताम् । न कारिणा मुद्धयति बान्धवाराना ।’
पहं तु हस्तनादप्रशालनावधि सर्वां शुद्धिं जातौ समयेये । किं न जानीय मूय
यदुक्तं शुद्धिकर्मराचार्यैः प्रेक्षावद्भिः—

“अरवित्रः पवित्रो वा सर्वविम्बा भतोऽपि वा ।
॥ स्मरेत् पुष्करोद्भासं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥ १ ॥”

स्तानाढम्बरस्तु शम्भिकाणां वर्मयुद्धये कवचमिषोदकलितो धूर्त-
दिग्म्बरे । साधुत्तम्—

“आमग्याहं नदीवासं समात्रं देवार्चनम् ।
सततं शुचिवेशसेत्येतद्दम्भस्य जीवितम् ॥ १ ॥
तावद्दीर्घं नित्यकर्म यावत् स्यादुष्टमलम् ।
तावत् क्षमिष्यते सर्वं यावद् द्रष्टा न विदते ॥ २ ॥”

ततो भङ्गारसप्रियेण शुक्लेन मरोचिमिश्रित भङ्गारसजल चुलुक्-
प्रमाण गङ्गाजलमिवातिश्रद्धया भूयोऽपि तेषा कण्ठगत महतानुरोधेन कारितम् ।
ततोऽवशिष्ट सर्वं स्वयमेव पयो ।

अथ सर्वे ते भोजनभट्टा गृहीतपात्रा यज्ञोपवीत शिरसि कर्णयोश्च
घनुराकार तिर्यग्वलम्ब्य मलत्यागाय प्रस्तुता अभवन् । शिवालयस्य तस्य
द्वारदेश गत्वा यावत् पुनः पश्यन्ति तावज्जलपूरा. क्षणं स्थगिता इवाद्दृश्यन्ते ।
धाराप्रवाहा स्तिमिता इवाभूवन् । प्रवर्धन्तो भस्मानिलाघातहता मेघा ध्योम्नि
व्यशीर्यन्ते । वृष्टिविरराम, निम्बिदाश्चस्तमिव प्राणिजगज्जातम् । कथमपि
जलाद्राया भूमौ, कर्दमघतंप्रायेषु च स्थानेषु यत्र तत्र शीचस्नानादिक महता
कष्टेन निर्वर्त्यं प्रक्लिन्नवाससस्ते सर्वे विजयाविदग्धा मदबिह्वलाः शिवालय
प्राप्ताः । धीते वाससी परिघायासनाग्युपकल्प्योपविष्टास्ते परस्पर मुक्तान्यव-
लोकमाना स्थितेर्गाम्भीर्यमनुभवन्त सन्ध्योपासने प्रवृत्ताः । प्रीक्तेन प्रकारेण
सन्ध्या पूजा शङ्करामयेक च परिसमाप्य ऋटिति स्वल्पाहारयोजनायां तत्परा
बभूवुः । धूपदीपपुष्पं सुवासिते शिवालये सुरक्षितास्ते बाह्यपरिस्मितेरस्युष्टाः
पुनः पुनर्गृहीतमङ्गारसा दीपं सूत्रतामातन्वाना गृहेभ्यः समानीत सर्वं पाथेय
पोटलिकाम्यो निष्कास्य यावन्मिनितोपचारैः पत्रावली. सभोग्य यावत् सतृष्ण
भोजनारम्भ कामयन्ते तावन्मिश्रमहाभाधेन ब्रह्मार्पणमन्त्रोच्चारं प्रारब्धा.—

‘भोऽश्व ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्मन्ती ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ १ ॥
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिना देहमाश्रित ।
प्राणपानसमायुक्तं पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ २ ॥
बलिर्विभीषणो भीष्मं प्रह्लादो नारदो ध्रुव ।
नारदमणप्रसादं वै सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवा ॥ ३ ॥
कालरावणचण्डयश्च नन्दीभृङ्गीजटाधरा ।
सदा शिवप्रसादं वै सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवा ॥ ४ ॥’

यथा यथा ब्रह्मार्पणविधिमन्त्रा सस्वरोच्चारणास्तम्बमाना दीर्घाश्च
बोभूयमाना जायन्ते तथा तथा ते द्युत्क्षामकण्ठा. सतृष्ण बुभुक्षवो भोजनभट्टा
अन्नमनसि पूर्णोद्भूतिं कामयमाना अपि धर्मध्वजमर्षादा बहिस्त कथमपि
निर्वहन्तोऽपि विनोदमङ्गपा प्राहुः—

“अये ! अत्र तु मौनिकविब्रह्मणामस्माकं प्राणोत्पत्तिरसमयाऽस्ति

संयातो, गोदानवेलेयमागता, धुन्द्वी चात्रोदरकुदनेने ससत्याग्रह महान्त विप्लवं
सगङ्गध्वनि समार-नुमन्तव्यूहान् रचयन्तीव वर्तते तत्र श्रीमन्तो महानागाः
प्रकाण्ड ब्रह्मार्पणकमवाण्डस्याकाण्डताण्डव सतालस्वर वितन्वाना भोदन्ते,
तदधुना सक्षिप्यता विधिरेष, स्वात्मापंछेऽविलम्ब प्रयत्नो विधीयता भो. ।”
इति वदन्त एव प्रोचं —स्वर ‘नम पावंतीवत्तये हराय !’ इति वा ‘दाता भोक्ता
हरि स्वयम् !’ इति समुवाचं पत्रावसीषु परिवेष्टितेभ्यो भोग्यदामेभ्योऽतीव
सस्पृहा सतृणाश्चाजायन् ।

अथ विपन्न काल सूपणीमालम्ब्य भूरिमुक्तवता तेषां प्रातरागस्तुप्तये
चानन्दाय जामून् । तदनु गृहीतनाम्बूलवीटिका एतासवज्जतमालचूर्णं धर्षयन्त
सर्वे ते स्वस्था भूत्वा भोजनोत्तरकुर्याकसापान्तिरवतन्त । अधुना क्षण विप्र-
म्यात्मन स्मितवपेसात् स्वस्थामनुभवन्तस्ते सुखासीना भूवन् । दण्डबाहूको
वृद्धो देवालयस्य सेवको तौ द्वावप्येतौ तं प्रदत्तमाहार मुक्त्वा भूयुर्दधि पात्र-
मञ्जनादिकमकुदताम् । काश्चित् क्षणात् यावन् कामकुशियानादियाम कृत्वा
जलमापीय तत्र जाव्यालापात् सङ्गीतारायण भजनानि, कीर्तनानि, सामवेद-
मारभ्य चित्रदण्डा गीतीर्यावत् साङ्गीतगङ्गा सङ्गीतवर्द्धति स्वगतास्फालनं,
प्रदर्शयन्तः पर्यन्ते बाष्पीरास्ते विषमाद्विषयान्तर कामयमाना भूपोभूयः सन्यङ्गध
साक्षैः सद्भूभङ्ग सर्वाभिवि जगत् स्थितिमालोचयन् सिद्धान्तवादैषु प्रवृत्ताः ।
नवीनेऽस्मिन् युगे आद्यतर्पणादिषु ब्राह्मणभोजनादिकर्मसु लोकात्मनाम् नास्ति-
ष्यमनुत्साह इति च सामर्थं दुष्मन्तोऽपि चात्मारामा समाजे स्वस्थितिपालने ऽ-
क्षमतामात्मन आकलय्य नव्यारवायपाटी—दिनर—वन्द्याहार—विश्रामगृहसेवन-
वत्तवाण्टी स्वयमताना प्रतिस्पर्द्धिनी परिपाटी प्रजातान्त्रिकीरग्निज्वाला-
माला द्वालीवत् ।

केनचित् प्रोक्तम्—‘वृषैव स्वस्थय यूयम् ।’ ‘यावज्जीवेत् सुख जीवेत् !’
इति सिद्धान्तीकृत्य प्रवर्तयन्मत्र जीवनसङ्घर्षे वैज्ञानिकेऽपि राजनीतिप्रधानेऽप्य-
र्थकसाध्येऽपि च वर्तमानेऽस्मिन् समये । विद्वज्जनानामुदरयन्त्र तु कथं नामो-
पेक्षेत विद्वम्भरो भगवान् ? नेतारो, लोकनायकाः समाजसुधारकाः शासका
मन्त्रिमण्डलन्याः सदस्या स्वय मन्त्रिप्रवरा सर्वेऽपि मिलित्वा प्रजानामुदरयन्त्र-
सञ्चातनायान् जल वस्त्राणि सरसण विचारस्वातन्त्र्य च यथार्थं दातु न
पारयेयुस्तथा कृतं प्रजातन्त्रेण । तदत्र मात्स्यन्याय जीवति जीवलोके यिन केन
प्रकारेण प्रसिद्धं पुरुषो भवेदिति सर्वेषां भोजनमट्टाना बर्गसङ्घटन विधाय
कोऽपि पुरुषार्थोज्ज्वलम्यताम् ।”

‘न केवल ब्राह्मणा एव भोजनमट्टा । यद्यपि मनीषा पाटीप्रवर्तकै-
 ब्राह्मणास्तथा कथितास्तथापि वस्तुस्थितिः सेयम् यत् समस्तेऽपि भूमण्डले, सर्वे-
 ष्वपि राष्ट्रेषु, सर्वास्वपि मानवजातिषु भोजनमट्टा सार्वकालीना प्राप्तकाल-
 मुपलभ्यन्ते इति तात्त्विकोऽनुभवः प्रेक्षावता, विशेषतोऽस्मादृशा तथाकथितानां
 भोजनमट्टानां भुक्तभोगानाम् । एव बहुमतं भोजनमट्टत्वम् । तद्देशकालानुरूपं
 क्षेमावहमान्दोलनं किमपि प्रवर्तताम् । नो चेदिमे सर्वभक्षा नम्या भोजनमट्टा-
 स्वसम्प्रदावर्गीयं बहुमतमापाद्य ब्राह्मणानेव छाकाहारिणः प्रचण्डभोजनमट्टा-
 नाक्षिप्य प्रक्षिप्य कूटनीतिजाले स्वोत्कर्षं साधयेयुरन्ताराष्ट्रियभोजनमट्टपरिपक्वम् ।
 भारतीयानां सनातनभोजनमट्टानामेकादशीव्रतोपवासव्यवस्था च भवेदत्र
 नवराष्ट्रयोजनासु ।”

अथाभ्योऽवादीत्—“नन्दनागतवती चिन्ता किमर्थं विडम्बयम् ?
 ‘सद्यो वृद्धमिति पण्डिता इति मूलमन्त्रो न विस्मर्तव्यः । अस्मत्सहानीता
 केऽपि सम्मारा असिद्धा सिद्धा वावशिष्यन्ते । सायन्तनस्य भोजनस्य सिद्धये
 शनैः शनैश्चक्रमस्य सूत्रपातो विधीयतां चातलिपविनोदैर्यावज्जलं पिबाम ।
 ‘स्वल्पाश्मा लेभकरा’ इति मया प्रस्तावितं ततो भवन्तं प्रमाणम् ।”

कश्चिदपरं साध्यमवधीत्—‘अयि भो, महात्मान ! अधुनैवावृत्ति
 प्रभूतं भुक्तं भुक्तवतामपि वस्त्वानां न तावत्तात्त्विकस्तोष इति धन्या क्षमताशा-
 लिना श्रीमता सेयं भोगतृष्णा । मुग्धा ।’ गृयमिदानीमात्मनो वास्तवी स्थितिः,
 परिवर्तिता देशकाली, भोगवादिनः समाजः, जनसंख्यावृद्धिमनु भोजनसमस्या
 पश्यन्तोऽपि न पश्यन्तः सर्वं प्राश्नतमेव चिन्तयन् । अतिरागे भोगवादे ‘भोगा
 न भुक्ता वयमेव भुक्ता’ इति परिणमेत् ।’

ततः शुक्लमहाभागा साटोपमुपविश्य साढम्बरमाहुः—‘जानीमहे
 सर्वं वयं कान्तदर्शिनः । अन्नं ब्रह्म, रसो वै स’ । तथापि वयं नम्यानां मते
 बताक्षेपयोग्या न प्रसिद्ध्यामः । अतो वयं भोजनं प्राणपोषणे स्वाभाविकं
 कर्मं मन्वानां भगवत्प्रसादं परिकल्प्य परस्परं बहुमुखेन मुहुर्मुहुर्गोष्ठीरसा-
 स्वादनमाकाङ्क्षन्तः सहृदयतानुरोधात् ‘सह नावदतु सह नो भुनक्तु सह वीर्यं
 करवावहे’ इति मुञ्चामः ।’

पुनर्नम्यास्तु प्रवारान्तरं समानोत्सवगोष्ठीरससुखमनुभवन्ति । अतोऽव
 स्वाभाविकोऽयं मानवधर्मः । प्रत्यस्य व्यावहारिकं च सत्यमेतत् । सर्वेऽपि च
 सचेतनाः प्राणिनः स्वाजितं भोक्तृमेव हस्तपादस्पदनं कुर्वन्ति । किं बहुना,
 ‘सर्वारम्भास्तद्गुलप्रस्थमूलाः ।’ ‘मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ।’

इति व्यवहारतीतिः स्वयं सिद्धः सावेन्मीनः सिद्धान्तः । स चायं जगत्कर्मः
प्रवर्तते तावन्नात्रास्नाकमेव भोजनमदृष्टवे कोऽपि मरणवर्माक्षेप्तुं दुश्चेष्टताम् ।
तत्त्वं च—

“भोगे भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरस्विदायम् ।

विभवे दानशक्तिश्च न चान्यत्रयजः कृतम् ॥ १ ॥”

“यदि च केनचित् ‘शीघ्रा जना निष्कृष्टा भवन्ति’ इति लोकोक्तिराऽ
सत्यं साक्षात् कारयितुं चेष्ट्यते, तदतीव स्वानाधिकम् । यतः—

“उडेवदति दत्ति परमुद्राया न्नतस्कारः ।

गृह्णतिरतिनिविडायाः कङ्कुरायाश्च मया अरम् ॥ १ ॥”

“परं शीघ्रः । पाददिने नवसंस्कारणा भोजनमदृष्टा महापर्वे विमिक्षिता
इवास्नात् साक्षाद्हारिणो ओषात् स्वमुज्ज्वलोरात्रिमुज्ज्वलानाम् व्यावृत्तान्ति,
तावद्वपनेव सर्वमक्षयिणान्तरं जेष्याम इति वादेनात्मम् । मनुनादृष्टनी यया
समुज्ज्वलायति निविष्टा ॥”

इत्य मुद्गगोष्ठनी गत्याष्टकानि जल्पन्तो मोमुदमाना भयराहोत्तर
वानुवेचनाय प्राकृतिकदृष्ट्यावधोक्त्याय च ते मुद्गदेवालयपटारमापत्य वनादम्बर-
पञ्चदादनान्, मध्ये मध्ये विदुस्तुल्यरात्रस्त दुदिनायमान वातावरण वितो-
षागम्य पोषाधनाः क्षमा इव पुनस्तत्र देवालये पणवतिताः । भङ्गारसमस्तस्य
प्रभावेऽप्यीदृशि जाते निद्रामृते चासम्भवायातेऽप्यकारे सर्वतः प्रसृते च ते सर्वे
भोजनमदृष्टाः स्वस्याः म्रियतेर्मायायं गाम्भीर्यं आवाबुद्धयम् । सायकृते
पुनर्भोजनं स्वपयित्वा ता रात्रि तत्रैवातिवाहयितुं स्थिरीचक्रुः ।

साय सन्मोहासक्तं शिवाय ध्रुवदीपपुष्पतैवेदार्यादिकं विनिवेद्य शान्ति-
पाठमङ्गलमन्त्रोच्चारणं कर्तुं व्यवसिताः । ‘इदानीं नवान्नं भोक्ष्यामः !’ इति
मनोरथान् प्राप्त्यन्तो भूयो भूयो चक्षुः निबन्तोऽप्य ताम्बूलपुष्पीकृतैलासदङ्गल-
मातादिभिर्नृक्षवासैर्मानुषानां शयनीयानि प्रकल्प्य समुत्तमस्वयम् ।

अथ द्वितीयेऽह्नि प्रसूये समुत्थाम शिवानयाद्विहितस्तृताया पार्वत्यभूमौ
प्रवहन्त्या नद्यास्तोदयेयं प्राप्ताः । तत्रैव शौचस्नानादिकं प्रातः कृत्यं च निर्वर्त्यं
शौचवस्त्राणि परिधायं महतीमेव स्वस्वतामन्वनयन् ।

मनुनाकाशमन्त्रेण विगतघनं स्वच्छं प्रसन्नं चामूत्रं । पूर्वस्या दिशि

चारुणोदयप्रभा गिरिशिखराणि, वनस्थलीश्चामिरोचयन्ती सर्वतः प्रससार ।
 वृक्षपङ्क्तिषु नीढाशिताना खगाना कसरवा भ्रमूयन्त । क्रमशो जायमानेन
 सूर्योदयेन सर्वेऽपि सचेनन जगद्यथाभूवं प्राकृता स्थितिं प्राप्सुमिवावस्थत ।
 सूर्यबिम्ब शनैः शनैः प्रत्यक्ष स्थितिज्ज्वालोक्तयत । स्वर्णप्रभाभास्वरैः सूर्यस्या-
 रणैः किरणैरातपोष्मणा च सस्पृष्टा जलविलग्ना भूभागा, पन्यानश्च सर्वे
 नीरजस्काः स्वच्छा यातायातयोग्या बभूवुः । शिवालये प्रति निवृत्तास्ते भूदेवाः
 प्रातः सन्ध्योरासन शिवपूजनादिकं कृत्वा महानीर्तः पदार्थभौंदकवाटिकासूप-
 दाकादीनि विविधानि परिपठितु सोद्यमा अभूवन् । भगवत्स तु सञ्जीकृत्य
 वनोपधमिवापीय महषिकुलतन्त्रवस्ते विग पञ्चाभितपस्तप्यन्तस्त शिवालयाश्रम
 ज्वालामालाकुल धूमस्तोमघोरणीकबुंरमिव कुर्वाणाः सर्वरसस्वादीयसीर्भोजन-
 सामग्रीरपचन् । मध्याह्नोत्तर प्रभूत भुक्त्वा क्षणं विधम्य च केचिच्छकटी-
 मारुढाः केचन शङ्खटीमनु पद्मनामेव 'भोजनान्ते द्यतपद गच्छेन् । 'इति
 विधिविधानं नाटयन्तो वदन्तु । मध्ये मध्ये जलाशयेभ्यो जल पेदीयमाना
 नानाविनोदविलासांश्च कुरुन्तो दिनस्य दोषे नगरमाणस्य स्वगुहान् जग्मुः ।

—:०:—

मूढचिकित्सा

वनान्तरे सद्व्यायामेकस्यामेक दग्ध जन नीदमानाः केचन धमजीविनो जनाः पार्वत्ये पयि गच्छन्ति । रोगिणस्तस्य महतीमवस्था सम्भावयन्तस्ते सर्वे मन्द मन्द निप्यन्द सावधान च पदानि निदधतञ्चलन्ति । तस्य दण्डुस्य रोगशय्याया मयतः पञ्चशो जना उच्चावच मार्गं निर्दिशन्तः सन्तः सरन्ति, पृष्ठतश्चानि केचन शस्त्रधारणः सावकारोयाः प्रहरिणश्चानुमच्छन्ति । ते सर्वेऽपि खिन्ना क्षीना विद्ययाः क्षुत्तृह्या परीता मार्गक्लेशैः परिध्याग्ता भ्रान्तिष्टाशङ्कातङ्काकुलाः क्लान्ताकिनप्याश्च सर्वमप्यात्मनो दुःख परिस्वित्तिगौरवान् सहमाना भीतमेवा- ध्वानमतिक्रामन्ति । मध्येमार्गं यत्र तत्र यन्मूत्रिनाये मार्गोऽतिलङ्घिते ते सर्वे स्वविन् सघनवृक्षच्छायायामयः शय्यामुत्तमं रोगिणः स्थितिं त्रिपुर परीक्ष्याजीकृते, समीपवर्तिनः कुतश्चिज्जलाशयाञ्जलमानीय तस्मा आशुपय जलमौषध पयस्तेण दुग्धं च पाययन्ति । क्षणे क्षणे पुनस्ते रोगिणं किमपि पृच्छन्ति परं न स दण्डुः किमपि मायते । स निश्चेतनशायी न किमपि चेष्टते, न च पार्श्व- परिवर्तनमपि कुरुते । इत्य व्यवसितास्ते शौघूलिसमये रोगिणं बहन्तो शायीनकृष्टं प्राप्ताः ।

क्षेत्रेभ्यः समागच्छन्तः केचन ग्रामीणाः कपंका, गोचरभूमिभ्यः प्रति- निवर्तमाना योरासाः, दूरागञ्जलमानयन्त्यो ग्रामवध्वो महिलाश्च तमिम दुस्त- म्बादं स्वष्टमस्यष्ट च कर्णावलि परस्पर ग्रामे कथयामासुः । एवविजम- निष्ठोदन्त समाकृष्टं तत्र ग्रामे सर्वेन सर्वेऽपि च लोका महतीं चिन्तां प्रातुः । दण्डस्य तस्य रमाकान्तस्य वृद्धौ पिनरी, ज्येष्ठौ भ्राता, प्रतिवेदिनी जनाः, सगौत्राः, सम्बन्धिनः, सुहृदः, सखायश्च सर्वेऽतमिम समाचार निशम्य क्षीनमेव हि रमाकान्तस्य गृहाङ्गरी समवेताः ।

‘किमेतदकस्मान् रमाकान्तस्यानिष्टं जातम् ? ‘अये, सप्ताहान् पूर्वं त्वत्सामिः स्वल्पः प्रसन्नो नीरोयः सर्वतः कुशलो च दृष्टो रमाकान्त । न ज्ञाप्यते, सहस्रेषु किं जातम् ? ‘ममवान् रज्जुतत्वेन रमाकान्तम् ।’ इत्यादयो नानाविधा वार्ताः सर्वेषां मुखेभ्यो निर्वग्मुः । गृहे महिलाः सर्वा एकस्य प्रकीर्ण- स्माम्पन्तरे शय्यामेकामास्तीयं दण्डुस्य तस्य रमाकान्तस्य गृहागमनं प्रतीक्ष-

माणास्तनद्दिवसवस्तस्य । केचन युवानस्तमागच्छन्त रमाकान्तं गृह्मानेतुं
ग्रामोपसीम्नि ॥ प्रतिजग्मुः । अस्मिन्नेव समये रुग्णस्य तस्य रमाकान्तस्य
रोगशय्या तद्गृहप्राङ्गणमाजगाम । स्वस्कन्धेभ्यो रोगिणं खट्वाभवतार्यं सर्वे
तेऽनुचरा यत्र तत्र क्रमशो यथास्थानमुपाविशन् । तत्रोपस्थितेषु जनेषु केचन
युवानः सास्तरणं रमाकान्तं गृह्णन्तरं निन्युः । प्रकोष्ठाभ्यन्तरे पूर्वतः
सज्जितायां शय्यायां तमश्वापयन् । सुखवस्थितायां परिस्थितौ सञ्जातायां,
सर्वादी रमाकान्तस्य ज्येष्ठो भ्राता कमलाकान्तस्तत्समीपं गत्वा रमाकान्तस्य
कण्ठो यो किमपि क्षणैः क्षणैरवदत् परन्तु रोगावेशवशादत्यन्तं पराधीनतां गतो
विसृज्य इव न स किमपि प्रत्युत्तरं दातुमपारयत् । केचिदग्रेऽपि चारुमया जना
रमाकान्तस्य शय्यां परितः समागम्योपविष्टास्त हि सावधानं निपुणं च
पश्यन्ति पृच्छन्ति च तं मुहुर्मुहुः परन्तु रमाकान्तस्त्वचेतनप्रायो मूर्च्छित इव
नेत्रे निमील्य मौनमेव शयानं आसीत् । तस्य तामेतावती महती रोगाक्रान्ता
दशमातृक्य सर्वेऽपि जनाः स्तब्धा जहा क्षणतिका किंकर्तव्यविमूढा इव जोष
तस्युः । तदानीमेवैकेन केनचिज्जनेन जलमानीय रमाकान्तस्य मुखे दशप्राया
जलबिन्दवः पातिताः । रमाकान्तस्तान् जलबिन्दून् महता काठिन्येन कथमपि
गलाधः कृत्वापिबत् । ततः पुनरपि स यथापूर्वं निश्चेष्टः सुष्यापः ।

अथ गृहप्राङ्गणलोककोणे निषण्णो रमाकान्तस्य वित्तं रोगशय्यां
नीत्वा तत्र समागतानामनुचराणां नायकमपृच्छत् —

‘अयि, भो ! नायक ! ! कथं मे वरुणो रमाकान्तोऽस्मादेव रोगग्रस्तः
समभूत् ? किमिति मुष्मानि सर्वैरस्य वत्सस्य मे रुग्णतासम्बन्धी समाचारो-
ऽस्मभ्यं शीघ्रमेव न प्रहितः ?’

नायकोऽब्रुत्—‘श्रीमन् ! अस्माकं कार्यालयाध्यक्षा श्रीरमाकान्त-
महोदया ह्येतां सायं राजकीयकार्यप्रसङ्गात् अवचितं कार्यप्रगतिं निरीक्षितुं
ग्रामान्तरमगच्छन् । मध्यरात्रे ततः परावृत्तां नगरमाजग्मुः । आगता एव त
एतेऽस्माद् सहस्रा रोगाक्रान्ता बभूवुः । समग्रां रात्रिं यावत्ते महती हि
ज्वरपीडामन्वभवन् । अद्य प्रातस्तेषां स्थितिरत्यन्तं शोचनीया समभूत् । ततो
वरिष्ठाधिकारिणः केचिद्गृहमागत्य द्राक्षरानाहूयोधधोपचारैस्तच्चिकित्सा-
मकारयन् । महद्भिः प्रयत्नैस्तैः सर्वरोगोपशमाय नानाविधोपायां औषधोप-
चाराद्वचविहितां परन्तु ज्वरावेशो यदा नाशतोऽपि चाल्पाल्पमपि स्थागितस्तदा
सैरागता वयं तातानस्मदधिकारिमहामागान् श्रीरमाकान्तमहोदयान् शय्या-
मध्यारोप्यान्तानीतवन्तः । एतेषां रोगस्य वास्तव निदानं तु वयं न जानीमहे

परमेष्ठमुनिरिवउमेव यत्तेषां स्मितिर्बंतात्यन्त शोचनीया वतंत इति ।
 शीरमाकान्तमहानासानामत्रानयनमेव धेयसे स्यादिति विविन्यैव वयं तानेता-
 नत्रानयामः । रोगविषये द्राक्चरैर्मन्निररणाभि, तत् सर्वपत्रपत्रे सुस्पष्ट
 निश्चितमास्ते । अतोऽप्ये नवन्त एव हि प्रमाणम् ।' इत्युक्त्वा स नामकः कानि-
 विद् पत्राणि निविताशराणि रमाकान्तस्य पितुर्हस्ते समर्पयामाज्ञा
 प्रतीक्षमाणो यथापूर्वं प्राङ्मुखं भावे गच्छीदत् । किमत्कान्तानन्तरं स वृद्धो नामको
 रमाकान्तस्य पितुरादेशं प्राप्य सर्वानपि तान् नृत्यान् सह नीत्वा पुनर्नगर
 वन्तु प्रतस्थे ।

अथ द्वितीये दिवसे प्रातर्नि सप्तो रमाकान्तः कथमपि चेतनामज्ञमव ।
 तस्य ज्वरोऽपि च मन्दतामाचक्षत् । तथापि ज्वराग्रस्तवद्यापि तच्छरीरं
 पोद्बलासीत् । किञ्चिदिव मञ्जवेतनो रमाकान्तो नेत्रे लम्बीभ्य यावत्
 पश्यति, तावत्तेन दृष्टं यन् तस्य रोगस्य परितस्तत्तिता, माता, भगिनी,
 पित्र्यो, भ्रातर इत्याद्याः सर्वेऽपि च कौटुम्बिका जना उन्विष्टाः सन्ति । ते
 सर्वेऽपि चिन्ताकृता दीनदीना विवर्णादृजयो विषण्णाः सोढ्वेण प्रनिष्टमा-
 दृष्टुनानाम् तस्य रोगस्योत्थारविकिरसाश्वन्वित विचारविमर्शं कुर्वाणा
 वर्तन्ते । तथाहि—

पिता—किमिदमेतावदनिष्टं सहसापठितं वत्सस्य मे रमाकान्तस्य ?
 का नु वज्रान्मुखाय क्षिपता येन वत्सो मम स्वस्थो भवेत् ?'

माता—'हे ममम् ! दुर्गे मातः ॥ त्वमेव मे वत्सस्य रमाकान्तस्या-
 निष्टं निवारय । हे भ्रिणो ! हे गणनायकः ॥ हे हनुमन् ॥ रक्ष, रक्ष मे
 बानधमेत रोमाकान्तं हि रमाकान्तम् । प्रभो ! यावत् ममासौ बालको भीरोगो
 मूढा पूर्णतः स्वस्थः प्रसन्नो न भवति, तावताहं सकल, घृत, चर्कर, दुग्ध
 च मज्जयिष्यामीति प्रतिजनो भगवोन् । दीनदयालो ॥ पाहि, पाहि, एतस्माद्
 सहसानतितां सुदुस्तहादनिष्ठान्मे वत्स रमाकान्तवराकम् ॥'

रमाकान्तस्य भगिनी—'हे देवि ! कान्तिके ! मातः ॥ मा नूत्कि-
 मप्यनिष्टं मम भ्रातुररमाकान्तस्य ! दयस्व देवि ॥ ममाग्रजस्य रोममुक्तिर्यन्त
 नाहं किमपि फलं सेविष्ये, न च सीमन्तशृङ्गार करिष्ये, न च ग्रामसीमा-
 नमुल्लिङ्घिष्ये । जाते हि स्वस्थे मम बन्धौ रमाकान्तेऽहं बाह्याणाम् मोक्षयिष्ये,
 बहुकाश्च पूजयिष्यामि !'

रमाकान्तस्य पितृष्व—'अपि नोः ! तस्मिन् खलु ग्रामे श्रीशिवनाथयग-

शुक्लो नाम वैद्यराज सुप्रसिद्धो हि श्रूयते । स एवात्र कमपि सम्प्रेष्या-
हृत्याम् । सोऽत्रायत्य किमप्यस्मै बालाय रमाकान्ताय सदोषध दत्वा नीरोग
कुर्यात् । स किल शुक्लो वैद्यो नाडीपरीक्षणे, रोगनिदाने, त्वपरो धन्वन्तरिरिव
कौशल धत्ते, इति क्षेत्रेऽस्मिन् वसता सर्वसाधारणानां शुभहान् विश्वासः ।'

प्रथमो वृद्ध कश्चित् स्वकूचन् सवाहयन् महत्या गम्भीरया मुक्तमुद्र-
यावदत्—'अये, किमितिभो ! स दीनानाथो नाम भैरवमष्टो नाहूयते ?
तच्छरीरे हि बटुकभैरवस्यावेशो भवति । समाविष्ट स रोगिण भूतप्रेतपिशाच-
बाधाग्रस्तानां जनानां सात्त्विक निदानं क्षणादेव करोति, हृत्पातमात्रे-
णैवातुरान् सद्यो नीरुजो विवर्त्ते ।'

काचिद्वृद्धा महिला तमेतमभिप्रायं समर्थयामास—'सत्यमेतद्भो !
परन्तु रविवासर एव ननु स भैरवाविष्टो भवति निशीथे । अद्य तु तावद्गुरु-
वारस्तदा कथं तेन रमाकान्तश्चिकित्स्यताम् ।'

वृद्ध पुनरुचे—'अये ! ज्ञातं भयाः । तद्ग्रामसमीपे इमं शान्भूमौ मम
परिचितं कश्चिद्योगिजनो ब्रह्मराक्षसं सहाययस्तिष्ठति । स खलु भक्ततन्त्रोपधौ
पश्यतामेव सर्वेषां क्षणादेवासाध्यमपि रोगिणं स्वस्थं करोति । तमेवात्राम-
त्र्यं दृश्यन्तु रमाकान्तम् ।'

इत्य कश्चिन् किं कथंचन किमिति स्वमतानुसारं रोगचिकित्सार्थं
प्रस्ताव यक्रे । एव ते भानाविधान् रोगचिकित्सोपायान् विस्तृतं अपि
तत्त्वतो न किमपीदमित्य निरुत्तुमपारयन् । समयगतित्वं कमपि प्रतीक्षते ।
तस्मिन् तु विचारविनिमये कुर्वाणानामेव तेषां व्यतीपाद्यः ।

अथ तृतीये दिवसे रमाकान्तस्य अवरागेण प्रवर्त्तमानया कथमपि नैपुण्य
जगाम किन्तु तस्याऽऽसतिस्त्वतितरामवद्वन्तः । सोऽप्युतापि क्षम्याक्षरणी
नीत्यातु न च भाषितुमपारयन् । महता काठिन्धेन सर्वतो दृष्टिं प्रसार्य
सोऽप्यवदत् । यद्यपि रमाकान्तस्तत्रत्या परिस्थितिः, लोकानां वातालापान्
मथार्थतो बुबुधे परं श्रुद्धचेतनोऽपि चाशक्ततया मौनमेवावलम्बमानस्तस्थौ ।
अथ मध्याह्नेतरं तस्य माता तत्समीपमागत्य गिरसि हस्तं निधायावोचत्—

'वत्स ! रमाकान्तः ! अपित्व मां ते जननीं परिचिनोषि ? तात !
कथं स्वमेवविधौ दण्डोऽसि सजातः ? ब्रूहि ब्रूहि, वत्स ! किमर्थं त्वमस्मान्न
सम्प्रापसे ? हा, हन्त ! हन्त ! ! दुर्भाग्यमेवंतन्मम ! मुहुर्मुहुः पृष्टोऽपि ममासौ

रमाकान्तोऽक्षरमेकमपि नो वक्ति । केवलमक्षिणी विस्फार्य परवश इव मे दिशमनश्यन्तिस्ततो निर्लक्ष्यमीक्षते ॥ उद्भ्रान्त इव प्रेताविष्ट इव वाक्कीलित इवोत्सव्णायमान इव जोषमवबोध्यति !!! हा, किं कुर्याम्, क्व गच्छेयम्, क प्रच्छेयम्, कमाह्वयेयम्, क चाराधयेयम् !!!'

रमाकान्तो नाम सार्वकारस्य प्रशासनतन्त्रे वरिष्ठ पदमधिनिष्ठति । स खलु विश्वविद्यालयस्य सर्वोत्तमा परीक्षामुत्तीर्णोऽस्ति । प्रशासनयोग्या भाइ. सी. एस. परीक्षायामपि स प्रथमश्रेण्यामुत्ततार । स खलु विद्वाद् कुशलौ राजनीतिज्ञो व्यवहारपटु कार्यकुलापेक्षवितरान् निपुणश्चास्ते । पर तस्य जन्म नितान्तनिरक्षराणां ग्रामीणानां वसतावजायत । स स्वयं रुढ़ीवादानुक्तः स्वतन्त्रचिन्तको नवसम्यतानुयायी सुसिद्धितश्च वर्तते, पर तस्य कौटुम्बिका ज्ञातयः परिचिताश्च सर्वे प्राचीनतावादिनः पुराणपुरुषा रुढ़ीवादाकान्ता जडप्राया इवासन् । ततः स स्वान्तर्मेनहि सर्वं परिस्थितिजातं बातावरणं जानानोऽपि चात्मनः स्वरूपं, विद्यां, बुद्धिं, मनोभावाननुभूतीविचाराश्च प्रच्छन्नमाच्छाद्य तेषां सर्वेषां स्वरोगविकल्पासम्बन्धिनो विचारान् शृण्वन्नपि नैकाक्षरमप्यभाषत । तन्माता, पिता, भगिनी, पितृव्यः, परिचितास्तयान्येऽपि च ग्रामीण यदा भूयोभूय किमपि भाषमाणा न कथमपि श्रममन्त तदासी स्वव्यक्तित्वं मोहायन् सद्भाषा तस्या केवलमन्यत. पाश्वर्परिवर्तनं विद्यायाग्निकुक्षिं निमृत् सुप्वाप ।

भयान्तेष्टुः केचन ग्रामीणास्तस्य ज्ञातिजनास्तत्र समाजगन्तुः । नमस्कारादिशिष्टाचारानन्तरं जलपानं विधाप्य यावत्ते गन्तुं अव्यस्यन्ति तावदेव रमाकान्तस्य पितृव्यो गृहस्थान्तः प्रकोष्ठाद्बहिर्गत्य तान् ग्रामीणानभिमुखोऽप्याब्रवीत्—

‘भयि, भोः ! लालाराम ॥ अस्माकं भ्रातृपुत्रोऽयं रमाकान्तो रोगाकान्तो वर्तते । भवास्तु तावद्विषयस्यो मान्त्रिकस्ताम्रिकद्वयेति श्रूयते । कथमप्यस्योषधोपचारं कुरुष्व । आगच्छ, गृह्णाम्यन्तरं प्रविश्य निरीक्षस्व रोगिणम् । नाडीपरीक्षणं कृत्वा ततो यत्कर्तव्यं, तदादिश ।’

एवमुक्त्वा स तं लालारामं हस्तेन गृहीत्वा कोष्ठान्तरं नीत्वा शय्यामविश्यात् रमाकान्तमदर्शयत् । लालारामः प्रसुप्तं रमाकान्तं बोध्य तद्रोगस्य निदानं कर्तुं चेष्टते । क्षणं तस्य नाडी परीक्षते, क्षणं हृदयमतिक्रममवलोकते,

क्षण नेत्रे समीक्षते, क्षणमुदर स्पृशति, क्षण जिह्वा निमानयति, क्षण शिरः परामृशति, क्षण दन्तावलि च परिपश्यति । चिराय निपुण परीक्ष्य लालारामोऽब्रूत—

‘अये ! रोगस्तु तावन्नैव वर्तते ! शङ्खे सोऽयं रमाकान्तो बवंर-
पिशाचेनापशायित । तद्वमवन्तो ग्रामान्तरेभ्यो भैरवभट्टान् मान्त्रिकान् डाकिनी-
भ्यन्तरचिकित्सकान् विप्रवेद्यान् बाहूय तान् दर्शयन्तु बालमेतम् । त एव हि
चिकित्सितु प्रभवेयुरमुम् ।’ स एव मुक्त्वा यथायानस्तथा गत ।

अयं कुर्वता तेषां दिनचतुष्टयमत्यवर्तत । रमाकान्तो मनसि सर्वं
निपुण बुद्ध्यन्नपि न किमपि भाषते, न च तेषां चिकित्सापक्रमेषु हस्तक्षेप वा
निषेध वा करोति । दिने दिने स किञ्चित् किञ्चित् स्वास्थ्यं लभमानोऽपि
च मौनमेवातिष्ठते ।

पञ्चमेऽह्नि प्रातरेव केचन भैरवभट्टा वैतालसाधका ग्रहशातिफारका
विप्रवेद्या भूतप्रेतपिशाचडाकिनीचिकित्सकाश्च तत्राब्रुवन् । तेषां सर्वेषामा-
देशानुसारं गृहस्य प्रकोष्ठे गोमयेन भूलेप कृतः । स सर्वं स्वकीया
चिकित्सापद्धतिमनुसरद्भिस्तत्र प्रकोष्ठान्तरे तत्तद्देवतानां मण्डलानि
नानाविधैरंगद्वयैराभूरीतानि । घृततैलकार्पासादिभिर्दीपकाः प्रज्वालिताः ।
धूपाम्रसर्वत्र समोजिताः । जलकुम्भाश्च यत्र तत्र सस्थापिताः । पूजाङ्कुरो
महान् सर्वत्र प्रसारितः । प्रसादोऽपितो देवताभ्यः । स्पृण्डिलः प्रकल्प्य
कैश्चिन्मन्त्रैर्होमोऽपि विहितः । कुष्माण्डवलिश्च देवताभ्यः प्रादीयत ।
धीपदानमकियत । अग्रे पूजनयोगेन जलेन रमाकान्तस्य मस्तकेऽभिषेकं
कुर्वद्भिः कैश्चित्स्य शरीरे प्रेताह्वानं चाकियत । परन्तु रमाकान्तः
सर्वमेतदाङ्कुरपत्राद्योपजानन्नपि तूष्णीं स्थितः । यदा तं सर्वं रमाकान्तो
निविकारोऽप्रभावितश्च यथापूर्वमासीकितस्तदा केनचित्स्य शिलामुत्पीड्य,
केनचित्स्य वामपाणेरगुलिं कनिष्ठ्या सम्मूढ्य, केनचिद्वस्तप्रकोष्ठयो-
रंसासूत्राणि च बध्वा—‘कोऽसि त्वम् ? किमयं मेन बास पीडयसि ? किमनेन
सवापराद्धम् ? मुञ्च बालकमेतम् ! नापगच्छसि किम् ? धीप्रमेव पत्न्यास्व
यदि स्वभ्रीवित्तं कामयसे, नो चेदधुनैवात्रास्माभिर्मन्त्राग्निना दग्धो
मस्मदोपता नेयोऽसि !’ इत्यादिभिर्मन्योत्पादकैर्वाक्यैर्नाना विधिभिश्च तत्त-
त्पद्धतिगर्वनितरा स्वोपचारकौशलं प्रदर्शितम् । पर्यन्ते तं स्वतम्—‘नासौ
सामायोऽस्ति प्रेत ! सर्वसाधारणोचितेन विधिना नायमपगच्छेत् ! दिनद्वय

यावदद्यतनस्य कृतस्योपचारस्य प्रभावः परीक्ष्यताम् । नो चेदुपायान्तर
करिष्यामहे !' इत्युक्त्वा दानदक्षिणादिकं पूजोपचाराञ्चनीत्वा ॥ सर्वेऽपि
मान्त्रिकप्रवराः स्वगृहान् प्रतस्थिरे । गतेषु तेषु सर्वेषु रमाकान्तः स्वमातरं सङ्के-
तेनात्मनः समीपमाहूय मन्दस्वरेण केवलमेतावदेवोक्तवान्—मातर ! किमर्थं
युय सर्वे वृथा ताम्यथ ? अपव्ययं च कुरुष ? नाहं प्रेताविष्टोऽस्मि ।
न च काप्यन्या तादृशी व्यन्तरवाचा मम जातास्ति । अहं तु ज्वरेण
पीडितोऽस्मि । कालपरिणामिनो भवन्ति हि रोगाः । तद्युय मा वृथा
जिन्तातुरा भवत । धैर्यमवलम्ब्य घातचिर्त्तनं यताम् । स्वल्परेवाहोभिरहं
स्वस्थो भविष्यामि ।' इत्येव प्रबोध्य पुनः समुत्तमयेत ।

इत्य क्रमेण दश दिनानि व्यत्यगु । रमाकान्तोऽद्यापि वाद्यक्तः शनैः
शनैः कथमपि स्वास्थ्यं लभमानोऽस्ति परं तत्पिनोः कौटुम्बिकानां सम्बन्धिना
च मते योग्या चिकित्सा विनैवाप्तौ भूतप्रेतशक्त्या पीड्यते इति निर्णयो
विनिश्चितः ।

अयंकदा मध्याह्नसमये रमाकान्तो गभीरनिद्रावशं गतः शयानोऽभूत् ।
तदानीमेव तदितृच्येनैको ग्रामीणो विषबंधस्तान्त्रिको गृहमामन्त्रितोऽभूत् ।
स तत्र दृष्ट्वाप्रकोष्ठे मण्डलान्यापूर्य, जलकुम्भं मस्याप्य, सिन्दूरस्वर्णपत्रैः
स्वस्तिविगूलादीनां चित्राणि यन्त्राणि चालेभ्य सुप्तस्य रमाकान्तस्योपरि
नाना तन्त्रप्रक्रियां प्रकरोत् । पर्यन्ते स खल्वेकान्ते रमाकान्तस्य वृद्ध
पितरमाह—'महाशय ! अन्यानि तुषामान्तराणि सर्वाणि यामञ्चक्य
मया कृतानि, परमेकोऽभ्युपायोऽयुता कर्तव्योऽवशिष्यते । स किंताममास्ते
यदि रमाकान्तस्य वक्षःस्थलस्य मध्यभागे चिटिकाकारः सूक्ष्मतमो लोहशलाक-
माग्निदाहो विधेयो भवति । कृतऽग्निदाहे सर्वा अपि रोगवाधा निश्चयेया
भविष्यन्ति । तद्यदि भवन्तोऽग्न्येवस्त्वदाहं तमेवमुपचारं विवध्याम् ।'
रमाकान्तस्य वृद्ध पिता स्वगृहिण्या आत्रार्थंश्च परिवारसदस्यैर्निभृतं मन्त्रयित्वा
दाहकरणामानुमतिं तान्त्रिकाय प्रददौ । तेन च तान्त्रिकेण तत्र प्रज्वलन्त्या-
ग्निशिखया कामप्येकां शर्बीं सोहशलाकां सताप्य प्रगाढनिद्रानिर्मलं
शमानस्य रमाकान्तस्य वक्षःस्थलमध्ये दाहसंस्कारो विहितः । तेनाविद्विष्ट-
सम्भवेनावस्मात्कृतेनाग्निदाहेनोत्पीडितो रमाकान्तश्चोत्कारान् कृत्वा
सहसा प्रबुद्धो 'हा हन्त ! हृतोऽस्मि ! मृतोऽस्मि ॥ नितरा मृद्य
पीडितोऽस्मि !!! हा ! हा !! हन्त !!! हन्त !!!' इति व्याक्रोशन्
विलपन्नतितरां विव्यये । तेषां सर्वेषामभिहितानां ग्रामीणानां तच्चिकीर्षितं

दशं दशं स तान् भूयो भूयो भृशमतितरा निरमत्संयत्तदज्ञानविजृम्भित
मूर्खाणां मूर्खता च दृष्ट्वास्वरोगकष्टादप्यधिकां मानसी व्ययामन्वभूत् ।
रमाकान्तस्य चर्मचक्षुषोः पुरतस्तदिदं सत्यं साक्षाद्बभूव यद्विद्ययालये वैकल्पिक-
विषयत्वेन संस्कृतभाषामधीयानेन पठितमासीत्—

“पण्डितोऽपि वरं शत्रुर्न मूर्खोऽहितकारकः ॥” इति ॥

—:०:—

धूर्तपुरोहितः

अस्मान्मत्र भारतवर्षेदेशे, सामन्तशासनप्रधाने समये, क्वचित् वनपर्वत-
बहुले, राजस्थानसङ्घे पार्वत्यप्रदेशे, क्वचित् ग्रामीणानां वसतिरभूत् । तत्र
ग्राम्ये मित्नाः किराताः कर्पका वनेचरा लोका एव प्राधान्येन प्रजाजना
म्यवसन् । ग्रामीणानां तस्या वनतो प्रायो निरञ्जरा मसम्प्रा रूढीवादिनोज्ज-
विश्रवासा मसिञ्जिता लोका एवासन् । तत्र यो हि वञ्जन साञ्जः पत्रवाचनसमर्थो
जनोऽप्यल्पमपि जानाति स्म स सन्तु “निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमादते ।”
इत्युक्तिगतस्य सत्यस्य निदर्शनत्वेन लोकप्रियता पूजा प्रतिष्ठा सर्वजनसम्माननी-
यता च समते स्म । स खलु तत्रत्ये ससारे विचक्षणो विद्वान्, परमचतुरो
गुणवान्, निपुणो नीतिज्ञः, सफलः कलाकारः, सर्वशास्त्रप्रवीणो वा मूढ-
जननिरक्षरैर्मन्यते स्म । तानिमाद् कूपमण्डूकानिव शेषात् जगतः पृथग्भूतान्,
सङ्कीर्णं स्थले वसतो ग्रामीणाञ्जनान् केचित् राजदायादाः क्षत्रिया, व्यापारिणो
वणिजो, यजमानवृत्तिकरा ब्राह्मणाः, सर्वकारस्य भृत्याः, शासने महत्सदमधि-
तिष्ठन्तो जनाः प्राप्तकालं धनबलदम्भापकीशतैर्वैचयित्वा नानाविधैर्दुष्टोपायैर्व-
सुष्टन्ति स्म ।

एवमिषे देशे काले पात्रे परिस्थितौ वातावरणे च कश्चिदेको धूर्तो
ब्राह्मणपुरोहितस्तत्र वसन् स्वात्मानं सर्वशास्त्रपारङ्गतं वेदोपनिषद्भुत्पन्नं ज्योति-
शास्त्राभुवैदनिपुणं भगवद्भक्तं सदाचार चरित्रशुद्धं दिव्यसिद्धिसम्पन्नं दैवत
कर्मकाण्डिनं प्रख्यापयन् लोकं प्रतीतस्तत्र प्रजानां जीवनेऽधिकाधिकं परिचय
सत्याप्य विविधोपचारैः स्वकीया जीविकावृत्तिं समुपाज्यं दिनचर्यां निर्वहति
स्म, स्वकुटुम्बपरिपालनं च करोति स्म ।

अथैकदा मीमेधे तातप्यमानेऽतिप्रण्डे ग्रीमे, मध्याह्नसमये, सर्वजोदिक्
परितप्यमाने लोहपटल इव धरणीतलेऽनलज्वालामालामिखिन्नु भुजङ्ग-
विषभूतकारवपिषु वायुषु प्रवहन्तु, अशङ्क्यातपाक्रान्ते दिङ्मण्डले, सदिराङ्गारमार-
पुञ्जेष्विव भास्वरकिरणजालैः प्रतप्तसु पर्वतेषु, सर्वजोऽज्वरुद्धेषु यातायात-
सञ्चारेषु, प्राणिपुञ्जेषु सर्वेषु यत्र तत्रानातपशृङ्खान्तअकोष्ठावासेषु निलीनेषु
कठोरपरिश्रमाभ्यवसायशीलेषु कृपाशेष्वपि सघनतरुच्छायाया निपन्तेषु,

ग्रामीणशृङ्खलेषु भूमिशृङ्खलान्तः प्रविश्य कथमपि मध्याह्नकालमतिवाहयत्सु,
पशुपक्षिसरिसृपेषु वनप्रान्तरेषु जलाशयोपकूल सधनच्छायावृक्षलतावितान-
कुञ्जनिर्जेषु निभृत विश्राम्यत्सु, कस्मिंश्चित् सुविशाले महति देवालये कोऽपि
विलम्बो ब्राह्मणपुरोहितो जपमाला प्रजपन् वर्तते । स सत्त्वादी शिवपावंत्योः
पूजाभिषेकाचनं निर्वर्त्य ततो देवालयस्थ चतुर्बहीषापाणस्तम्भनिमित्ते
कलामण्डपे प्रस्तरपट्टिकाप्रचीतले वायुसञ्चारशीले स्थले सुस्नासन परिकल्प्य
निषण्णो मन्त्रजपान् कर्तुं तत्परोऽदृश्यत ।

अथ किञ्चिद्विवातीते मध्याह्नसमये, समुपसर्पतीवापराह्णकाले शनैःशनैः
स्तिमिते ग्रीष्मप्रभञ्जनवेगे चायं ब्राह्मणो मन्दान्धोलितेन शीतमुग्धभरेण
मलयानिलेन सुखस्पर्शणोपवीज्यमान इव तस्मिन्नि स्तब्धे हि बातावरणे क्षण
तन्द्रापरवशो भवति, क्षण निद्राति च पुनः पुनः सावधानो भूत्वा मन्त्रजपकर्मणि
कृतादरस्तन्मयश्च बोधयते । 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहं किं करिष्यति ।'
इतिवत् सोऽयं द्विजोत्तमस्तत्रैवान्तरभासात् निर्मलश्च चालोच्य मनसि
समाश्वस्त स्तम्भमेकमाधारोक्त्य हस्तेनैकेनोपधानमस्यायि प्रकल्प्य क्षणमेक
निद्रासुखमनुभवितुमशेत ।

समोपात्तस्य यजमानस्य स्वगृहमधिवसतस्तदानीमेव भावप्रवणतया
मनस्येव विचारतरङ्गा प्रादुरासन्—'प्रतिप्रबन्धोऽयं प्रतपति भीषणो ग्रीष्म ।
अस्या किल प्रलयकालकठोरायामतिमहत्या मध्याह्नवेलायां मामकीनं पुरोहितो
मम पुत्राक्षये शिवं दृष्ट्वा तत्र ग्रामोपसीम्नि देवालये सन्तानगोपालपाठजपानुष्ठानं
कुर्वाणो वर्तते । स खलु सर्वमेव क्षुत्पादिकं सदस्योपवासव्रतमाचरन्
तपस्तपस्यति । कियत् कष्टं सोऽनुभवन् स्यात् । तदहं तत्कृते कमपि शीतोपचारं
परिकल्प्य तं तोषयामि । परितुष्टे हि ब्राह्मणपुरोहिते सफलं स्यान्मेऽनुष्ठानमिदं
मनोरथाश्च सर्वान् मम भूतभावानो भगवान् परिपुरयिष्यति । ममाकिञ्चनस्य
सविधेऽन्यद् किं वर्तते, परमेतान्याश्रफलानि सद्यः परिपक्वानि कानिचिदव-
तिष्ठन्ते, सक्तवो दुग्ध, शर्करा च विद्यते । तानेतानुपचारान् शीतलजलपूरित
कुम्भं यजनं च नीत्वाहं शिवालयं प्रयामि । जलाहारेण, स्निग्धमधुरेण
शीतलेन च जलरसादिना चात्मनः कुतपुरोषसं ब्राह्मणं परितपयामि ।' इति
मुहुर्मुहुर्विचिन्त्य विप्रसेवासु कृतादरो मुग्धो यजमानः ॥ ग्रामीणो यद्यामितिताद्
तास्तां सर्वान् पदार्थान्नीत्वा शिवालयं प्रति गन्तुं मनः कृत्वा गृहात् प्रतस्ये ।

स यावत् शिवालयं प्राप्य देवदर्शनं कृत्वा कलामण्डपमागत्य ब्राह्मण-
सम्मुखीनो भूत्वा पश्यति तावत् तत्र पूर्वोक्ताकारस्वरूपं स्तम्भं देवमाश्रित्य

प्रसूत सप्रपरायव श्वामोन्दवास गृह्णन्ति निद्रापरवश पुरोहितमपश्यत् । त
वितोक्तयत् एव तस्य किमपि मनोमन्यन् समभूत्, तथाविध त शयान विप्र तूष्णी-
मात्मोक्तयत् तस्य ग्रामीणयज्ञमानस्य यद्वास्तिक्य पूज्यभावश्च शीघ्रिन्म जगान् ।
क्षण विचार्य च स कौतुकपरवशस्त पुरोवर्त्तं शोचः समबोधयत् । अथाधुना
तथा भूते व्यतिकरे स ब्राह्मण स्वकीया वृत्त्या स्थिति, यज्ञमानस्य च तस्य
मानसीमयाता दद्या विचिन्तयोपेक्षया यज्ञनिमीलितामाश्रित्य पुनरपि
शयनाग्निममनाटयत् । भूयस्त पुरोहित शयानमात्मोक्त्यात्मनोऽज्ञा च
तत्कृतमात्मोक्त्य मनसि ब्रमन्त्यन्त शोभमन्त्रयुत् । अन्तर्मनसि कृष्यन्तपि स
ग्रामीणः शिष्टाचारानुरोधान्नर्मवचोभिर्भूयोभूय सम्बोध्य-सम्बोध्य च
चिरात्तमत्रापरयत् । पुरोहितोऽपि यथार्थन्यतिमनुभवत् क्षणात् सावधानो
भूत्वा पुनर्जनकर्मणि सत्तन्मो भवितुमारभते तावदेव तेन स ग्रामीणो यज्ञमानः
किमपि विवक्षुरिवालङ्घयत् । यावत् स ब्रूयात्तावदेव भ्रूमङ्गं कृत्वा ब्राह्म-
णोऽवासीत्—

‘विक् त्वा भूतम् । सर्वमप्येतन्मे जगन्नुद्धान त्वया यामरुष्टेन
 व्ययंता नीतम् ॥ इयं ग्रामीणाः पशवो न जानीम महेश्वराय न किम्
 कठिनं नवति ॥॥ अहं तु त्वत्पुत्रं चिरात् दुराग्रध्यमपि नयन्तं शिवं शङ्करं
 मृत्युञ्जयं गुह्यतरं क्लेशैः समाराधयन् महद्भिः प्रयत्नं नयमपि तं प्रसादाभिमुखं
 कुर्वानोऽद्य स्वप्नसमाधौ साक्षादामन्त्र्य स्तुतिस्तोत्रानुनमयित्वा प्रार्थयन्नामि-
 स्वस्तुजातये वरं याचमानोऽनूवम् । इदानीमेव मावाञ्च वृषभध्वजो नीलरुष्टो
 विष्णुपुत्रो मा स्वप्ने मायमानोऽभवदित्यम्—“भो । ब्राह्मण ॥ किं वृषा
 ताम्यसि ? किमर्थमात्मानं मा च क्लेशयसि, दुष्करमेतदनुद्धानं समाचरन्
 पीडयसि ? अस्य ते ग्रामीणास्त्य यत्रमानस्त्य मन्दभाग्यस्त्य तताटे विधात्रा
 सप्तशतमावसि सततिनु नैव तिष्ठितमस्ति । नास्य गृहिष्या अपि भाग्ये
 सन्तानमुखावशोऽननुत्तमास्ते ॥ त्वदायधनेन, तपसा, पूजया, भक्त्या च
 प्रसन्नोऽप्यहं तस्मै कुलतनुमेकमपि दातुं न पारये, तस्य भाग्यनिपिरेखा-
 विरुद्धम् ॥॥ ततः किमिति त्वं वृषानुरोधं दुराग्रहं च कुरुष्व ? ? ? धनं, कीर्तिं,
 भक्त्यो, राज्यमप्यग्राह्यं यत्किमपि कामयसे तत् प्रायंस्यस्व, वरं च तनस्व परन्तु
 सन्ततिप्रदानाय मा त्वं शठवद्वन्तं कुरुष्व ।”

“एवमुक्तवति शिवे मयाम्बाया” श्रीमत्याः पार्वत्यादवरणोन्निवृत्त्य
 बहु वदणकण्ठे परितेवितम्, साधुगङ्गदक्षं विलपितमाक्रोशितं हृदितं
 च । जातकादभया भगवत्या तदा प्रणोदितेन कृपाकटक्षेभया पुनरपि
 भगवानाशुतोषो मूलोत्पन्नं सम्प्रापितः । चिरादेव प्रसन्नतो मे कथमपि

कतुं मकतुं मन्यथा वा कतुं समर्थो भगवान् पशुपतिः प्रलयङ्कुरः शङ्करो
महता काठिन्येनानुकूलता नीतोद्भवत् । स खलु वरदानायोद्यतो यावद्वरं
प्रयच्छेत्तावदेव त्वया मूर्खेण पशुबुद्धिना ग्रामीणेन श्रद्धाविश्वासवैकल्याद-
धीरेणाह मध्येसमाधि जागरितो महान् विघ्नश्च समुत्पादितः । तदधुना
स्वभाग्यमाक्रोश ! करतलाभ्यां स्वकपाल प्रहर !! तदधुना त्वं कामं
सोरस्ताड हन्यता वा स्वमस्तकम् !!! दुर्बुद्धे ! इदानीं त्वं कामं
कियन्तमप्याक्रोश कुरु परमधुना नास्त्येव पुनर्मंगवत्प्रसादनाय किमप्युपायान्तरं
मदधीनम् । स्वद्विषानां ग्रामीणशठानां श्रद्धाभक्तिविरहितानां द्विजदेवेषु
शङ्कमानमानसानां दुष्टानां मोहान्धानामतोऽप्ये पीरोहित्य कतुं मनागपि
नोत्सहे । धिक् धिक् त्वा, मा च धिक् ! यत्त्वयात्र शुभे कर्मणि समाधिभङ्गं
विधायानुष्ठानमिदं सर्वं विघ्नाहतं विहितम् !! प्रतिनिवर्तस्व ऋदिति
स्यानादस्मात् दुरन्तपातकिन् !!! यथायात व्रज एव गृहान् ! नाह त्वां
प्रतिभाधितुमाकाङ्क्षे ।”

इत्युक्त्वा स घृतपुरोहितः पूजापात्राणि सर्वाणि तपासनादीनि
च गृहीत्वा स्वगृहाभिमुखं गन्तुमुपचक्रमे ।

तमेव भृशं कुप्यन्त क्रोधानलज्वालाश्रयात् रक्ताक्षः सधूमङ्गं
शपन्तमिव वाक्यप्रहारैः प्रहरन्तं सासाद्वर्तमानं सविप्रहं रौद्ररसमिव
सवेपथुं प्रकम्पमानं च तं ब्राह्मणं मुहुर्मुहुः प्रणमन् भयोद्विग्नमनाः स
ग्रामीणे यजमानो धीमदीनया वाचा सविनयं सप्रथय च प्रार्थनामकरोत्—

“भगवन् ! भूदेव !! कुलपुरोहित !!! क्षमस्व मा ज्ञान-विरहितं पशु-
प्रायं मूर्खं जडं स्तब्धं ग्रामीणं ते यजमानम् । नाहमजानाम्, यत्त्वमदर्थमेव
हि स्वप्न-समाधी भगवन्तं मृत्युञ्जयमाराधयन्नासीः । मया च दोर्भाग्यात्
प्राकृतजनमिव त्वां मग्नमानेन मध्येसमाधिं महान् विघ्नो विहितः । पापारम्भना
मया चाण्डालेन जघन्योऽपराधो विहितस्ते, स्वभाग्यं चेदधोरं कर्म कुर्वता
वतापबाधितम् !! महता यद्वात्तापेनात्मशानिना ह्रिया मिया चान्तर्दग्ध
भेज्ज-करणम् !!! भवानेवाधुना मे क्षरणम् । का वाग्या यतिर्मे ? समादिश,
किमहमिदानीं करवाणि प्रापयिष्यते ?? क क्षरणं गच्छानि, किं वाचराणि
केन मे भूयोऽपि शशकान् मूलजलिः प्रसीदेत्, पुनरग्रेऽप्ये पुनरावाप्ये कृत-
मनुष्ठानं सफलं स्यादिति ।”

इत्थं पुनः पुनः प्रणामाञ्जलिभिस्तं पुरोयसं समारापयितुं तत्परो

यजनानन्तरं तान् पृहाडानोतान् पनाहारसम्भारात् सान्नीश्च सर्वाः
काश्चित् स्वरं मुद्राश्च सम्यं तदाराधनोपचारवर्गा बह्वीनपराधीव कुर्वन्ति जन्म-
गतिस्त्वरणयोगिपत्यमूर्च्छा गतः ।

अथ लोलुगोद्धृतं स पुरोहितः सर्वास्तानुपचारसम्भारात् सत्सृह
निपुण चानोपर सिद्धमुद्रयात्मगतान् मनोभावान् हृदन्तः समोष्य, स्वार्थं
निपुण निगूढं च प्रच्छाद्यापकौशलात् बाह्मयी सन्वेदना सहानुभूति प्रदर्शयन्
सत्सृज विधाय त आनोरुमवदत्—“हृहो ! अहह ! हा, हन्त !! हन्त !!!
त्वमानेन सिद्धमप्येतद्देवाराधनानुष्ठान मौन्यादपभ्रंजितम् ! नान्धा गतिरधुना !!
महोदसी हि विहम्बनेयनावयोः सनुनम्बिता !!! मा ब्रूहि कल्प्येत्प्रकरणगत-
मकाम्भवाभिवम् ! यदि त्वमान्मनः कल्पारमिच्छामि, निपुण मौन्य वृत्तान्तमिदं
सर्वनयनमत्र जातम् ! भवन्ति हि दुर्नाम्पाज्जगति जन्तूना स्तलनाम्बेवं
विपान्य इस्माद्विठकितसम्मवानि च मोहविषयितानि बाधन्ते सौभाग्यसम्प-
त्तिद्वीः ! (सारं मौनमालम्ब्य सिद्धमुद्रया दम्बेन किमपि गम्भीरमिव ध्यात्वा,
विनृत्य च) आम्, शास्त्रेषु श्रूयन्ते प्रायश्चित्तानि, शोरोद्धारः परिहाराश्च
ज्ञानसाधनता कृताना दोषारणम् । विषयमेतमहं पुनरिवन्तमिध्यामि, तपोव-
नाचार्यान् हितैरिणः कारुणिकान् गुरुजनान्दृष्ट्वा प्रक्षामि । तदनु त्वं यदि
पुनरप्येवमारुतेष्वविषय पुत्रावाप्तमेतुष्टान् कर्तुं सङ्कल्पं करोषि चेत्तदाहं
त्वन्पूर्वज्ञानमल्लनिम्बनसंसारानुरोधान्मूढोऽप्यय कदाचिन्मुने समये देवदेवं
महादेवं सनाराजमिध्यामि यथाशक्ति तमाराम्य प्रसाद्य च तुभ्यं वरप्रदान-
नाय च नूनं प्रयत्नये ।”

एव मुक्त्वा स्वात्मनः सिद्धसाधार्यत्वं महामान्त्रिकत्वं च लीनयामि-
नादयन् यजमानेन तेन खेदलिप्तेन सादृश्येनैव तस्माद्देवालयार् प्राप्तामिमुखं
गन्तुं प्रयत्ने स धूर्तपुरोहितः ।

—:०:—

विधानभङ्गः

सायन्तनः समयः । पश्चिमाशासिते सूर्यनारायणो मणवान्
 किलास्तावत् प्रति मन्द मन्द गच्छन् वर्तते । मन्दशीतलमुष्णमप्युक्तो वायुः
 समन्ततः प्रवहन्नास्ते । वनप्रान्तेभ्यः समागच्छता गोमहिषाजादीनां खुराघातैः
 समुद्धूयमाना रजोरेणवः कर्बुराकार तमस्तोम विदधाना नमोमण्डल
 स्पृशन्त इव व्याप्नुवाना वर्तन्ते । गोबरभूमिभ्यो गोपालाः पशूश्चारयित्वा
 वेणुवाद्यानि वादयन्तो ग्रामोपसीम्नि ह्यन्तो नृत्तयन्तो विनोदपरिहासाश्च
 कुर्वाणाः स्वगृहाभिमुखं यजन्तो विद्यन्ते । सरस्व, सरित्, वृक्षाश्रेषु, पर्वत-
 शिखरेषु च सूर्यकिरणा क्रीडन्त इव कामप्यपूर्वमेवादणामाद्योमा प्रसारयन्तो
 विराजन्ते । सर्वत्रापि सायसन्ध्या प्रोज्ज्वलसीपद्वक्तं प्रकाशपुञ्जं प्रतिपन्तीव
 रमणीयतामादिषुर्वाणस्ते । क्रमशः पश्चिमसमुद्रे निक्षीपमाने सूर्येविम्बे
 नीले नभसि वक्षित् वक्षित् स्थूलस्थूनास्ताराः स्वल्पल्पा स्वतेजोद्युतिं
 विक्षिरन्ति । यद्यप्यथ पूर्णिमास्ति तथापि नेदानीं यावच्चन्द्रोदयः सञ्जातस्ततो
 हि सर्वान् दिक्षु घनान्धकारः प्रसरन् वर्तते । नदीतटाकञ्जेषु नीलिमानमुद्-
 वहन्तस्तरङ्गा एकमनुद्वितीयमुत्तिष्ठन्ते, तटभूमौ विनीयन्ते च । पक्षिणो
 दूरदूरतो नोडान् प्रति समुद्दीपमाना, कलमधुरमालयन्तो मनोहरं सङ्गीतं
 गायन्ति । सर्वतः प्रशान्तं वातावरणं भव्यं दृश्यमुपस्थापयति ।

एवमपि हि समये केचन ग्रामीणा ब्राह्मणयना ग्रामोपस्थं
 कलकलं प्रवहन्त्या नद्यास्तीरे निपण्या मित्रो वार्ताभावात् कुर्वन्तो ह्यसपरि-
 हासविनोदमोचमाना दृश्यन्ते । तस्याः किल नद्याः सैकतपुलिने शिलायामेको
 युवा ब्राह्मणबटुरहिषेन गुटिकायाश्चूर्णं कृत्वा साध्यातुविनिमित्ते खल्वेकस्मिन्
 लघुपात्रे यस्त्राञ्जले चूर्णं निक्षिप्य तदुपरि क्रमशो जलविन्दून् पातयन्
 सन्निर्गमयन्नास्ते । एवतोऽप्यो ब्रह्मचारी भङ्गारसं ससाधयितुं भङ्गा-
 पत्राणि शिलापट्टिकायां पाषाणेन निष्पेययन् वर्तते । सर्वेऽपि च ते ब्राह्मण-
 मण्डलस्य सदस्या निश्चिन्तमकुतोभयं समुपविष्टाः परस्परं विविधान्
 गार्हस्थ्यसम्बन्धिनः प्रसङ्गान्, सामाजिकान् विषयाश्चापि कृत्य वार्ताविनोदेषु
 प्रवृत्तास्सन्ति । तेषु दीक्षितावटकुतो रामनाथो, द्विवेदश्रवणं भानुदत्तश्चेति

द्वामिको वृद्धो किमपि प्रभावशालि, समाकर्षकं च व्यक्तित्वं दधानी साधिकार-
प्रमाणिकेन प्रकारेण भाषमाणी स्त । द्विवेदो भानुदत्त प्राहुः—

‘दीक्षितमहामाग ! त्वयंताम् !! अस्तप्रायोऽयं भगवान् भुवनभास्करः ।
प्रदोषवेला चेदानीं प्रवर्तमानास्ते । पुनरितोऽस्माभिर्योजनद्वयमितं पन्यात-
माहिण्ड्य नगरं प्रति गन्तव्यमस्ति । तत्र सायन्तनमहिर्नरसपानं शीघ्रमेव
निर्दंत्यं शोचस्नानादिका क्रिया परिसमाप्यातोऽयं प्रस्थातव्यं भवति ।’

दीक्षितो रामनाथ — सत्यमेतद्भवतोक्तम्, किन्तु यावत् महिर्नर-
सास्वादनं मे जिज्ञासुः कामपि कटुता न गच्छति, तावन्तं ममन्द्रियाणि कर्म-
शौलानि भवन्ति । किमर्थं भवान् विन्ताकुनो भवति ? अथुर्नैव सर्वं सम्पाद्यते ।
अयि, भो शिष्या । त्वरध्वम् !! त्वरध्वम् !!! अये, निरयानन्द ! किमिति
भो ! मङ्गागुटिका ससिद्ध्यामपि निर्गत्य तरलान्निरूपा न करोपि ? त्वरस्व,
त्वरस्व, भो ! त्वरस्व !!’

शिष्यो निरयानन्द — ‘अयि, भगवन् ! दीक्षितगुरो ! सिद्धप्रायोऽयं
मङ्गारसः । यदि क्षणमेकं विरमन्ते चेन्महामागास्तदाह तमेतं रसं कायकल्पक्षमं
सिद्धचन्द्रादभरसमिव सत्तापयामि । अस्माकं गुरुचरणा श्रीद्विवेदमहोदयास्तावन्तो
सन्तुष्यन्ति मावद् मङ्गारसपानाय साधोमर्षीं गुर्वी मात्रां नास्मादयन्ति ।’

द्विवेद — ‘मा जल्प, र मूर्ख ! अटित्येव निर्गालय ससिद्धां तामिमां
मङ्गावुलंगुटिकाम् । किमेतां कालवृद्धोपमां विधातुमिच्छसि ? अल विलम्बितेन ।
त्वरस्व !! त्वरस्व !!! इमेऽस्मत्सुहृदो दीक्षिताः महामागाः सत्त्वस्मज्जाति-
जनानां शिरोमणयो नृणां । जातेऽपि हि विलम्बे नामीषा कापि क्षतिसम्भावना,
परं वयं तु स्वसमानस्य लघुतरां सामान्यां स्मः सदस्यां सेवकाश्च ।
सत्कथमेभिः सह साम्यमस्माकं भवितुमर्हति ?’

दीक्षितः — ‘अयं द्विवेदिन् ! किमर्थमेव विप्रबुधन् भवान् मम परिहासं
कुरुते ? श्रीमता पूर्वपुरुषैस्तपोधनैर्ज्ञातीनां सेवासम्पादनविधौ दीक्षितास्तस्मादेव
वयं दीक्षिताः, नो चेत् के वयमत्र ज्ञानिषु नतृत्वाधिकारिणः ?’

द्विवेद — ‘मैव ब्रूहि भगवन् ! मात्मानमवमन्यस्व । श्रीमता कुल-
पुरुषाः समयां आसन् । तैर्ज्ञातीनां सेवासपर्याप्तं महास्वयगस्तथा साधना च
विहिता । ज्ञातीनां हितोपेक्षया तैः सर्वस्वमपि च समर्पितम् । तत्र एव हि ते
ज्ञातिभिः स्वननारो धोषिताः सर्वेषां मूर्द्धन्याश्च प्रतिष्ठापिताः । न हि ज्ञातिषु

प्रामुख्य, नेतृत्व, कुलीनत्व वा समाजसेवामन्तरा कस्यचित् क्वचित् कदापि च लभ्यते । आम्, सत्यमेतदहं ब्रवीमि ।'

शिक्षितः—'एतत् सर्वं त्वस्मत्पूर्वजानां पराक्रमैरेव सम्बभूव । तथा-स्माकमधुनातनानां का नाम पुरुषार्थमहता ? श्रीमता पूर्वजैस्तु वारवय समग्रा हि जातिसमष्टिः पञ्चगुणान्नभोजनैः मनोयिता, राजतानि जलपाश-प्यपि च जातिजनेभ्यः प्रत्येकमदीयन्त, चतुर्धाम तीर्थाटन विहित, सप्त कन्यादानानि निष्काम समपाद्यन्त । स एष जातिसेवाकमोऽद्यापि च तद्गणधुर-ध्वरंभंद्भिः सर्वात्मनाऽमुष्ण परिपाल्यते । तस्मादेव हि भवता जातिसमाजे नेतृत्व पूज्यत्वं, सत्कारपात्रत्वं च सुप्रतिष्ठित वर्तते ।'

द्विवेदः—'अलमलमस्मद्गतपातिश्लाघया ! भवतामस्माकं च पूर्वजैः किमपि तदतिमानुषं महत्कर्मानुष्ठानं त्यागमावेनास्थितं येन वयमद्यापि तद्गत्या जातिपूज्यतामुपभुञ्जामहे । नो चेन्ननु कोऽस्मान् परिपृच्छेत् । एतत् सर्वं तेषामेव माहात्म्यम् ।'

शिक्षितः—'एतत् सर्वं प्राचीनं ननु कृतान्तजातम् । परन्तुवदानीं शासयो व्यस्मरन्निव तामेना कुलीनतामस्माकम् । ततो हि केचनाकुलीना दुर्मुखाः प्राप्तकालं यदा कदा मध्येसमाजमस्मानाक्षेप्युमिव दुस्माद्दसमाचरन्ति, निन्दा-वादाश्च कुर्वन्ते ! समयमहिमासी कलिहृतकस्य ॥ किमन्यत् ?'

द्विवेदः—'अये ! किमर्थं भवान् चिन्तामेतावतीं कुरुते ? अस्मज्जातीनां चतुर्ध्वपि मण्डलक्षेत्रेषु नेतृत्वमस्माकमद्यापि चाक्षुष्णं कमपि महाप्रभावं भवेत् । सर्वेऽपि च सजातीयाः सज्जना निविरोधमस्माननुचरन्ति । न कोऽपि चास्मभ्ये-तृत्वे विप्रतिपत्तिमादायुक्ता वाविट्करोति । तदलमत्र चिन्तया, यदि केचनाऽना यथा कदा कुप्यन्ति, द्रुह्यन्ति, धम्भसूयन्ति, निन्दन्ति चेत्, को नु वनावदघात्ये-वविधाना द्रोऽपरायणानां शठानां अत्यावानामाक्षेपवचनेषु ? ननु साध्विद-मुक्तम्—

"अनुद्वेष्टुस्ते घनध्वनि, न तु गोमायुक्तानि केशरी ॥"

शिक्षितः—'आम्यलोत्रीयास्तु सर्वेऽस्मासु समर्यादं व्यवहरन्ति, परन्तुवेते राजाधिता नागरिकाः, केचनराजानः सम्यग्मन्या यदा कदा नन्वोद्धृत्य प्रवटयन्ति, राज्याश्रयबलात्ते गर्वायन्ते चापि, यतस्ते राजधानीमधिवासन्ति, नृपसमासदस्य-

स्वातन्त्र्यम्कं वसादयन्ति । पुनर्नवसिन्नाप्रचारात्ते ह्याग्लविद्यामु व्युपन्ना
अस्मन्नेतृत्वे ग्रामीणुतादोषमाशङ्कन्ते ।'

द्विवेद—'किं स्यादेभि' केया चिन्मुष्टिमेयाना नगरवामिना राज्याश्रय-
भावबलादुद्धतानामाशेषदोषोद्भावनामिदं शक्यं ? सर्वमपि ज्ञानिमण्डलम-
स्मदार्थीनमेव चेष्टते । यदि चे मे कतिचन नागरा ज्ञानिविधान, तन्मर्यादा,
तन्निषमाश्च नो बहु मन्यन्ते, समाक्षिपन्ति तिरस्कृवंति, भवगणयन्ति चेत्तदा
कृतापराधा प्राप्तकील नून दण्डनीया स्तु ।'

द्वीक्षित—'का दण्डस्य वार्ता ?' त तु सर्वमपि च ज्ञातिसमाजविधान-
मेव तृणाय मन्यन्ते । न ह्यष्ट किं भवता, तदा तेनोपाध्यायापसदेन गनवपे
सर्वजनसमस्त दण्डमान् प्रति कुरुन्तम् ? यदि भवन्तोऽत्र विषयेऽवधान नार्पयेयु-
स्तदा श्रीमन्नामेतन्नेतृन् सङ्कटस्त्रमेव मन्यताम् ।'

द्विवेद—'निश्चिन्तैर्भूयताम् ।' अस्पृश्यप्रायागाभमीषामकृलीनाना-
मुपाध्यायवराकाश प्रलापवन्तर्न किं स्यादस्माकमहितम् ? ते तु शुगाला-
सिंहैरिवाम्भामिरेकदा नून हन्त्या एव । अस्तु तावन्, निषीयनामेष
सत्तिष्ठो हि मङ्गारन । अहमपि चाहिफेनरसमानीय स्वयं शौचस्नानादिक
करोमि । अद्य तावन्नगरे ज्ञातिभोजनप्रसङ्ग । तदस्माभिस्त्वशिनमेव तत्र
गन्तव्यम् ।'

द्वीक्षित—'भग्नस्य तु वर्तत एव पर यावद्वय न गच्छामस्तावत्तत्र न
किमपि कृत स्यात् ।' अस्मासु तत्र गतेष्वेव हि भोजनादिक प्राप्स्यते । वय
तु पुनश्चन्द्रवशीया । 'सोमोऽस्माक बाह्युणा ना राजा ।' इति वदवचन
विशेषतोऽत्र प्रसङ्गे स्मर्तव्यम् । यावद्विभिन्नग्रामेभ्योऽप्येऽपि च ज्ञानिमदस्या
नगर प्रति गच्छन्ति तावद्वयमपि च तत्र प्राप्स्यान् ।'

इत्येवविज्ञान् कार्तालापान् कृत्वाहिफेनरस, भङ्गारस च पीत्वा ते
सर्वे शौचस्नानादिक कृत्वा सद्य सन्ध्यामुनास्य मार्गमनुलग्नास्तावदेव
पूर्वस्या दिशि चन्द्रादय ममभून् । चन्द्रज्योत्स्नाषवलिवे पयि ते मियो
नानाविधान् वार्ताप्रसङ्गान् ब्रुवन्त जनै जनैर्गन्तुमुपक्रान्ता । यावत्ते
स्तोत्रमध्वानमनिलङ्घन्ते तावन्मध्यमार्गं क्वचित्तमालपत्रचूरां भक्षन्ति, क्वचिदु-
विश्य मार्गत्रित्तुषेष्टापनोदनाय विरमन्ते, क्वचित् पूषीफलचर्वरा कुर्वन्ते,
क्वचिज्जल पिबन्ति, क्वचित् किमप्यन्यथाचरन्ति । यदा कदा मार्गे चलन्तोऽपि
च काव्यालापान् समालपन्ति । क्वचिज्ज्ञानिसम्प्रदायिना नञ्जाना पुराणनाना

च विषयाणामालोचन प्रत्यालोचन च कुर्वन्तो मोदमाना गच्छन्ति । इत्यं चेष्टमानास्ते क्रमशो मार्गमतिलङ्घन्ते ।

अथ नगरोपकण्ठ सरोवरस्य पश्चिमतटे सुविस्तृताया भूमावेकं ब्राह्मणसमाजस्य सुविशाल भव्य च ज्ञातिभवन सुप्रतिष्ठितमास्ते । तत्राय कस्यचिद्गृहस्थस्य पुत्राविवाहोत्सवनिमित्तं ज्ञातिभोजनस्य माङ्गलिक प्रकरणं वर्तते । ब्राह्मणसमाजस्य तस्य सर्वेऽपि पुरुषाः स्त्रियो बाला बालिकाश्चाबाल-वृद्ध समवेता विद्यन्ते । अघुना स एष रात्र्या प्रथमग्रहरस्य समयो वर्तते । गृहपतिना सर्वेऽपि च भोजनोपयुक्ताः पदार्थाः स्वमृहादानीय भोजनशालाया अस्या किर्लकस्मिन् कोष्ठे सस्थापिता सन्ति । जलभरितानि महाभाण्डानि, पत्रावत्य, हन्यनानि तथान्यान्यानि तानि तानि वस्तूनि यत्र तत्र प्रयत्नात् सरस्य स्थापिता न्यबध्निष्यन्ते । केचन ज्ञातिवृद्धाः पुरुषा बलसशमा युवानश्च कृतस्नानाः कौशेयवस्त्राणि परिदधाना अग्निमुख कृत्वा भोजनपाकारम्भाय सनद्धा भ्राष्ट्राणा समीपमितस्तो निपण्णाः सन्ति । केचन किशोरा भोजनशालाया अस्याः सुविशाले प्राङ्गणे श्रीशङ्खानि कुर्वन्तो धावन्ति, खेलन्ति, हसन्ति च । महिला बालाः किशोर्यश्च बालालङ्कारपुष्पप्रसाधनैः शृङ्गारशोभा दधाना सतालस्वर मङ्गलगीतोर्गाय त्रयो वृन्दनृत्य च कुर्वाणा कमप्यनिर्वचनीयमानन्दमाह्लादं सुखं चानुभवन्त्यो हसन्त्य उत्सवमेतं सोत्साहमुद्यापायन्ति । कतिचन युवानः सरोवरे स्नानमाचरन्तो जलफोडां कुर्वाणा हासपरिहासवार्ताविनोदः काव्यकथासार्धश्च मोमुचमाना द्योभन्ते । वरराजो वधूश्च बस्त्राभरणैः पुष्पमालादिभिश्च शृङ्गारसज्जा कृत्वा तत्रैव शालाया एकभागे स्थितौ प्रसन्नेन चेतसा स्वविवाहकौतुकोत्सव गौरवं चानुभवन्तौ सस्मित परस्पर-मभिबीक्षमाणी स्थितौ स्तः । द्वारेदेशे दुन्दुभयो ध्वनन्ति, नानावाद्यं सह स्वरलहरी सर्वतः प्रसरन्ती कर्णपुटेषु सर्वेषाममृतमिवापूरयति । ज्ञाति भवनस्यास्य स्तम्भेषु, तीरणेषु, द्वारेषु भित्तिषु, गवाक्षेषु च यत्र तत्र सर्वत्र जाज्वल्यमाना दीपमाला भास्वर प्रकाश विकिरन्त्यो विराजन्ते । सर्वत्राह्लादमपश्यानन्दस्य च वातावरणं दरीदृश्यते ।

सरयप्यानन्दमङ्गलमयेऽस्मिन् हर्षितप्रसन्ने समये वरकन्यापक्षयोः कुलवृद्धाना तत्सम्बन्धिना च मनसि काप्यन्तर्गुंढा चिन्तेषु परिलक्ष्यते । अमीषां सर्वेषां हितचिन्तकानां मुक्ताकृतिषु किमपि वैवर्ण्यं पारतन्त्र्यदुःखमिव घनीभूत विलीयते । सर्वेऽपि च ते कस्यचित् प्रतीक्षामा कृतेशणा इव विपण्णा इव दृश्यन्ते । तदानीमेव दीनानाथो नाम वरपक्षस्य कुलवृद्धो पञ्चपरमेस्वरान् प्रोच्यं सम्बोध्य निवेदयति—

‘अयि भोः ! सम्माननीयाः पञ्चरत्नेश्वराः ॥ इदानीं प्रहृष्टाणां
 उत्रिभ्यंतीयाय, परन्तु नायुतावपि द्विवेददीक्षितादयो ज्ञातिसम्मानिता वरिष्ठाः
 पञ्चमहाशयाः ममाजगमुः ! तदधुना त्रियत्येवंतमस्मानिः सर्वेस्तत्प्रतीक्षण-
 परैर्माव्यम् ? यावत्ते नावान्ति तावत् भोजननिर्दिष्टः कथं स्यात् ?? इदानीमत्र
 सर्वे जनास्तानेव प्रतीक्षमाणाः कालं क्षपयन्तुः सन्तिष्ठन्ते । वृद्धया पीड्यमाना
 बालास्तृष्णा महिनाश्च दृष्टिताः सन्ति । आजाप्यताम्, इदानीं किमस्मानिः
 कर्तव्यम् ???’

श्रुत्वा तद् पञ्चसूत्रहन्त्यादेको वृद्धजनोऽब्रून्—‘अद्यपि भवतोक्तं सर्वं
 सत्यं यत्त्वं च परन्तु यावद्वरिष्ठाः पञ्चसूत्रस्या नावान्ति तावद्वयं किं करवाम ?
 तेषामपतेष्वेव भोजनपचनसमारम्भो भवितुमर्हति, नाग्नया ! तत् कं विद्
 कालं प्रतीक्ष्यताम् । ते आधानं एव भवेयुः । क्षणदेवागमिष्यन्ति ।’

कश्चिदन्यो वृद्धोऽब्रून्—‘अद्य तु परम्पराप्राप्तो ज्ञातिविधानानु-
 भूतौऽस्ति नियमो यदि समागतेष्वेव द्विवेददीक्षितदिषु ज्ञातिमूढं न्येयु वरिष्ठ-
 पञ्चेषु ज्ञातिभोजनारम्भो भवेदिति । समागतेषु तेषु सर्वे सौकर्येण सम्मत्स्यते ।
 सङ्गवद्विनात्र विषयेऽपीरेच्छिन्ताकुलं च भाव्यम् ।’

अयान्यः कश्चिद् बभ्रापे—‘मान्याः ! किमप्येतावानाज्ञेनोऽयं कोनाहृतश्च
 क्षिपते ? यदा सर्वेषां ज्ञातिजनानां दृढेहूत्सवाः समुद्याप्यन्ते तर्पेवात्रापि
 चोत्सवोऽयं भवेत् ? यावद्द्विवेददीक्षितादयो नागच्छन्ति तावत् त्वरया कृतवापि
 किं फलं स्यात् ?

कश्चिदपरो बभ्रापु—‘नायं कथं योग्यः ! द्विवेददीक्षितादयः किमिति
 भ्रष्टित्वेव यथासमयं नामान्ति ? किमर्थं च ते दीर्घमूत्रतामावृण्वते ?? तेषां
 त्रितन्त्रेणागमनाच्छ्रुतयो ज्ञातिसमाश्रयदम्प्याः क्षुत्तामरन्ता भृष्ट पीडयन्ते ।
 यदि ते समयात् पूर्वमेवात्रामनुद्वेष्टतां का हानिस्तेषाम् ???’

‘अयं कश्चित् प्रौढवनां गृहस्थोऽब्रवीत्—‘अयि, भो. ! एते किञ्च द्विवेदा
 दीक्षिताश्च वरिष्ठाः पञ्चा अस्मज्ज्ञातिजनानां नेत्रारो नायकाश्च मूर्खानिपिक्ता
 राजान् द्वे प्रजानां पितरो वृत्रन्ते । ते सर्वेऽस्मानिः सर्वेः सम्मान्या एव ।
 यत्रस्तेषां पुत्रपुत्र्येभ्यं ह्य पुत्र्यनुनाञ्जितम्, महान्दयागो विहितस्तपस्तपम्,
 ज्ञातिहिताय दानानि नमुत्पुष्टानि, सर्वस्वमपि ते ज्ञानिभ्यः समर्पितवन्तस्तत्र
 एव हि तेषामिदं वरिष्ठता परम्पराप्राप्ताद्यापि आमुञ्जा प्रवर्तति । न पुनरप्यं
 तद्वरेण्यतास्मानिनां गरिकैरेव परिपाल्यते वरं च ज्ञातिसमावस्य सम्मानि

समष्टिस्तेषामिमं सम्मानं सदा सर्वदा सरक्षति । ततोऽत्र विषये नास्माभिः किमपि वक्तव्यमापत्तिर्वा विवेया । नो चेद्व्ययमशेषस्य ज्ञातिसमुदायस्य कोपभाजो भविष्यामः । विशेषतोऽस्मिन् मङ्गलमये विवाहप्रसङ्गे माभूत् कोऽपि कलहकषायोद्घोषः ! स्वगृह एव यदा शुभकर्मारम्भो भवति तदा सर्वैरपि सहनशीलैर्भविष्य भवति । क्षणं प्रतीक्ष्यताम् । परिणामे सर्वं शोभनमेव स्यात् ।'

ततः कश्चिदन्यो जनः प्राह—'त इमे द्विवेददीक्षितादयो वरिष्ठा ज्ञातिनेतारो न केवलमत्रैव विलम्बन्ते प्रत्युत प्रायः सर्वत्रैव कार्यकाले विलम्ब्यायान्ति, धायाता अपि निर्निमित्तं कालक्षेपं कुर्वन्ति, पुनर्यदा कदा गर्ववचनान्यपि च ब्रूयन्ति ! नैतत् सर्वं तत्प्रतिष्ठानुरूपम् । न चैष भो ! कुलीनानां क्रमः । नैया महतां मर्यादा !!! दृश्यताम्, अद्यैव त एतेऽधुनापर्यन्तं नागताः । सर्वेऽपि च ज्ञातिजनास्तानेव प्रतीक्षमाणाः पीडयन्ते ! अप्येतदुचितम् ?'

उपाध्यायवृद्धः—'शूय सर्वे भीरवः, कातरा भूर्जाश्च नागरिकाः स्युः । नो चेत् कथमेवविषमनुचितमाचरणं तेषां नायकत्वं, पूज्यत्वं, वरिष्ठत्वं च स्वीकुट्य ? अथ द्विवेददीक्षितादीनां पूर्वजैर्ज्ञातिनां सेवावश्यं कृता स्यात् पर तत्फलरूपा सम्मानना तु तेषां वशजैः सप्तपुष्टपर्यन्तमिदानीं यावदुपभुक्ता अधुनापि वयं तान् ज्ञातिनायकान् पूजयतमानेव भवता तेषाम्यादरं स कालं च कुर्मः, परम्वेतेऽस्य सत्कारस्य किमत् पात्रत्वमावहन्तीति न मे मनो यथार्थतो वेत्तुं प्रभवति ।'

अग्नयः कश्चिदुवाच—अग्रे ! त इमे ज्ञातिशिरोमणयः स्वपूर्वजानां पुण्योपचयैः समाजे सर्वसदस्यैः पूजिताश्चापि मर्यादन्ते, दुर्भाषणं कुर्वन्ति, यद्वा तद्वाचरन्ति, पक्षपातं कुर्वन्ते, स्वेच्छाचारं च वितन्वते ! नन्वीदृशं ज्ञातिनायकैः किं हि तं साधितं स्यादस्माकं सर्वेषाम् ? एवंविधैरकमन्धैरलसैरक्षितैरसम्भैरक्षिप्यैः समाजस्य का नाम गौरववृद्धिः स्यात् ? किमेतैर्प्रामीणैर्ज्ञातिसमष्टिः स्वस्तिमती भवेत् ? कां सिद्धिमाप्तादयन्ति नन्वीदृग्भिर्नैतृपदवाच्यैर्ज्ञातयो नाम ?? अद्यैव ननु मध्यरात्रिप्रायः समयोऽयमवर्तते परन्तु ते नायाताः ! कोदृशमसह्यमेतन्नायककृतं दुःखम् ? वा वासो रुदोवादिदम्बना ?'

एको मुवा—'अयि, भोः । दीक्षितद्विवेदादयो ह्रीमे ज्ञातिप्रधाना अखर्वगवोद्धताः सर्वानस्मान् क्षीतदासानिव मन्यमाना यथेच्छमन्यायमाचरन्ति । दानिगत्वं ह्येतेषां नन्विदं विजृम्भते यत्ते प्रायेण सदा सोऽन्तः पीडयन्त्यकारणम् । यदि ते यथासमयं ज्ञातिसम्मेलनोत्सवेषु नागच्छन्ति

तदा कार्यनिर्वाहः कथं स्यात् ? कथं चेदनागतवृद्धं ज्ञातिजनानां सर्वेषां
मोचनावरोधश्च निवर्तते नान ? तस्य कीदृशपक्षिस्तथा ? नो
चेन्नित्विनामपि रात्रिं यावत्तान् प्रतीक्षमाणांतिष्ठन्तु भवन्तः । स्वनायकानां
नाममत्र प्रतीक्षणेन हि परिणामन्तु ॥ विचित्रमेतद्दृश्यम् ॥”

उपाध्याय—“महाशयाः ! मन्त्रशास्त्रेण च व्यतीपाद्य ! परं द्विवेद-
दोषितादयो नापाताः, नापाता, नैवापाता ॥ तदनुना किं वर्तमानमस्माभिः ?
मनुष्यैस्त उदेशोऽस्मत्ताम् ॥”

एको वृद्ध—“भाजनरचनारम्भन्तु तावत् किमत्रान् ! मन्मापातेषु
द्विवेदशीक्षितादिषु तेभ्यः क्षमा याचिष्यामहे ! अन्त्यो नास्तवान्पुत्रायः ॥
सर्वेऽपि च ज्ञातिजनानां वृद्धयुषा पौष्पनानां मन्त्रि, बालकबालिका
निद्रावसमुपपत्ताः, क्षिपयश्च सर्वे क्षिप्रवद्व कानपि ददर्श्या कष्टा दद्यान्नु-
भवन्मधुना ! तत्कार्यारम्भन्तु क्रियतामेव ॥”

अन्य कश्चिद्—“न ज्ञापते, ननु किं कारणं, यदीक्षितादयोऽनुनापयन्त
नापाताः ? कदाचिन्नभ्येमां कामप्यापत्तिं गताः स्मुरयवा व्याघ्रमन्त्रुका-
विहिर्त्तं पशुभिः प्रतिवृद्धा सर्वपुन्ताहोस्विच्छोरलुष्टाकारिभिः परिमुषिताः
स्युः, किं वाऽस्माद्रीमाकान्ताः वृद्धा प्राप्ताः स्युर्नचिन् कथमेतावदीयं
स्नम विलम्बेरत् ? मन्त्रे, कस्माच्चिद्वेत्तीरिमे नूनं विवर्तिताः ! मनवानेव
जानाति तत्त्वतो भूतार्थम् ! तन् प्रारम्भताम् तावद्भोजननिर्वाहमे प्रायनिक-
मावदयक कार्यजातम् । परम् “दराध्यायस्य वृद्धाश्वाय याननङ्गोऽजामत,
वरिष्ठनञ्चवानाम् !” इति महद् हि श्रुतवाक्यं ! अस्माद्विष दुर्निनिद्राद्यदि
रक्षन्ति ज्ञातयोऽस्मात् तदा कथं तु भोजनकार्यारम्भे कृते न कनपि दोष
वापवाद वा सम्भावयामः !”

केचन पुत्रान् शोचन्—“यम तु सर्वेऽस्मिन् नन्दे सुविक्रान्तिं विज्ञानमुने
द्विवेदशीक्षितमुत्तमाना मूर्खतां शमीरानानशिक्षितानानमन्माना तदेतन्नाय-
वत् नन्वग्नयरम्भयानुनरणनज्ञानविजृम्भितमेव मन्माह्वे । अथ हि प्रचक्षो
बलं कर्तुंवाकः ॥ यद्गडरिकाप्रवाहमाक्रमेतत्त्वम् ! ज्ञानिमन्यो सर्वेऽपि
नदभ्याः समानं सम्मानाधिकारमहन्ति । न कस्याप्येकस्य सर्वविशेषस्त्वाधिकारो
न्याययुक्तो भवितुमर्हति । एकस्य द्वयोर्वा नदस्मयोरन्यथा सर्वेऽपि च
ज्ञातिभ्यः अक्षरणं क्लेशस्त्रिष्टु सन्तो मूढो मूढः पीडयन्ते, नैतत्क्षयनमु-
चितम् ! तदाज्ञापयन्तु, यय सर्वे भोजनं दद्याम । यदि तावत्परन्तुनिने
ज्ञातिद्वयमास्तिषाकविता वरिष्ठाः पञ्चा आयान्ति चेत्तदा शोभनमेव, नो
चेत् यय सर्वे पञ्चा मूढा च स्वगृहं दद्याम । अन्यद् किम् ?”

इत्थं विवदमानानां तेषां सर्वेषां बहुमतेन तैः सर्वैर्भोजनं परिपक्तम् । भोजने समिद्धेऽपि च ते वरिष्ठान् पञ्चां नाजग्मुस्तदा सर्वे जातयो भोजनपदार्थाद् पत्रावलीषु परिवेद्य मुञ्चेनातृप्तिं भुक्त्वा स्वगृहान् प्रति गयुः । सर्वेषु गतेषु चानि यदा ते द्विवेदक्षीणतादयो नैवायातास्तदोपध्यायोऽपि क्वचित् कालं प्रनीदयन् ज्ञानिभवनान् स्वगृहं प्रतस्थे । अद्युना रात्र्यास्तृतीयप्रहर-
प्रायः समयो व्यनीयमानोऽभूत् ।

रात्र्याश्चतुर्थप्रहरस्य समयः । रामनाथक्षीणो, भानुदत्तद्विवेदस्तथा तयो महचराश्चेति केचन ब्राह्मणा नगरं प्रविश्य स्थान्तां क्वान्ताः सरोवरस्य तीरभूमिं समाजग्मुः । तत्रागत्य क्षणं विग्रम्य मुक्तपार्जनं गङ्गुपादिकं कृत्वा, हस्तपादप्रक्षाल्य वस्त्रवेष्टादिकं सुव्यवस्थितं दिवाय स्वजातीयानां ज्ञातिभवनस्य द्वारदेशमनु प्राप्ताः । तत्रागत्य यावत् पश्यन्ति तावत्तस्यां भोजनगामायां बृहद्विघातं च गोपुराकारद्वारमावृतकपाटं दृष्ट्वा तेऽजीवाश्चर्य-
मन्वभवन् । क्षणमेकं ते सर्वेऽपि चञ्चिनचरित्वा विस्मिता आश्चर्यसन्द्देशाद्वा-
दिनानां भावमद्भुर्परेण लोकिनाञ्जेष्वित्युत्तमो विघ्नान्ता उद्भ्रान्ता इव किं कर्तव्यविमूढाः कान्तिशीला इवानिच्छन्तोऽपि प्रसह्य क्वाप्यज्ञातशक्त्या प्रेरिता इव तत्रैव द्वारपादद्वयोर्निषेधः । क्वचित् कालं तु ते तत्रा जहा स्तभ्या निपन्दा इव स्थित्वा परस्परं मुग्धावलोकनं कुर्वाणास्तूर्णं तस्थुस्ततो भानुदत्तो क्षीणो रामनाथ द्विवेद मन्ददम्भीरेण नैराश्यपूर्णं स्वरेणावोचन्—

‘किमिति भो ! तेषां भोजनगामास्माकमद्यावृत्तकपाटास्ते ? कदाचिद्वयं भोजनविवर्तयि विस्मृताः । किमेतद्भो ! न कोऽप्यत्र सजातीयः सपर्याजो दृष्टिरप्यमायानि ?’

रामनाथ—‘अयि भो ! किं वयं वासवाः स्मो यद्भोजनतिथिमेव विस्मृतवन्तः ॥ (स्वशिरोभिः बद्धादुष्णोपात् पञ्चाङ्ग नीत्वा तिथिवारादिकं तद्याऽऽमन्त्रणपत्रं च दण्डयन्ति) त्रिविस्तु तावत् सैवास्तेऽद्य पूर्णिमा । न वयं तिथिं विस्मृताः स्म ।’

तावदेव शिष्यो प्रवीति—‘किं न हि पश्यन्ति भवन्तो यदत्र द्वारमपीवे भोजनोच्छिष्टा पत्रावलीस्तथा च द्रोणानां रात्रिस्सारूप्यो निपतितोऽस्ति । तस्मादेवंते इवानो गर्दमा अत्राश्वात्र ममवेता सन्तो भूतशेषमग्नादिकं भोक्तुमा निमान्यन्ते ।’

भानुदत्त—‘मत्स्यमेव न । अन्ये ज्ञानिजनान्मु सर्वे भोजनं कृत्वा

स्वगृहान् प्रतिगम्य । निर्वर्तित तर्भोजनमस्मदागमनात्पूर्वमेवेति प्रतिभाति न !'

रामनाथ — 'एतत्त्वतीव विवित्रम् । अष्टपूर्वमश्रुतपूर्वं चेत् ॥
कथमस्मास्वनातेष्वतनूद्भोजनं न्यवर्तन्ते मे ज्ञातयः ? अशुना कं पृच्छाम ?
अत्र तु नैकोऽपि सजानीयो विलोक्यते ! तदशुना किं विधीयनाम् ?'

भानुदत्त — 'वस्तुनोऽस्माकं गृहादरागच्छता मार्गे भूयाद् हि समयोऽ-
निरागतः । समप्ता रात्रिरेव व्यतीयाय । चन्द्रवन्दिकाया मार्गमतिरङ्घ्रमाना
वयं कालातिक्रमणमेव नावाधमहि । तेन हि महानेव विलम्बो बभूव । हा,
हन्त ! महदनिष्टमेनद्वभूव ॥'

रामनाथ — 'अहो ! नागरिकाणामस्मज्ज्ञानिजनानामेतावद्-स्त्राहसम् ।
अस्मद्विर्नैव ते भोजनं कृत्वा गृहान् गन्वन्ताः । अहो, भोजनमदृत्वममीषाम् ॥
अयं तु प्रत्यक्षमेवास्माकं ज्ञातिपूज्यानां वरिष्ठपञ्चानामवमानः ॥ ननु
मूर्खस्ति एतं नागरिकां स्वेच्छाचारिणः ॥ एते प्रायः सर्वे ज्ञानिविधान-
नियमानामुल्लङ्घनं कुर्वते ॥ नाथ साधारणो विषयः ॥ इयमस्माकं
प्रत्यक्षमेवोपेयाऽवधीरणा, तिरस्कारदश्च ॥ तदुष्मतामिदानीं किं कर्तव्य-
मस्मानि ?'

भानुदत्त — 'महाशय ! अतमत्रातिमात्रचिन्तितेन । सहस्रास्मानिर्ज्ञा-
तिभ्यो न कुपिनभ्यम् । सम्भाव्यते, कदाचित् किमपि तादृशमप्यनिष्टं, घटनान्तरं
वा जातं भवन् यद्वासात् ज्ञातिजनां स्थित्यनुरोधादनिवार्यतानुरोधाद्वा भवितुं
भोजनदिकं परित्यज्य गृहान् गता स्युः ॥ यद्वा तद्वा भवतु तद्वयमाशौ नगरं
गच्छाम । तत्र गत्वा यथायां स्थितिं जानीयाम ।'

रामनाथ — 'साधुक्तं भवता । विवेकवद्वचनमेतद्भवताम् । तदेवानु-
सराम । तत्सर्वाशयस्माकं नगरगमनमेव सर्वमोचितम् । सम्भवति, बहुजन-
समुदायेऽस्मिन् ज्ञातीनां समाने कश्चिद्रूपो वाकस्मात् पीडितो वा आन-
स्यादयवाग्यन् किमप्यत्याहितमकस्मादापन्नितं स्यात् । देवगत्या वा राज-
कारणाद्वा न्यस्माद्वा कस्मादपि हेतोः कोऽपि विघ्नबाधाविरोधो वा सजातः
स्यात् । तदागम्यताम्, वयं नगरं गच्छाम । अस्माकं सहचरा इमे शिष्यबालादयो
मुवानश्च सर्वत्रैव सरावरतटं कचिदुपविश्यस्मान् प्रतीक्षन्ताम् । प्राया द्वावपि
प्रमुखौ वृद्धौ द्विवेदयोऽसितौ नगरं गच्छाम ।'

अथैव निश्चिन्त्य तौ द्वावपि द्विवेद दीसितौ नगरं जग्मतुः । मार्गे सर्वत्र
घनाग्निकारो नि स्वप्नता चासीत् । तौ द्वावपि घामीण्यवेशो सगुडहस्तौ ब्राह्मणौ

मार्गे चलन्तो दृष्ट्वा स्वानो भयन्ति स्म । नगररक्षणायादन्तो राजकीया रक्षाविभागोया प्रहरिणस्तो 'को न्वागच्छति भो ? किमर्थं रात्रौ नगरवीथीषु भ्रमय ?' इत्यादीन् प्रश्नान् मुहुर्मुहुः पृच्छन्ति स्म । तान् प्रति स्वागमनस्य प्रयोजन निवेदयन्तो, समुचितमुत्तरं च प्रयच्छन्ती, मार्गेऽज्ञातायां भूमौ पदे पदे प्रस्खलन्ती, यष्टिसाहाय्येन कथमपि कृच्छ्रेण शनैः शनैरुपाध्यायस्य गृहं प्रापतु । तत्र गत्वा तद्गृहाङ्गणमासाद्य द्वारदेशे तिष्ठन्ती तौ—'भो ! भो !! उपाध्यायमहाशय !!' इति प्रोर्वा स्वरेण भूयो भूय समाह्वयताम् । परन्तु न कोऽपि तत्सम्बोधनं शुश्राव । बहुवारं तौ दीर्घतरं सम्बोधनैस्तमुपाध्याय-मामन्त्रयता, मुहुर्मुहुः खट्वटाध्वनिमपि चक्रतु, कपाटावाजघ्नतु पर गम्भीर-निद्रावश गतेषु जनेषु नैकोऽपि प्रबुद्धो जागरितश्च । परं नैराश्य गतो तौ यदा महान्तं निद्रस्ताहं यदा ते गगनभेदिसम्बोधनं कृत्वा जगजंतुर्बाम्बार चाह्वयतां तदुपाध्यायस्य प्रतिवेशिनो जनाः नेचिञ्जागर्तिमासाद्य तैरपि चोपाध्याय पुनः पुनः सम्बोधयस्तदा महता काठियेनोपाध्यायस्य गृहात् प्रकोष्ठात् कश्चिञ्जागरितो जनः प्रोवाच—'कोऽस्ति भो !' तावाहतु—'आवा द्विवेददीक्षितो स्व !!' श्रुत्वंतत्तयोर्वचनं, तत्कण्ठध्वनिं परिचीय चोपाध्यायमहाशय—'आगच्छामि, भो ! इति द्रुवन् भटिति द्वारदेशं समागत्य द्वारकपाटानुद्घाटयोचे—'आगम्यताम् महाभागा ! स्वागतम् !! निद्रावश गतेन मया भवद्वचनं नाकण्ठितं, तत् क्षम्यताम् ।' तावुचतु—'अपि ज्ञातिभोजनं परिसमाप्तम् ? अपि ज्ञाति जनाः सर्वे भुक्त्वा स्वगृहान् प्रतिगम्युः ?'

उपाध्याय—'भवदागमनेऽस्तीव विलम्बोऽजायत । अनागतो भवतो विचारं सर्वेऽपिज्ञातयो भवत्कृते महती चिन्ता चक्रुः । पथिसमाप्रजता भयता माभूत्किमप्यनिष्टमिति सर्वेऽपि चिन्तोद्विग्नमानसा व्याकुलाश्च बभूवुः । परमेश्वरात् सर्वेऽपि भवत्कुशलं कामयमाना मध्यरात्रिं यावद्भवन्तावेव प्रतीक्षण-परास्तस्युः । यदा मध्यरात्रोत्तरमपि भवतो ज्ञातिभवनं न प्रापतुस्तदा सर्वेभोजनं परिपच्यन्ते येन केन प्रकारेण भुक्तम् । एव निवर्त्य कार्यंज्ञातं स्वगृहान् प्रतिगतं तं । अहमपि गतेषु सर्वेषु कियन्तं कालं भवतो प्रतीक्ष-माणोऽस्मि । पय ते नैराश्यं गतोऽहमधुनैवात्रायातोऽस्मि । श्रमलिनोऽहं गभीरनिद्रावशं गतोऽश्वे अतोऽश्वे भवन्तावेव प्रमाणम् ।'

दीक्षित—'आम्, ज्ञातमेतत्सर्वं तु परमुच्यताम् अत्र प्रकरणे सम्मान-सत्कार-तिलकादिकं केन सम्पादितम् ? अथवा सत्कारतिलकस्तावत् केन स्वीकृतं ? ज्ञातिदक्षिणादयं च कः स्वीकृतः ? केन वा जलपात्राणि व्यतीयन्त ?'

वधाध्याय—‘श्रीमत्स्वनागतेषु कथं सम्मान-सत्कारः?’ इति सर्वज्ञाति-
वृद्धविचित्रस्य स्वर्गिणीऽतो सम्मानविलङ्घनसत्कारः । मन्तु, तावद्भवन्तो
महाभ्यन्तरमागच्छताम् । मन्तुः प्रविश्य स्नानसञ्चयादिकं कुरताम् तावन्मे
गृहीतो भोजनं पचति । भोजनं कृत्वा शरणं वामकुक्षिं विधम्य ततो मयेच्छ
विधाताम् ।’

आकम्प्योपाध्यायवचनं तत् स दीक्षितः क्रोधावेशवशाज्ज्वलन्निव
भूताविष्ट इव ग्रहप्रसूत इव सर्वानपि तत्र पा स्थितिमेव पदे विस्मृत्य प्रकम्पमान-
सर्वावयवो रौद्रनीपणं सिंहाक्रान्तचेष्टाः कृवाणोऽब्रवीत्—

‘पा, पातालेनम् । त्वदपूहेऽप्याक्रमेतावदपमानं कृत्वा पुनर्भोजनाय
कथमसि ? रे दुष्ट ! पाद !! अयम् !!! चाण्डाल !!! नेय साधारणो वार्ता !
अयमस्माकं महानेकाक्षहोऽपमानः । तवैव पातात्मनो दुर्विवेष्टितमेतत्सर्वम् !!
वर्षाघातव्यपि कृष्णमपाज्जाममानमस्माकमेतज्जातिविरिष्ठं निरोद्धुं किं
नु तवेदं दुस्साहसम् ? जातिषु का शरणा मुप्याक्रमकुलीनानां बतोपाध्यायहृ-
कानाम् । विरमस्व शरणमेकं भावद्वहं तेऽप्याश्रयकारस्य तात्कालिकीं चिकित्सां
कुर्वे !! दुराचार ! मुद्गलदानीमेकास्य पागचरणस्य प्रतिष्ठनम् !!! हूँ, त्व
मेऽपमानमतिदुर्विपक्षं कृतवानसि !!!’

इति वदन्नेकाक्षो दीक्षितः स्वकटिवद्धात् परिकरवस्त्राघो निगूहिता
तीक्ष्णारामेका धूरिका निष्कास्य तां चाणक्यकोशं कृत्वाऽदूग्धं देवनवेगेन स्वगलं
विच्छेद । शरादेकाक्षो सद्यः प्राणात् मुमोक्षं मुहूर्तमात्रं स उराध्ययस्य
गृह्याङ्गणे मूलतश्चिद्वनो महावृक्ष इव भूमौ तन्मृतदेहो निपपात ।

‘धरे, हा हन्त !! हन्त !! शिव-शिव !!! हा, हतोऽस्मि मन्दभाग्यः !!!
किमिदं मे शिरसि ब्रह्महत्यामहापापनापतितम् !!! किं करोमि !!! क
गच्छामि !!! किमिदं मे वज्रपातसङ्घमरणाहितं बभूव !!! अपुना किं मेऽनेन
साञ्चितेन हतजीवनेन शयोजनम् ? धरे रे ! किमिति मनंते कृपणाः प्राणा
नो निर्गच्छन्ति देहादस्मादपमानम् !’ इत्येवविधान् प्रलापात् कृवाणो भूमौ मूय
इतस्तत्र किञ्चिद्व्यविमूढो ग्लानि, लज्जा, घृणामयमानं च तीव्रतममनुभवप्रसाव-
पाध्यायस्त्वैव गृह्याङ्गणस्यैकपाद्वे पतितमेकं प्रस्तरम्बद्धं गृहीत्वा स्वशिरसि
तेन तथा वेगात् प्रहृतो यथा सोऽपि तत्कालमेव प्राणविरुक्तो भूमौ पपात ।

एष्टुः चैत्यमस्तिष्ठत्तत्सम्यक् किञ्चिन्नतिनीपणं व्यतिकरं सहमा-
ज्ज्वालातमतीव्रास्तुदं घटनान्तरं सर्वेऽपि चोराध्यायस्य गृहसदस्या-
प्रतिवेशिनो जनाश्च युगपत्तत्रागत्य महान्तं कोलाहलं तथाक्रोशं च कर्तुं मारेमिरे ।
‘हाहन्त ! महर्देवानिष्टं समभूत् !’ इत्युच्चैर्वन्तं कण्ठकण्ठविस्फोटापकलाप-

श्रावन् । 'महद्, द्वाप्येतो मूर्खान् शान्तिं चकतु । अधुना किं क्रियताम् ?' इति ब्रुवाणा यावत् स्वर्गस्य निमित्तं प्रावदेवास्या दुर्घटनायाः प्रसार सर्वतोदिक् दण्डादेव शीघ्रतरे समभूत् । यावत् सर्वे द्वयोरप्यनयोर्दाहसंस्कार-विधिमुत्पादयितुं प्रयत्नं तावदेव राजकीया भारविभिर्भागीया पुरुषास्तत्राज-मुत्तथागत्यैव तत्कालोचितमभियोगं समारोप्य न्यायपद्धतेर्नियमानुसारं कार्यजातं कर्तुं मारभन्त । तावता कालेन सर्वे जातिसमाजसदस्या सम्बन्धिनः परिचिता व्यवहारकुशला जनस्तत्र समायुः । महानेव ह्यहाकारः प्रावर्तत । रोदधमाणा जनाः गगनभेदिभिराक्रोशैरातनादैः करुणविलापध्वनिभिश्च दशापि दिशः रव रोदसी च समवेदनया सह दुःखमाजः शोकमग्नाश्च बभूवुः ।

अथैव महदनिष्टं करुणापूर्णं प्रसङ्गं गृह्ययोर्पास्यत विभाव्य केचन समाजस्य शुभचिन्तकाः कुलवृद्धाः सचेतसो बुद्धिमत्तश्च सदस्या राजभवनं गत्वा राजानमुपस्थाप्य तदग्रे महान्तमनुनयं विनयं च कृत्वा द्वारं द्वारं सम्प्राप्य तयोर्द्वयोर्मृतयोर्ब्रह्मण्यो शवपरीक्षणं निवारयितुं निवेदयामासुः । ब्राह्मणान् तान् सर्वान् राजभित्तान् राज्यस्य शुभचिन्तकाश्च भत्वा परमकृपालुना द्यासकेन तच्छवपरीक्षणं निरुद्धं तयोरन्त्येष्टिसंस्कारकरणं सिद्धिरूपमाज्ञापितम् । ततोऽप्यातेषु तद्गृहाद् राजकीयपुरुषेषु तयोर्द्वयोः शवो दमशानं नीत्वाग्निसंस्कारपूर्वकं भस्मसात्कृत्वा सर्वे जातिजनैः ।

ततः भारभ्यं तस्य ब्राह्मणसमाजस्य जातिगतो विधानभङ्गो बभूव । तत एव हि द्वारभ्यः पश्चत्वं पूजासंस्कारादिकं सर्वं समाप्तिं जगाम । तस्मात् समयात् तस्य नागरिकस्य ब्राह्मणसमाजस्य सङ्घटननियमाः सर्वे नामोपेता जग्मुः । इत्थं जातिसमष्टेर्नियमोच्छेदात् मर्यादाविलोपः समजनिः । फलतः सोऽयं समाजो विलुप्तमर्यादं स्वच्छन्दो विशृङ्खलितः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो दत्तिक-श्वनतावादी यथेच्छं चेष्टामानो व्यक्तिवादी च समभूत् । जातिविधानभङ्गाद् दूरीभूतोऽप्ययं समाजो मदोन्मदः उच्छृङ्खलो निमयोदश्च पशुप्रायः जीवति । तदारभ्याद्यावधि सोऽयं समाजो शांतीनां दोषेषु मण्डलेषु न समानाधिकारान् भुङ्क्ते । यदि केचन शांतीनां सुपारेच्छणां पुनर्विधानरचनां कामयन्ते तदा तत्सदस्या विषयेऽत्र ताटस्थमवलम्बमानगजनिमीलनां वाश्रयन्ते । रुद्धीवादाद् मुक्तोऽपि स्वतन्त्रः सुशिक्षितोऽपि दीक्षितः सुसंस्कारयुक्तोऽपि विद्याविनयादि गुणविशिष्टोऽपि च न प्राक्कन विधानं पुनरुद्धतुं मिच्छति न च नवीनां नवराष्ट्र्यां नवयुगीनां कामपि नियमविधानपद्धतिमनुसर्तुं प्रवर्तते, अततोऽस्य समाजस्य किं भावीति पाठकाश्चिन्तयेयुः ।

